

MOSZKVÁTÓL LONDONIG
NAGY-BRITANNIA ÉS JUGOSZLÁVIA A SZOVJET–JUGOSZLÁV
KONFLIKTUS IDEJÉN (1948–1953)

**SZTE BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MODERNKORI TÖRTÉNETI PROGRAM
PHD ÉRTEKEZÉSEK**

Vukman Péter

MOSZKVÁTÓL LONDONIG
NAGY-BRITANNIA ÉS JUGOSZLÁVIA A SZOVJET–JUGOSZLÁV
KONFLIKTUS IDEJÉN
(1948–1953)

Szeged, 2011

SZTE BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
Történettudományi Doktori Iskola
Modernkori Történeti Program
PhD értekezések

Szakmailag lektorálta:
A. SAJTI ENIKŐ

© VUKMAN PÉTER

ISBN: 978-963-306-122-0

Felelős kiadó:
ANDERLE ÁDÁM

Szeged, 2011

ELŐSZÓ

A jelen monográfia a jugoszláv–brit államközi kapcsolatokkal foglalkozik a szovjet–jugoszláv konfliktus 1948 és 1953 közti időszakában. Elemzésem azonban túllépi a szűken vett kétoldalú kapcsolatok történetét – a megírás során nagy hangsúlyt fektettem a brit diplomácia Kelet-Közép-Európára, köztük Magyarországra vonatkozó nézeteinek, törekvéseinek vizsgálatára is. A konfliktus a hidegháborús dichotómia alapvetően nem várt következménye volt. Tito hallatlan büszkesége és a már Sztálint is irritáló követelése 1948-ra végleg kiváltották a szovjet párttitkár ellenkezését. A hidegháború eszkalálódása Moszkva hatalmi törekvései miatt ugyanis megkövetelte, hogy a szovjet tábor monolit egészként lépjen fel. A magát világháborús kis győztesnek tartó Tito független hatalmi ambíciói ebbe már nem illettek bele. Miután Jugoszláviát kizárták a szovjet táborból, fordulat következett be a jugoszláv külpolitikában. Miközben megromlott Jugoszlávia és a népi demokráciák kapcsolata, Tito fokozatosan a Nyugathoz közeledett. Így, bár a II. világháborút követően szinte nullára redukálódtak a jugoszláv–nyugati kapcsolatok, az 1950-es évek elejétől ezek újbóli megélénkülését tapasztaljuk.

Az Olvasóban felmerülhet a kérdés, miért Nagy-Britannia és Jugoszlávia külkapcsolatával és nem az Egyesült Államok és Jugoszlávia közti relációval foglalkozom? A kérdésre adott válaszom kettős. Egyrészt igaz, hogy a II. világháborúból a győztes Nagy-Britannia jelentősen meggyengülve került ki és végleg át kellett adnia a vezető szerepet az Egyesült Államoknak, a Balkán-félszigeten tényleges ismerettel a brit diplomaták rendelkeztek. Több esetben az Egyesült Államok is elfogadta a brit javaslatokat. A kérdésre adott másik válasz teljesen gyakorlati szempontot takar. Amíg az amerikai–jugoszláv kapcsolatok alakulásáról több átfogó monográfia látott napvilágot, a brit–jugoszláv kapcsolatokról a résztanulmányok mellett mindössze egy monográfia jelent meg. Az is csak 1949-ig, „Tito felszínen tartásának” megfogalmazásáig vizsgálja a két ország kapcsolatát. Arról pedig, hogy a brit diplomácia miként látta Jugoszlávia és a kelet-európai népi demokráciák, köztük Magyarország kapcsolatát, nem született átfogó monográfia.

A monográfia címében két városnév szerepel: Moszkva és London. A két városnév szimbolikus jelentőséggel is bír. Tito számára Moszkva jelentette a kommunizmus központját, ahová azonban 1948 februárjában Sztálin egyértelmű felszólítására sem ment el. London ezzel szemben a kapitalizmus

egyik fellegvára, ahová 1953 márciusában, pár nappal Sztálin halála után a brit kormány meghívására Tito fontosnak tartotta ellátogatni. Személyes presztízsnak tekintette, hogy Churchill Londonba hívta. A két városnév és a két évszám ki is jelöli azt a keretet, amelyen belül vizsgálódásomat folytattam. Mivel a történelemben csak meglehetősen ritkán adódik két olyan évszám, ami minden előzmény nélkül valami gyökeresen új kezdetét jelenti, ezért elemzésemet a II. világháború utáni, illetve az 1953–1955 közti jugoszláv külpolitikára is kiterjesztettem. A historiográfiai bevezető fejezet után röviden vázolom a jugoszláv kül- és belpolitika 1945 utáni legfontosabb csomópontjait és megkísérlem összegyűjteni azokat az okokat, amelyek a szovjet–jugoszláv konfliktus kitöréséhez vezettek, valamint ismertetem az ezzel kapcsolatos kurrens történeti álláspontokat. A konfliktus okainak feltárását követően arra kívánok választ kapni, hogy miként észlelte a brit diplomácia a konfliktusra utaló jeleket, az ellentétek eszkalálódásának fázisait és ennek következtében miként érelődött meg a felelős döntéshozókban Jugoszlávia felszínén tartásának gondolata. A következő nagy tematikus egységben a segítségnyújtás módozatait vizsgálom, röviden kitérve annak gazdasági vetületére, majd részletesebben tárgyalva az idegháború különböző vetületeit (határincidensek, csatlós csapatmozgások, a katonai támadás lehetősége, Jugoszlávia katonai megsegítése és beillesztése a nyugati védelmi tervekbe). Végül kitérek Tito 1953-as angliai látogatására, annak hátterére és a megbeszélések legfontosabb hozadékaira. Mivel egyetlen történelmi folyamatot sem lehet a nemzetközi kontextusból kiemelten vizsgálni, ezért a szovjet–jugoszláv konfliktust is a hidegháború keretében mutatom be. A Jugoszlávia elleni gazdasági és politikai nyomásgyakorlás folyamatában fontos szerepet töltöttek be a kelet-európai népi demokráciák. Ezért a jugoszláv–szovjet csatlós kapcsolatok fontos résztémáját jelentik dolgozatomnak. Különösen igaz ez a jugoszláv–magyar kétoldalú kapcsolatok alakulására és az azzal kapcsolatos brit diplomáciai észrevételekre. Az általam vizsgált intervallumban Nagy-Britannia külpolitikája szoros, de nem egyirányú együttműködésben alakult az Egyesült Államokéval, ezért erre több helyen utalást tettem.

A monográfia témáját elsősorban levéltári forrásokra támaszkodva kívánom bemutatni. A téma jellegéből adódóan főként a brit külügyminisztérium különböző irataira támaszkodom: többek között nagykövetségi és egyéb külképviseleti táviratokra, levelekre, külügyminisztériumi emlékeztetőkre (*aide-memoire*), összefoglalásokra, elemzésekre és kimenő táviratokra. A gazdasági témákhoz emellett felhasználtam a brit gazdasági minisztériumok iratait, a katonai jellegű

fejezeteknél pedig a hadügyminisztérium és a védelmi minisztérium különböző iratainak áttekintésével árnyaltam a képet. A brit források mellett a megíráshoz amerikai külügyi iratokat is felhasználtam, és magyar levéltári forrásokat is bevontam kutatásomba. Nehézséget okozott azonban, hogy a kommunista hatalomátvételt követően Magyarország diplomáciai testülete nem éppen kedvező átalakuláson esett át. A hidegháborús szembenállás következményeként pedig jelentősen csökkent a londoni követség informálódási köre. Így a Jugoszláviával kapcsolatos brit politika formálódásáról szinte alig rendelkezünk megfelelő londoni magyar követségi iratokkal.

Amellett, hogy az előszó minden esetben röviden felvázolja a kézben tartott olvasmány témáját és ezáltal megpróbálja felkelteni az Olvasó érdeklődését, arra is lehetőséget nyújt, hogy röviden foglalkozzon azokkal a kérdésekkel, amiket az értő Olvasó esetleg hiányossággént fogna fel. Én sem teszek másként. Mivel elsősorban a brit–jugoszláv kapcsolatokat, azon belül is az államközi kapcsolatokat vizsgálom, ezért, mint már utaltam rá, elsősorban brit külügyi iratokra támaszkodok. Ahol arra lehetőségem nyílt rá, ott más jellegű levéltári források bevonásával próbáltam árnyalni a képet. A levéltári hivatkozásokat vizsgálva az Olvasónak az is feltűnhet, hogy gazdasági és katonai témákban is viszonylag sok a brit külügyi iratokra történő hivatkozás. Ennek amellett, hogy egy országot a külügyminisztérium képvisel a külvilág felé, kettős oka van. Egyrészt a brit külügyminisztérium a többi minisztériumhoz képest sem elenyésző szerepet töltött be, másrészt a brit levéltári iratrendezésnek köszönhetően a külügyi álláspont mellett szinte minden esetben megtalálhatóak a vonatkozó egyéb minisztériumi iratok, ami nagyban megkönnyítette levéltári kutatómunkámat. Való igaz, hogy jelen monográfiám mindössze 5-6 év eseményeit öleli fel, a terjedelmi korlátok azonban így sem tették lehetővé, hogy minden kérdéssel egyforma hangsúllyal foglalkozzak. Ezért mellőztem a jugoszláv belpolitika és gazdaságpolitika fejleményeit, azokra csak annyiban tértem ki, amennyiben azt a külpolitika megismeréséhez elengedhetetlennek tartottam. A külpolitikában a hangsúlyt pedig a nyugati–jugoszláv közeledésre helyeztem, így több egyébként fontos kérdés, mint például Trieszt vagy a balkáni közeledés, ennek megfelelő súllyal szerepel munkámban. A nyugati nagyhatalmak közül elsősorban az Egyesült Államokhoz viszonyítva vizsgálom Nagy-Britannia jugoszláv politikájának alakulását. Franciaországgal annak ellenére kevésbé foglalkozok, hogy részt vettek a háromhatalmi–jugoszláv tárgyalásokon. A követendő nyugati politika kialakításában, a Jugoszláviának nyújtott segélyezésben ugyanis a terhek nagy

részét az előbbi két állam viselte, Franciaországra csak minimális szerep hármlott. Maguk a britek egyébként több esetben inkább zavarónak tartották jelenlétüket. A felhasznált szakirodalom a magyar mellett zömmel angol és német nyelvű. Ez a szerző idegennyelv-ismeretét tükrözi. Törekedtem azonban arra, hogy ahol lehetséges, a legfrissebb szerb és horvát szakirodalmi álláspontot (legalább utalás szintjén) is megismertessem az Olvasóval. Ezt részben megkönnyítette, hogy több, szerb és horvát történész témával kapcsolatos kutatási eredményei monográfiák és szaktanulmányok formájában már világnyelveken, a legtöbb esetben angolul is elérhető.

A jelen monográfia nem készülhetett volna el a Magyar Állami Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja nélkül, amely lehetővé tette számomra, hogy 2007. augusztus-október között három hónapos londoni levéltári kutatómunkán vegyek részt és összegyűjtsem a témához szükséges forrásokat. A megírást segítette az a szellemi műhely is, amely három év ösztöndíjas hallgatójaként körülvett a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájában, a Modernkori Programban. További elmélyült könyvtári és levéltári kutatómunkára és a fenti szellemi műhelyben történő tevékenységre adott lehetőséget a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara részemre 2008–2009-ben biztosított egy éves predoktori ösztöndíja.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Minden tudományos munka elengedhetetlen velejárója, hogy a szerző mérlegre tegye a dolgozat megírásában felhasznált forrásait és a szakma témával kapcsolatos tudományos eredményeit. A témából és annak tágabb, hidegháborús környezetbe ágyazottságából következően számos és szerteágazó szakirodalmat kellett feldolgoznom, közülük a következőben ismertetem a legfontosabbakat. Ezek segítettek abban, hogy kutatásom témáját, a szovjet–jugoszláv konfliktus brit külpolitikai vetületét a megfelelő keretbe helyezzem, és megfelelően kezeljem az általam vizsgált levéltári forrásokat.

Értekezésem témájához a primer források közül elsősorban a brit minisztériumi és kabinetiratok bizonyultak fontosnak. Különösen a külügyminisztérium politikai iratai, amelyek téma és kronológia szerint csoportosítva tartalmazzák a minisztériumba beérkező és onnan kimenő táviratokat, elemzéseket és a minisztériumok közti levelezést. A hadügyminisztériumi és a védelmi minisztérium iratai közül a különböző minisztériumi és minisztériumközi bizottságok üléseiről készült jegyzőkönyvek bizonyultak hasznosnak. Gazdasági témákban és a katonai segélyezés bizonyos aspektusainak (fegyverszállítás, licencek adása) alaposabb megismeréséhez főként a pénzügyminisztérium iratait használtam fel. Mivel Nagy-Britannia külpolitikája az Egyesült Államokéval szoros összhangban formálódott, megkerülhetetlen volt az amerikai források ismerete. Ezt két forráskiadvány, a *Foreign Relations of the United States* (FRUS) Jugoszláviával és Kelet-Európával foglalkozó kötetei, valamint Nick Ceh szerkesztésében a jugoszláv-amerikai kapcsolatok legfontosabb forrásait tartalmazó forrásgyűjteménye (*U. S. Diplomatic Records On Relations With Yugoslavia During The Early Cold War, 1948–1957*. New York, Columbia University Press, 2002.) könnyítette meg. Ceh forrásközlése azért is hasznosnak bizonyult, mert számos olyan amerikai dokumentumot is tartalmaz, ami a FRUS-ban csak töredékesen, részben titkosítva szerepelt. Dolgozatomhoz emellett felhasználtam a Magyar Országos Levéltárban található külügyminisztériumi iratokat, elsősorban a londoni, a washingtoni és a belgrádi külképviseletek adminisztratív és titkos kezelésű iratait. Meg kell jegyezmem azonban, hogy a magyar külpolitika mozgásterében a második világháború után bekövetkező változások miatt a londoni és a washingtoni iratok a jelen téma szempontjából meglehetősen hiányosak, de több esetben

fontos, a brit követjelentésekben is kiemelt magyar–jugoszláv eseményre sem találtam meg a vonatkozó jegyzékeket. Az úgynevezett titoista perek (különösen a Rajk-per) és a magyar–jugoszláv kapcsolatok jobb megismeréséhez az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találtam a téma szempontjából releváns forrásokat.

A szekunder irodalomra rátérve megjegyzem, hogy a hidegháború történetéről eddig is számos átfogó mű jelent meg. John Lewis Gaddis több tudományos monográfiájában (*Most már tudjuk. A hidegháború történetének újjáértékelése.* Budapest, Európa, 2001.; *The Cold War.* London, Penguin Books, 2007.) foglalkozik a téma legfontosabb eseményeivel, gócpontjaival és megvilágítja a konfliktus alapvető mozgatórugóit, az eltérő nagyhatalmi érdekeket és célokat. A hidegháború 1948–1953 közötti történetét elemzi levéltári forrásokra támaszkodva Vojtech Mastny cseh származású emigráns történész *The Cold War and Soviet Insecurity* (New York – Oxford, Oxford University Press, 1996.) című monográfiájában. Könyvének különösen azon részei segítettek értekezésem megírását, amelyek Sztálin külpolitikai céljaival, a szovjet–jugoszláv konfliktus hátterével és a koreai háború történetével foglalkoznak. A hidegháború megkerülhetetlen alapművének számít Vladislav Zubok – Constantine Pleshakov *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press, 1996.) című munkája, amely az újonnan elérhetővé vált szovjet levéltári források felhasználásával árnyalja a könyv megjelenéséig kialakult képet. Dolgozatom szempontjából különösen azok a részek tartottak érdeklődésre számot, amelyekben a szerzőpáros Sztálin és Tito kapcsolatát és ellentétének okait elemzi, de a monográfia hasznos új információval szolgált a Sztálin halálát követő időszak szovjet–jugoszláv közeledéséhez is. A magyar nyelven olvasható munkák közül Fischer Ferenc *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)* (Budapest, IKVA, 1996.) című hidegháború történetét és Kenéz Péter új, a Szovjetunió történelmével foglalkozó monográfiáját (*A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig.* Budapest, Akkord, 2008.) emelném ki. A magyar–nyugati hidegháborús kapcsolatokban megkerülhetetlen Borhi László munkássága. Legátfogóbban a 2005-ben megjelent *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1945–1956* (Budapest, Corvina, 2005.) című monográfiájában foglalkozik a témával.

A Szovjetunió és a kelet-európai térség 1945 utáni kapcsolatában alapműnek számít Fejtő Ferenc *A népi demokráciák története* (Budapest – Párizs, Magvető – Magyar Füzetek, 1991.) két kötetes, eredetileg francia nyelven megjelent nagyszabású munkája, amely első volt a témával

foglalkozó átfogó szakirodalmi monográfiák között. Habár a szerző eredményeit az újabb kutatások sok szempontból már meghaladták, számos meglátása mind a mai napig helytállóan bizonyul. Napjaink kutatói közül Berend T. Iván foglalta össze a térség 1945–1990 közti történelmét *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990* (Budapest, Vince Kiadó, 1999.) című, eredetileg angolul, majd 1999-ben magyarul is megjelent munkájában. A monográfiában a szerző részletesen, több aspektusból világítja meg a kelet-európai kommunista diktatúrák jellemzőit, kialakulását és működését. Dolgozatom szempontjából emellett a Tito személyiségével, Jugoszláviával és a titoista perekkel foglalkozó alfejezetek bizonyultak hasznosak.

Mivel értekezésem elsősorban a brit külpolitikán keresztül vizsgálja Jugoszlávia 1948–1953 közti történelmét, megfelelő háttérismerettel kellett rendelkezzen a hidegháborús brit külpolitika témájában. Ezt számos angolul megjelent munka segítette. Közülük a teljesség igénye nélkül Elisabeth Barker *Britain in a divided Europe 1945–1970* (London, Weidenfeld and Nicholson, 1971.), F. S. Northedge *Descent from Power. British Foreign Policy 1945–1973* (London, George Allen & Unwin, 1974.), Joseph Frankel *British Foreign Policy 1945–1973* (London – New York, Oxford University Press, 1975.), Michael Dockrill *British Defence since 1945* (Oxford – New York, Basil Blackwell, 1988.) és Sean Greenwood *Britain and the Cold War, 1945–1991* (London, Macmillan, 1999.) című átfogó monográfiái voltak hasznosak. A fenti művekről azt is meg kell jegyezni, hogy témájukból fakadóan Jugoszláviával, a jugoszláv–brit kapcsolatokkal csak elvétve, vagy egyáltalán nem foglalkoznak. Ezzel úgy vélem, azt is megvilágítják, hogy Jugoszlávia mekkora valós súlyt képviselt Nagy-Britannia többi érdekeltségéhez képest.

A második világháborús brit–jugoszláv kapcsolatokkal, Tito hatalomra kerülésével és az abban játszott brit szereppel részletesen Michael Lees *The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power 1943–1944* (San Diego – New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1990.) című monográfiája foglalkozik. Az 1941-es belgrádi puccs brit szálait Sue Oslow *Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 Revisited* (Electronic Journal of International History, 2005.) tanulmánya vizsgálja. A második világháború alatti brit–jugoszláv partizán kapcsolatokról több helyen Winston Churchill is ír *A második világháború* (Budapest, Európa, 1989.) címmel megjelent, eredetiben hatkötetes visszaemlékezésében. A jól ismert moszkvai százalékos alku mellett ebben beszámol Titóval folytatott tárgyalásairól, és eredeti iratok segítségével világítja meg azt a kétségbeesett brit törekvést, hogy a londoni emigráns kormánynak is befolyást harcoljanak ki a világháborút követő

jugoszláv berendezkedésben.

Jugoszlávia második világháború utáni történelméről számos magyar és idegen nyelvű monográfia jelent meg. Magyar szerzők tollából Juhász József *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története* (Budapest, Aula, 1999.) és A. Sajti Enikőnek a Párhuzamos életrajzok Mao–Tito kötetében megjelent Tito életrajzát (Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, Pannonica, 2000.) emelem ki, amelyben Tito személyiségén keresztül világítja meg a korszak jugoszláv történetét. Az angol nyelvű irodalom közül Denison Russinow *The Yugoslav Experiment 1945–1974* (Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1978.), John Lampe *Yugoslavia as History. Twice there was a country* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996.) és legutóbb Leslie Benson 2004-ben megjelent *Yugoslavia. A Concise History* (Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.) című monográfiájára hívom fel az olvasó figyelmét. Ezek a művek átfogó témájukból adódóan a korszak jugoszláv történelmének szintézisére törekszenek, így egyes, témám szempontjából fontos folyamatokkal csak röviden foglalkoznak. Leghasznosabbnak ezért a szovjet–jugoszláv konfliktus okainak bemutatásában bizonyultak. Hatványozottan igaz ez a Balkán-félsziget történetével foglalkozó monográfiákra. Közülük legkorábban (magyarul 1996-ban) Barbara Jelavich két kötetes Balkán-története (*A Balkán története. II. kötet: 20. század*. Budapest, Osiris–2000) jelent meg, amelynek második kötete foglalkozik a korszakkal. Monográfiájában tett megállapításait az utóbbi időben több angolul megjelent Balkán-szintézis árnyalja, mint például R. J. Crampton 2002-es *The Balkans Since the Second World War* (London, Longman) és John Lampe 2006-ban megjelent, a félsziget XX. századi történelmével foglalkozó *Balkans into Southeastern Europe* (Basingstoke, Palgrave Macmillan) című szintézise.

A konfliktus okainak számbavételekor megkerülhetetlenek az eseményekben érintettek emlékiratának, visszaemlékezéseinek, vagy éppen életrajzának ismerete. A műfaj sajátosságaiból adódóan a kutatónak használatukban meglehetősen körültekintően kell eljárnia. Különösen igaz ez Vladimir Dedijer, Tito hivatalos történetírójának munkásságára (*Joszíp Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz*. Novisád, Magyar Szó, 1953. és *The Battle Stalin Lost. Memoirs of Yugoslavia 1948–1953*. New York, Viking Press, 1971.), aki ilyen minőségében a hivatalos jugoszláv álláspontot adta vissza. Sokkal jobban hasznosítható Milovan Djilas a korszak jugoszláv vonatkozású bel- és külpolitikai eseményeiről angolul (*The Rise and Fall*. London, Macmillan, 1985.) és németül (*Die Jahre der Macht: im jugoslawischen Kräftenspiel. Memoiren 1945–1966*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1992.) megjelent

visszaemlékezése, nem beszélve *Találkozások Sztálinnal* (Budapest, Magvető, 1989.) című visszaemlékezéséről. Ez utóbbi a szovjet levéltári források megnyitása előtt megkerülhetetlen forrásként szolgált a konfliktus okait kutató történészeknek.

A szovjet–jugoszláv konfliktussal kapcsolatos legfrissebb szakmabeli álláspontot két tanulmány képviseli. Jeronim Perović *The Tito–Stalin Split. Reassessment in Light of New Evidence* címmel a *Journal of Cold War Studies* 2007. évi 2. számában megjelent tanulmányában a jugoszláv–albán kapcsolatok megromlásával és Tito albániai hegemón törekvésével magyarázza a konfliktust. Ő már támaszkodik Leonyid Gibianszkij orosz akadémikus szovjet levéltárakban végzett kutatómunkájára. Gibianszkij ezzel kapcsolatos munkássága közül az Odd Arne Westad – Sven Holtsmark – Iver Neumann szerkesztésében *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989* (New York, St. Martin's Press, 1994.) című tanulmánykötetében megjelent tanulmányára hívom fel a figyelmet. Gibianszkij munkásságát azért is fontosnak tartom, mert elsőként ő publikálta az 1948. február 10-i moszkvai találkozóról készült jegyzőkönyveket.

A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásával a Jugoszláv Kommunista Párt történetén és a párton belüli ellenzék szerepén keresztül foglalkozik Ivo Banac Tito iránti elfogultsággal koránt sem vádolható *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism* címmel 1988-ban megjelent (Ithaka – London, Cornell University Press) monográfiájában. Irene Reuter-Heindrichs pedig új megközelítéssel, a vezető jugoszláv napilapok cikkein keresztül vizsgálja a jugoszláv külkapcsolatok alakulását a fenti korszakban (*Jugoslanische Außenpolitik 1948–1968. Außenpolitische Grundsätze und internationale Ordnungsvorstellungen. Eine Untersuchung der überregionalen Tagespresse.* Köln–Berlin, Carl Heymann Verlag, 1976.). Különösen széles az úgy nevezett titoista perek, azon belül is a Rajk-per szakirodalma. A fent már említett monográfiák mellett Hódos György *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954* (Budapest, Eötvös, 1990) címmel 1990-ben megjelent monográfiájában foglalta össze ezeket. Munkája hátránya, hogy együtt tárgyalja a titoista pereket a térség többi sztálinista tisztogatásával. Hódos a már elérhető magyar levéltári forrásokra támaszkodva 2005-ben *Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában* (Budapest, Noran) címmel a Rajk-per vonatkozásában lényegesen kibővítve ismét megjelentette monográfiáját. Szintén levéltári, zömmel az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok alapján, a magyar perek sorába illesztve tárgyalja a pert Kiszely Gábor *ÁVH. Egy terrorszervezet története* (Budapest, Korona) címmel 2000-ben megjelent

tényfeltáró munkájában. Igaz, első kiadásban már 1952-ben megjelent Adam B. Ulam *Titoism and the Cominform* (Westport, Greenwood Press, 1952., reprint 1971.) című esszé szerű munkája, amely azonban mind a mai napig érvényes alapvető megállapításokat tartalmaz a sztálinista tisztogatások, perek működési mechanizmusáról és valódi céljáról.

Az elérhető szakirodalom fent említett bősége már korántsem mondható el a korszak jugoszláv–nyugati kapcsolatait elemző művekről. Beatrice Heuser *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953* (London – New York, Routledge) címmel 1989-ben megjelent monográfiája a feltartóztatás és a koreai háború prizmáján keresztül vizsgálja a kérdést. A David L. Larson tollából 1979-ben *United States Foreign Policy Toward Yugoslavia, 1943–1963* (Washington, University of America Press) és Lorraine M. Lees *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War* (University Park, Pennsylvania State University Press) címmel 1997-ben megjelent monográfiák elsősorban amerikai szempontból, zömmel amerikai levéltári forrásokra támaszkodva elemzik a fejleményeket. Brit levéltári források alapján és Nagy-Britannia konfliktus menedzselésében betöltött szerepét az elemzés középpontjába helyezve, mindössze Ann Lane *Coming Into Terms with Tito: Britain and Yugoslavia, 1945–1949* címmel 1994-ben megjelent tanulmánya és ennek 1996-ban, *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity, 1941–1949* (Brighton, Sussex Academic Press) címmel könyv formájában is megjelent kibővített változata foglalkozik. Amellett, hogy a két munka jól érzékelteti a brit döntéshozók dilemmáit és hasznos ismereteket nyújt dolgozatom témájának előzményeihez, amint az a címekből is látszik, csak 1949-ig, a „Tito felszínen tartása” politikájának hivatalossá válásáig foglalkozik a kérdéssel. Habár 2004-ben a szerző *Yugoslavia: When Ideals Collide* (Basingstoke, Palgrave Macmillan) címmel átfogó XX. századi jugoszláv történetet jelentetett meg, amelynek külpolitikai fejezetei röviden érintik dolgozatom témáját, más brit szempontból vizsgáló átfogó monográfia a kérdésről nem ismert. Bizonyos adalékok találhatók még Ritchie Ovendale *The Foreign Policy of the British Labour Governments, 1945–1951* (Leicester, Leicester University Press) című 1984-es tanulmánykötetében, valamint Churchill 1951-es újbóli hatalomra kerülésével foglalkozó *Winston Churchill's Last Campaign. Britain and the Cold War 1951–1955* (Oxford, Clarendon Press) című 1996-os monográfiában és a *The Foreign Policy of Churchill's Peacetime Administration 1951–1955* (Leicester, Leicester University Press) című 1988-as tanulmánykötetben. Mindkettő John W. Young brit történész tollából illetve szerkesztésében jelent meg. Tito-ellenessége miatt csak megfelelő körültekintéssel használható Nora

Beloff *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia & the West: 1939–1984* (London, Victor Gallancz) címmel 1985-ben megjelent munkája.

Az 1948–1953 közti nyugati gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó munkák az Egyesült Államok jelentős anyagi hozzájárulása miatt elsősorban az amerikai segítekezéssel és annak „Tito felszínen tartására” gyakorolt hatásával foglalkoznak. Közülük külön meg kell említenem az eredetileg gazdaságtörténész John Lampe Russel O. Prickett-tel és Ljubiša S. Adamović-tal közösen írt *Yugoslav–American Economic Relations Since World War II* (Durham – London, Duke University Press) című 1990-ben megjelent monográfiáját, ami mind a mai napig a legátfogóbb áttekintést nyújtja a témában. Emellett Mark S. Byrnes *A Titónak nyújtott amerikai segíte* (Külpolitika 2001/1-2) és Stephen C. Markovich *American Foreign Aid and Yugoslav Foreign Policy* című tanulmányai foglalkoznak a kérdéssel.

A Jugoszlávia elleni katonai támadás lehetőségéről eltérő történelmi megközelítések találhatók a magyar és a nemzetközi szakirodalomban. Király Béla több munkájában (mint például a *Honvédségből néphadsereg* [Budapest, CO-Nexus, 1989.] címet viselő visszaemlékezésében vagy *A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt* címmel megjelent tanulmányában) amellet érvel, hogy valóban létezett Jugoszlávia megtámadásának szovjet terve. Habár Király érvelését a nemzetközi szakirodalom legtöbbször átveszi, saját szovjet levéltári kutatómunkája alapján árnyaltabb megközelítést alkalmaz és a szovjet tervek védelmi jellegét emeli ki Vojtech Mastny 2002-es *NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949–1956* (Cold War International History Project, Working Paper) című írásában. Nézetéhez közeli álláspontot fogalmaz meg a témával foglalkozó magyar kutatók közül Ritter László *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Strategies* című 2004-es angol nyelvű tanulmányában, amelyben részben a magyar haderő felkészületlenségére hivatkozva kérdőjelezi meg Király álláspontjának helyességét. Jugoszlávia nyugati katonai megsegítésével és a nyugati szövetségi rendszerbe történő beillesztését, annak dilemmáit Beatrice Heuser *Yugoslavia in Western Military Planning, 1948–1953* (In: Marko Milivojević – John B. Allcock – Pierre Maurer [eds.]: *Yugoslavia's Security Dilemmas. Armed Forces, National Defence and Foreign Policy*. Oxford – New York, Berg, 1988.) és Nemanja Milošević *Yugoslavia, USA and NATO in the 1950s* (Western Balkan Security Observer–English Edition, 2007/5) című tanulmánya vizsgálja. Magyar szempontból a déli határsáv kiépítésével, megerősítésével Orgoványi István *A déli határsáv 1948 és 1956 között* (Bács-Kiskun megye múltjából XVII., 2001.), a magyar hadseregfejlesztéssel Balló István és Okváth Imre tanulmányai, valamint az utóbbi *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és*

katonapolitika 1945–1956 (Budapest, Aquila, 1998.) című katonai szem-
szögből írt monográfiája foglalkozik.

A korszak jugoszláv–görög kapcsolatáról a *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949* címmel 1987-ben Koppenhágában, a Museum Tusculanum Press kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötetben Elisabeth Barker és Jože Pirjevec, önálló tanulmányok formájában Nicholas Pappas és Ioannis Stefanidis foglalkozik a jugoszláv–görög közeledéssel, annak buktatóival és a nyugati nagyhatalmaknak a közeledésben játszott szerepével. Mindehhez brit és amerikai levéltári forrásokat használnak fel. A jugoszláv–görög–török „Balkán-paktum” formálódásával, az ahhoz kapcsolódó brit és amerikai dilemmákkal David R. Stone *The Balkan Pact and American Policy* címmel az *East European Quarterly* folyóiratban 1994-ben megjelent tanulmánya foglalkozik. A kérdéskör háttéréről, vagyis a görög polgárháborúról magyarul Iliasz Nikolakopulosz több szerzővel közösen szerkesztett *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletig* (Budapest, Új Mandátum, 2006.) című könyvében az 1999-ben Athénban megrendezett nemzetközi történész kongresszus eredményeit ismerteti. Magyarul szintén olvasható Athanasiou Christoforos *Az újkori Görögország története* (Budapest, Új Mandátum, 2006.) című munkája, ami 2006-os megjelenése ellenére nyelvezetében, szellemiségében és baloldali irányban meglehetősen elfogult szakmai mondanivalójában is messze elmarad a többi, kérdéssel foglalkozó munkától.

A jugoszláv–olasz kapcsolatokat beárnyékoló trieszti kérdést Bogdan C. Novak *Trieste, 1941–1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. (Chicago – London, The University of Chicago Press, 1970.) című monográfiájában elemzi, amelyben a szerző az eltérő jugoszláv és olasz álláspontokat a brit és amerikai elképzelésekkel összehasonlítva, mindezt pedig a formálódó hidegháborús szembenállás keretébe helyezi. Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok kapcsolatával Alvin Z. Rubinstein *Yugoslavia and the Nonaligned World* (Princeton, Princeton University Press) című 1970-es átfogó monográfiája, annak előzményeivel, a kezdeti jugoszláv dilemmákkal és Tito nézetének indiai és burmai fogadtatásával Svetozar Rajak *In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment* című, egy 2003-as belgrádi konferencián elhangzott előadása foglalkozik. Tito 1953-as angliai látogatásának háttéréről és a látogatás eseményeiről Katarina Spehnyak és Vladimir Petrovic egy-egy tanulmánya szól (*Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953*. In: *Review of Croatian History*, 2005., illetve *Pokušaj sklapanja anglo-jugoslovenskog ugovora i staljinova smrt*. In: *Istorija 20. veka*, 2004/1.)

Jugoszlávia és a kelet-európai szovjet csatlósállamok kapcsolatában

különösen jól ismert a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulása. Végezetül közülük szeretnék pár munkát kiemelni. A fent már említett szerzők és munkájuk mellett A. Sajti Enikő *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* (Budapest, Napvilág, 2004.) című munkájában 1947-ig vizsgálja a kétoldalú kapcsolatok alakulását. Balogh Sándor 1988-ban megjelent, és így bizonyos szempontból az akkori kor diszkurzív nyelvezetét használó, *Magyarország külpolitikája 1945–1950* (Budapest, Kossuth) címet viselő monográfiája több helyen részletesen foglalkozik a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatokkal. Rajtuk kívül Ripp Zoltán *Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948* címmel a Standeisky Éva szerkesztésében *A fordulat évei 1947–1949. Politika-Képzőművészet-Építészet* (Budapest, 1956-os Intézet, 1998.) címmel megjelent gyűjteményes kötetben szereplő tanulmánya tarthat számot érdeklődésre. A Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István szerkesztette forráskiadás (*Top Secret: Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956*. I. kötet. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1995.) előszava az 1953–1956 közti magyar–jugoszláv kapcsolatokkal foglalkozik

A MÁSODIK JUGOSZLÁVIA LÉTREJÖTTE ÉS A JUGOSZLÁV–BRIT KAPCSOLATOK ALAKULÁSA 1948-IG

1948. június 30-án Cecil King, aki Charles Peake nagykövet távollétében Nagy-Britannia belgrádi nagykövetségét vezette, táviratban értesítette a brit külügyminisztériumot a Tájékoztató Iroda június 28-i határozatáról, amelyben a Jugoszláv Kommunista Pártot kizárták a szervezet tagjai sorából. A brit ügyvivő azonnal felismerte a lépés jelentőségét, azt a „kommunizmus egész történetének legfontosabb lépésének” tekintette. Mi több, egyenesen az 1054-es nagy keresztény egyházszakadáshoz hasonlította: „Először lehetséges, hogy az eretnokség szilárd területi alapon jöjjön létre. Trockij eretnokségének területi alapja nem volt nagyobb egy mexikói villánál, és mégis szó szerint csákánnyal verték a földhöz. Egy európai országban szilárdul megalapozott eretnokségnek összehasonlíthatatlanul nagyobbak kell lennie, és azzá kell válnia, amit Konstantinápoly ellenállása jelentett Rómával szemben.”¹ Josip Broz Tito és a jugoszláv kommunista vezetés a Szovjetunió első számú követőjéből a külvilág számára egy pillanat alatt eretnekké vált.

Mint ismeretes, Tito vezetésével a jugoszláv partizánok a második világháború súlyos küzdelmei során szerezték meg a hatalmat.² Jugoszlávia

¹ The National Archives – Public Records Office, London. (A továbbiakban: PRO) FO 371/72579 R7751/407/92.

² Jugoszlávia második világháborús történelméről magyarul a teljesség igénye nélkül lásd: Barbara JELAVICH: *A Balkán története*. II. kötet: 20. század. Budapest, Osiris – 2000, 1996., 197-212., 231-241., 250-253. és 259-264.; JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999., 73-111.; A. SAJTI Enikő: *Tito*. In: POLONYI Péter – A. SAJTI Enikő: *Mao-Tito*. Budapest, Pannonica, 2000. 224-269.; uő.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004. 153-317.; valamint MAJOR Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 2005/1. 33-88. A témával kapcsolatos legfrissebb angol nyelvű szakirodalom: Stevan K. PAVLOWITCH: *A history of the Balkans 1804–1945*. London, Longman, 1999. 307-330.; uő.: *Serbia: the history behind the name*. London, Hurst, 2002. 139-155.; R. J. CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War*. London, Longman, 2002. 11-23.; Ann LANE: *Yugoslavia: When Ideas Collide*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004. 75-93.; Leslie BENSON: *Yugoslavia. A Concise History*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004. 73-93. és John LAMPE: *Balkans into Southeastern Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2006. 141-175. A második világháború alatti brit-jugoszláv kapcsolatokról lásd: Hans KNOLL:

1941-es német megszállásával teljesen felbomlott az első jugoszláv állam. A hatalom ugyan formálisan a Londonba menekült emigráns kormány kezében volt, ténylegesen azonban Draža Mihailović csetnikjei és Tito partizánjai gyakorolták azt, akik gyakran inkább egymás ellen harcoltak és nem Ante Pavelić horvát usztasa egységei vagy a megszálló német és olasz csapatok ellen léptek fel. Jugoszláviában ugyanis a megszállók elleni harccal párhuzamosan a csetnikek és a partizánok között polgárháború is zajlott, az eltérő ideológiák, valamint a régi és az új rendszer összetűzésének következtében pedig társadalmi forradalom ment végbe. A partizánok és a csetnikek összecsapásából a kezdeményezés fokozatosan a partizánok kezébe került át. Így ők határozták meg, hogy milyen lesz Jugoszlávia második világháborút követő berendezkedése, melynek alapjait 1943. november 29-én Jajcében, a Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (*Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ) II. kongresszusán fektették le.³ A jajcei határozatok mindenki előtt egyértelművé tették, hogy Jugoszláviában lényegében egy szovjet típusú rendszer jön létre, annak minden következményével együtt. A világháborús küzdelmekben az is nyilvánvalóvá vált, hogy Jugoszláviában a kommunizmus nem szovjet nyomásra jön létre, hanem a belső politikai akarat következményeképpen.⁴ Magának az ülés összehívásának időpontja nem volt véletlen: egybeesett a három szövetséges nagyhatalom teheráni konferenciájával (1943. november 28. és december 1. között). A lépéssel Titóék már ekkor jelezték, hogy saját sorsuk irányításában

Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943. München, Oldenburg, 1986; Michael LEES: *The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power 1943–1944.* San Diego – New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1990. és Ann LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity, 1941–1949.* Brighton, Sussex Academic Press, 1996.

³ Maga az AVNOJ egy évvel korábban, 1942. november 26-án Bihać városában (Bosznia-Hercegovina) alakult meg. A szervezet fent említett, második kongresszusa már az átmeneti kormány önhatalmú megtestesítőjeként lépett fel. Intézkedéseket hozott arról, hogy az új államot a föderáció elvének megfelelően fogják megszervezni, megtiltotta Péter király hazatérését a londoni emigrációból, valamint a Népfelszabadító Nemzeti Bizottságot kiáltotta ki a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak. Annak ellenére, hogy elnökké Ivan Ribart, az 1920–1921-es alkotmányozó nemzetgyűlés elnökét választották, a tényleges vezetés már ekkor Tito kezében összpontosult, akinek a kongresszuson a Jugoszlávia marsallja címet adományozták. David L. LARSON: *United States Foreign Policy Toward Yugoslavia, 1943–1963.* Dennison RUSINOW: *The Yugoslav Experiment 1948–1974.* Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1978. 2. és A. SAJTI: *Tito.* i. m. 258-259.

⁴ Uo. 270.

nem engednek beleszólást a nagyhatalmaknak.⁵ Sztálin viszont inkább fékezni szeretne volna a jugoszláv fejleményeket. Ezt diktálták akkori külpolitikai érdekei is; nem állt ugyanis érdekében, hogy a Szovjetuniótól független hatalmi központ jöjjön létre.

A koalíciós kormányzás formálisan meglévő elemei ellenére lényegében már az 1945. november 11-én megrendezett választásokat⁶ követően megvalósult a jugoszláv kommunista párt egyeduradalma, amit az 1946. január 31-én elfogadott új alkotmány formálisan is szentesített és konszolidált.⁷ A

⁵ Nem igaz ugyanakkor az, hogy sem Sztálin, sem a brit vezetés nem volt tisztában Tito politikai szándékaival. Ezt Tito 1943. októberi, a szovjet–brit–amerikai külügyminiszeri értekezlet kapcsán küldött távirata bizonyítja. A. SAJTI: *Tito*: i. m. 258.

⁶ A választáson a hivatalos végeredmény alapján a népfront fölényt győzelmet aratott: a Szövetségi Képviselőházban 90,4 százalékot, a Nemzetek Képviselőházában (ez a felsőháznak felelt meg) 88,9 százalékot kapott. A népfront listája ellen tehát hivatalosan a lakosság körülbelül 10 százaléka szavazott, legtöbbször Szlovéniában és a Vajdaságban. Az általános, közvetlen, titkos és a nőkre is kiterjedő választásokat az ellenzéki pártok bojkottálták, mert sérelmeztek több, a választás tisztaságát megkérdőjelező intézkedést. A választás tisztasága ellen valóban hoztak intézkedéseket. Ellenséges tevékenység miatt a választók 2,3 százalékát törölték a választási névjegyzékből. A statisztikai adat azonban csak a hivatalos változatot jelentette, valójában ennél jóval több embert fosztottak meg választójogától. Sokakat pedig eleve fel sem vettek a listára. További visszaélésekre adott okot, hogy az amúgy 18 évre leszállított korhatár mellett a hadsereg minden 14. évet betöltött katonája megkapta a szavazati jogot. A választás tisztaságát leginkább mégis az ún. vak urnákkal korlátozták. A szavazóhelyiségekben ugyanis két urnát állítottak fel, egyet a népfront jelöltjére leadott szavazatoknak, egyet pedig a népfront listáját ellenző voksok számára. Az állampolgár a két urna valamelyikébe dobhatta be golyóját, amit persze megnehezített, hogy az urnák eltérő anyagból készültek (a vak urna nagyobb koppantra). A bizottság tagjai tehát hallhatták, hogy ki melyik urnába adja le voksát. A. SAJTI: *Tito*: i. m. 271-272., John LAMPE: *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 229. A választási eredmények miatti tiltakozásul az amerikai nagykövetség több mint 18 hónapig nem tartózkodott Belgrádban. LANE: *Yugoslavia*: i. m. 102.

⁷ Az ekkor elfogadott jugoszláv alkotmány értelmében – amely a kommunista mozgalomban bevett módon, a Szovjetunió 1936-os alkotmányát másolta le (és amelynek szövegében a szocialista szó egy alkalommal sem szerepelt) –, Jugoszlávia föderatív köztársaság lett, amit hat köztársaság (Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró) alkotott. Szerbián belül két autonóm területet, Vajdaság autonóm tartományt és Koszovó-Metohija autonóm körzetet hoztak létre. Az alkotmány értelmében a központi kormány föderális és föderális–köztársasági minisztériumokból állt. Az egyes tagköztársaságok saját kommunista párttal és központi bizottsággal, és a Szovjetunióhoz képest nagyobb pénzügyi önállósággal rendelkeztek. A köztársaságok számára fenntartották a kiváltság jogát is, ez azonban ismerte a szovjet típusú berendezkedés jellegét, elég illuzórikusnak hatott, és valóban csak a deklarált

gyors hatalomátvételt megkönnyítette, hogy a jugoszláv partizánok valójában több legitimációs forrással rendelkeztek: ténylegesen birtokolták a hatalmat, nemzetközileg elismerték őket, a partizánharcok politikai mítoszt teremtettek. A negyedik legitimációs forrást a marxista ideológia történelmi imperatívusza jelentette.⁸ A jugoszláv berendezkedés további, egyéni vonását képezte, hogy a párttagok többsége paraszti származású és 30 évnél fiatalabb volt, akiket a világháborús küzdelem kovácsolt eggyé. Ennek következtében „arrogáns fanatikus önbizalom” jellemezte őket, az állam vezetésében azonban nem rendelkeztek tapasztalattal.⁹ A fentieket kihasználva a pártpropaganda hivatalos eszmeként a jugoszlávizmus ideológiájának titoista változatát, a „testvériség és egység” (*bratvo i jedinstvo*) elvét hangsúlyozta. A régi ideológia új vonásaként ez a partizánharcok sikerén alapult. Az ideológia arra is megfelelő volt, hogy a világháborúban a németek oldalán állók – főként a horvátok – ne érezzék magukat vesztesként. Egyfajta pán-jugoszláv szolidaritás kialakításával pedig az egyes népek nacionalizmusának semlegesítését is szolgálta. Mindez nem jelentette az etnikai és kulturális ellentétek megszűnését. Az eltérő nacionalizmusok az új jugoszláv nemzeti tudat keretében továbbra is fennmaradnak. A jugoszlávizmust egyébként Titóék három eltérő módon értelmezték: egyszerre jelentett antinacionalizmust, hazaszeretetet, és a munkásosztály egységeként internacionalizmust.¹⁰ A „testvériség és egység” ideológiája meghatározó szerepet töltött be abban is, hogy Jugoszlávia végül képesnek bizonyult arra, hogy 1948 után szembeszálljon a Szovjetunió nyomásgyakorlásával.

jogok között maradt. Az alkotmány értelmében, legalábbis formailag, a kétkamarás nemzetgyűlés lett a legfőbb döntéshozó hatóság, melynek felsőházát, a Nemzetek Tanácsát föderációs alapon, a tagköztársaságok delegálta tagokból töltötték fel. Ennek ellenére az állam és párt erősen központosított és hierarchizált maradt, az állam és a hadsereg vezetésében pedig felülreprezentáltak voltak a szerbek és a montenegróiak. LAMPE: *Yugoslavia as History*: i. m. 230-231., RUSINOW: i. m. 17-28., BENSON: i. m. 89-90. és Stevan K. PAVLOWITCH: *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*. London, C. Hurst & Co., 1992. 51. A jugoszláv és a szovjet alkotmány összehasonlítására lásd: Miroslav JOVANOVIĆ: Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: Komparativna analiza ustava FNRJ (1946) i „Staljinskog” ustava SSSR-a (1936). *Tokovi istorije*, 2008/1-2. 280-289.

⁸ Hasonló nézetet képvisel Ann Lane legújabb, Jugoszlávia történelmével foglalkozó monográfiájában. LANE: *Yugoslavia*: i. m. 98.

⁹ RUSINOW: i. m. 13-14.

¹⁰ Neil BARNETT: *Tito*. London, Hans Publishing, 2006. 80-81. és Aleksa DJILAS: *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*. Cambridge – London, Harvard University Press, 1991. 163-165.

Elegendőnek vélem, ha itt röviden csak a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának 1948. április 13-án Sztálinnak és Molotovnak címzett levelében írt híres mondatra utalok: „Bármennyire is szereti közlünk valaki az SZSZSZK-t [Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság], a szocializmus országát, semmi esetre sem szeretheti kevésbé saját hazáját, amely szintén a szocializmust építi, jelen esetben a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, amelyért leghaladóbb embereink százezrei estek el.”¹¹

Mindeközben a jugoszláv lakosság többségének nem volt érdemi emléke arról, hogy milyen egy szabad választás vagy hogyan működik a többpártrendszer a gyakorlatban. Még a legfontosabb pártok is csak kevés elkötelezett aktivistával rendelkeztek, az emigráns kormány hírnevét pedig megtépázta az állandó nemzetiségi konfliktus.¹² Maga a tényleges irányítás pedig egy szűk kör kezében összpontosult. A horvát–szlovén származású Tito mellett ide tartozott a montenegrói származású Milovan Djilas, a párt egyik legfőbb teoretikusa és a propagandáért felelős minisztere, a szlovén Edvard Kardelj, aki később jugoszláv külügyminiszterként és az öngazgatás ideológiájának kidolgozójaként vált ismertté, a szlovén származású és gazdaságpolitikusként ismertté vált Boris Kidrič, valamint a szerb származású Aleksandar Ranković, aki belügyminiszterként irányította a már a világháborús küzdelmek alatt létrehozott állambiztonsági szolgálatot (*Odeljenje za zaštitu naroda*; Népvédelmi Osztály, OZNA), amit 1946 márciusában Állambiztonsági Igazgatósággá (*Uprava državne bezbednosti*; UDB) szerveztek át.

A tényleges hatalom birtokában Tito és partizántársai tovább folytathatták a kommunista rendszer gyors kiépítéséhez. E feladatok közül legkönnyebben az ellenzék megsemmisítését hajtották végre, amire részben már a háború alatt sor került. A cinikus és brutális végrehajtást megkönnyítette, hogy hiányzott a hatékony ellenállás, így a nem kommunistákat könnyen kollaboránsként tartóztathatták le.¹³ Legfontosabb háborús ellenfelüket, Draža Mihailovićot, az emigráns kormány hadügyminiszterét és a csetnikek vezetőjét 1946-ban monstre perben ítélték el, az usztasa kapcsolatokkal vádolt Alojzije Stepinac zágrábi érsekre pedig

¹¹ *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között.* Újvidék, Forum, 1968. 203. A jugoszlávizmus korszakonként eltérő megfogalmazására lásd: A. SAJTI Enikő: Nemzettudat és jugoszlávizmus. In: A. SAJTI Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság.* Szeged, JATEPRINT, 1991. 9-19.

¹² Aleksa DJILAS: i. m. 153.

¹³ RUSINOW: i. m. 15.

16 év börtönbüntetést szabtak ki. Az érsek ugyanis üdvözölte a Független Horvát Állam (*Nezavisna Država Hrvatska*; NDH) létrehozását, Pavelícut a nyilvánosság előtt támogatta. Magánkörben azonban bírálta az usztasa rendszer szélsőségesebb, a szerbek tömeges áttérítését szorgalmazó lépéseit.¹⁴

Az ellenzék megsemmisítésével párhuzamosan zajlott az újjáépítés és a gazdaság szocialista átalakítása. A vasútvonalak 90 százalékát már 1946-ra sikerült helyreállítani, az ipari termelés pedig már 1947-ben meghaladta a világháború előtti szintet, nem kis részben a Jugoszláviának juttatott nemzetközi, úgynevezett UNRRA-segélyeknek¹⁵ köszönhetően. Jelentős szerepet játszott az újjáépítésben a kommunista brigádok¹⁶ munkája, de segítette azt az idealista fiatal külföldi önkéntesek, köztük magyarok részvétele és több helyi kezdeményezés is. A mindennapi nehézségek elviselését pedig megkönnyítette, hogy azt a vezetés a háborús pusztításokkal igazolhatta,¹⁷ hangsúlyozva egyúttal egy szép új jövő ígérletét. Elkobozták és államosították továbbá a külföldiek és a háborús kollaboránsok gyárait. Az

¹⁴ A zágrábi érsek peréről lásd: Stella ALEXANDER: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. 96-120. Sokcsevits Dénes szerint Stepinac a leghatározottabban szegült szembe az antiszemitizmussal és elítélte a faji alapú megkülönböztetés minden formáját. Sokcsevits a zágrábi érsek elleni koncepció per valódi okát abban látja, hogy Stepinac szembe mert szállni a kommunista hatóságok egyházüldöző politikájával. SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország Közép-Európa és a Balkán között*. Budapest, Kreatéka, 2007. 82-84. A titói Jugoszlávia 1945–1953 közti egyházpolitikáját részletesen elemzi: Radmila RADIC: *Država i verske zajednice*. Beograd, Institut za Noviju istoriju Srbije, 2002. I. kötet, 153-338.

¹⁵ UNRRA: United Nations Relief and Rehabilitation Administration, az Egyesült Nemzetek újjáépítési és segélyszervezete, amelynek célja az volt, hogy segítse a második világháborúban a tengelyhatalmak által megszállva tartott területek újjáépítését. A segélyek közül a legtöbbet Jugoszlávia kapta, zömmel az Egyesült Államoktól. A kongresszusi képviselők élesen bírálták is a jugoszláv vezetést, mivel ellenezték, hogy amerikai megbízottak felügyeljék a segélyek felhasználását. Titóék leginkább a Szovjetuniót szerették volna a segélyek egyetlen forrásának. LAMPE: *Yugoslavia as History*: i. m. 236.

¹⁶ Az ifjúsági brigádok nem csak a Szovjetunió kelet-európai övezetéből érkeztek Jugoszláviába, és nem is csak közvetlenül a világháború után. A belgrádi brit nagykövetség még 1948-ban is arról számol be, hogy a zömmel baloldali angol egyetemisták több turnusban részt vettek a Belgrádot Zágrábbal összekötő autópálya és több vasútvonal építésén. PRO FO 371/72617 R6884/2134/92., FO 371/72617 R6884/2134/92.

¹⁷ BENSON: i. m. 87.

ipar 80 százalékát és a teljes bankszektor állami tulajdonba vonták,¹⁸ a földmagántulajdont pedig 35-45 hektárban korlátozták. A földreform keretében a fennmaradó földek egy részét szétosztották a földnélküliek között, a többin szovjet mintára állami gazdaságokat hoztak létre.¹⁹ A kelet-európai térségben elsőként már 1947-ben meghírdették az első ötéves tervet, amelynek keretében a gazdaság erőteljes, a nyersanyagokat és a munkaerő szakképzettségét figyelmen kívül hagyó gyors iparosításába kezdtek.²⁰

Jugoszláviában tehát már nagyon korán megkezdődött az államberendezkedés, a belpolitika és a gazdaságpolitika szovjet mintára történő átalakítása. Nem volt ez másként a külpolitika terén sem. Tito és a partizánvezetés hűséges ideológiai szövetségesként teljesen a szovjet érdekszféra irányába orientálta át Jugoszlávia külpolitikáját, hogy 1948-at követően, a szovjet–jugoszláv konfliktus hatásaként fokozatosan egy újabb fordulatot hajtsanak végre. 1945-ben azonban még senki nem láthatta előre a három évvel később bekövetkezett fejleményeket. A kor egyszerű embere csak Tito fokozatos megdicsőülését érezkelhette. A jugoszláv vezetés ugyanis sorra kötötte a gazdasági, barátsági és szövetségi szerződéseket a szovjet érdekszférába tartozó többi kelet-közép-európai országgal,²¹ de ezt

¹⁸ Az ipar államosításának arányát 1946-ban egyedül Albánia múlta felül. CSANÁDY Márton: *A Jugoszlávia és a nagybatalmak a XX. században*. Budapest, Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, 2000. 26-27.

¹⁹ RUSINOW: i. m. 19-21. és LAMPE: *Yugoslavia as History*: i. m. 234-236. Benson 25 hektárt hoz a földmagántulajdon felső határaként. Az új földtulajdonosok 43 százaléka valóban földnélküli volt. Ők 3 hektár nagyságú földet kaptak. BENSON: i. m. 90-91.

²⁰ Az ötéves tervben célul tűzték ki az ipari termelés 223 százalékos növelését az 1939. évi szinthez képest. Az összberuházások 67 százalékát kívánták a bányászatba, a gépiparba és a közlekedésbe fektetni. Célul tűzték ki a munkásság létszámának megduplázását is. Ezen belül a szakmunkások arányát kívánták meghétszerezni. Mindeközben a mezőgazdasági termelést az 1939-es szinthez képest csak 50 százalékkal kívánták növelni. FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. I-II. kötet. Budapest–Párizs, Magvető–Magyar Füzetek, 1991. I. kötet, 118. A szocialista tervgazdálkodás céljaira, tulajdonviszonyaira és intézményrendszerére lásd: BEREND T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Budapest, Vince Kiadó, 1999. 104-115.

²¹ Jugoszlávia a Szovjetunióval 1945. április 10-én, Csehszlovákiával 1946. május 9-én, Albániával 1946. július 9-én, Bulgáriával 1947. november 27-én, Magyarországgal 1947. december 8-án, Romániával 1947. december 19-én kötött szerződéseket. FEJTŐ: i. m. I. kötet, 143-144. Az 1947. december 19-én, még a balkáni föderációs tervek bővületében Bukarestben aláírt jugoszláv–román barátsági szerződés titkos záradékot is tartalmazott, amely a katonai tanácsadók cseréjét, a két vezérkar háborús lépéseinek egyeztetését és a közös parancsnokság létrehozását irányozta elő. A záradék továbbá előírta, hogy

támasztotta alá a Tito külföldi útjai során megnyilvánuló szimpátia is, ahogyan az az 1946-os lengyelországi és csehszlovákiai, valamint 1947. decemberi magyarországi látogatásakor történt.²² Így Tito szinte egy második kommunista vezető szerepében sütkérezett, főleg az után, hogy az 1943-ban feloszlott Kommunista Internacionálé (Komintern) utódszervezeteként 1947-ben a lengyelországi Szklarszka Porebában létrehozott Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) székhelyének Belgrádot tették meg.

A titói külpolitikát 1945 után meglehetősen expanzív vonások jellemezték, a Balkán-félszigetet pedig majdhogynem saját érdekszférájának fogták fel. A világháborús katonai sikereken felbuzdulva etnikai érvekre hivatkozva nem csak az Isztriai-félszigetet és Trieszt városát, hanem az egész Venezia-Giulia tartományt maguknak követelték, és az ott élő szlovén kisebbség miatt jogot formáltak Dél-Karintiára is. A balkáni föderációs elképzelések leginkább Bulgáriával haladtak előre, miközben Albániára a jugoszláv vezetés a gyakorlatban is a saját érdekszférájaként tekintett, csakúgy, ahogy Sztálin Kelet-Közép-Európára. A jugoszláv külpolitikai célok megvalósítása – főként az első két esetben – komolyan sértette a nyugati nagyhatalmak érdekeit, de Sztálin is csak látszólag támogatta azokat. A

tanulmányozni fogják a vámhatárok megszüntetésének lehetőségét. PRO FO 371/72571 R181, R680, R834 és R1101/181/92.

- ²² Tito csehszlovákiai látogatásáról Josef Korbel, Csehszlovákia egykori belgrádi nagykövete (1945–1948) részletesen beszámol emlékiratában. Visszaemlékezése szerint a látogatásra szigorú biztonsági előkészületek mellett került sor, Tito érkezéséről a napilapok először csak aznapi számukban számoltak be. Tito a látogatás során titokban találkozott a csehszlovák kommunista vezetőkkel, akik Edvard Beneš elnököt győzködték az együttműködési szerződés aláírásáról. Erre azonban csak Zdeněk Fierlinger, a Cseh Szociáldemokrata Párt titkára, társutas kommunista politikus viszontlátogatásakor került sor. Josef KORBEL: *Tito's Communism*. Denver, University of Denver Press, 1951. 272-274. Tito lengyelországi és csehszlovákiai látogatásról Dedijer is részletesen beszámol Titóról írt életrajzában. Ebben kiemeli, hogy Titót mindkét alkalommal hatalmas tömeg fogadta, és az a (valószínűleg jó előre megtervezett) megtiszteltetés érte, hogy a legnagyobb prágai gyár felvette a nevét. Vladimír DEDIJER: *Joszíp Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz*. Novisád, Magyar Szó, 1953. 433. 1947 áprilisában Molotov kérdésére válaszolva Rákosi Mátyás maga is elismerte a jugoszlávok magyarországi népszerűségét: „Meg kell mondanunk, hogy [Jugoszlávia] még a Szovjetuniónál is népszerűbb. Arról van szó, hogy a magyar nép a jugoszlávoktól nem fél, de az oroszoktól való hagyományos félelmet még nem sikerült megszüntetni.” Molotov és Rákosi 1947. április 29-i megbeszélésének lejegyzett szövege megtalálható: IZSÁK Lajos – KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég, 1994. 200.

kérdést részletesebben a szovjet–jugoszláv konfliktus okainál fogom tárgyalni. E helyütt csak a jugoszláv–brit külkapcsolatok 1945–1948 közötti alakulását vizsgálom.

Miközben a külső szemlélő számára Tito presztízse Kelet-Európában egy folyamatosan felfelé ívelő pályát járt be, a brit politikai elitnek a nagyhatalmi státus elvesztésével kellett szembenéznie. A második világháborút követő megváltozott körülmények ugyanis nem csak a kis országokat, hanem így vagy úgy, de a nagyhatalmakat is érintették. Nem volt ez alól kivétel Nagy-Britannia sem. Nagy-Britanniának már az 1930-as években szembe kellett néznie a feltörekvő országokkal: Németországgal, Olaszországgal és Japánnal, ami „állandó stratégiai túlfeszítettséget eredményezett”.²³ Ezt tovább nehezítette, hogy a világháború alatt volt olyan év (1940.), amikor a brit birodalom egyedül, szövetséges nélkül harcolt a náci hatalommal. A világháborús győzelem ellenére Anglia világhatalomból másodrendű hatalommá vált. A külső piacok jelentős részét elvesztették, az export harmadára csökkent. A fizetési mérleg hiányát a lend-lease szállítmányok leállítását követően csak amerikai kölcsönökkel lehetett helyreállítani.²⁴

Annak ellenére, hogy a gazdaság gyakorlatilag csődben volt, és a világháborúban az ország jelentős károkat szenvedett (4 millió ingatlant ért kár a német bombázások során), Nagy-Britannia 1945-ben még szuperhatalomnak tartotta magát.²⁵ Igaz, többen már felismerték a megváltozott helyzetet. Az antik római történelemből vett hasonlattal élve Orme Sargent, a külügyminisztérium állandó parlamenti államtitkára (1946–1949) 1945 őszén Lepidushoz, vagyis az amerikai–szovjet–brit triumvirátus leggyengébb eleméhez hasonlította Nagy-Britanniát, míg Churchill szerint Anglia volt a világ legnagyobb adósa.²⁶ A brit döntéshozóknak azzal is szembe kellett nézniük, hogy a nagyhatalmi illúziót csak amerikai pénzen tarthatják fenn. A megváltozott körülmények hatására tehát a brit

²³ FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest, IKVA, 1996. 48.

²⁴ Uo. 48–50.

²⁵ Magát a fogalmat William Thornton Rickert Fox (1912–1988), a Columbia Egyetem professzora alkotta meg.

²⁶ Anthony ADAMTHWAITE: *Britain and the World, 1945–1949: the view from the Foreign Office*. *International Affairs* Spring 1985. 231. Sean Greenwood brit történész a hidegháborús brit történelmet vizsgáló monográfiájában a második világháborút következő évek történéseit vizsgáló fejezet címének, meglátásom szerint találóan az „Empire Without Clothes” [A ruha nélküli birodalom] címet adta. Sean GREENWOOD: *Britain and the Cold War, 1945–1991*. London, Macmillan, 1999. 73.

politikusoknak új stratégiai helyzettel kellett szembenéznük. Azért is, mert a hadászati eszközök terén bekövetkezett változások (az atombomba kifejlesztése, a repülőgépek növekvő harcászati jelentősége) a tengerek geopolitikai jelentőségét, és ezzel párhuzamosan a brit haderő alapját képező tengeri flotta elsőségét is elsöpörte. Alapvető brit érdekként egyébként Ernest Bevin külügyminiszter (1945–1951) 1948-ban három célterületet jelölt ki: a brit szigetek védelmét, a tengeri kommunikáció ellenőrzését (erre a gyarmatokkal történő kapcsolattartás miatt volt szükség) és a Közel-Kelet védelmét.²⁷

A globális környezet észlelésében, a célok megfogalmazásában és a feladatok elvi megvalósítási módjában az 1945-es kormányváltás, amikor Churchill konzervatív kabinetjét Clement Attlee munkáspárti kormánya (1945–1951) váltotta fel, nem hozott változást. Angliában ugyanis 1939-től a világháború végéig háborús kormány volt hatalmon, amelyben munkáspárti politikusok is képviseltették magukat. Tehát az akkor megfogalmazott külpolitikai célkitűzések mindkét nagy párt érdekeit tükrözték.²⁸ Így mind a

²⁷ Ritchie OVENDALE: Introduction. In: Ritchie OVENDALE (ed.): *The Foreign Policy of the British Labour Governments, 1945–1951*. Leicester, Leicester University Press, 1984. 3-9. és Michael DOCKRILL: *British Defence since 1945*. Oxford–New York, Basil Blackwell, 1988. 22. Annak ellenére, hogy Nagy-Britannia beismerte kimerültségét, még 1947-ben is többen úgy vélték, hogy lehetséges független brit külpolitikát folytatni. Ez köszön vissza Orme Sargent külügyi államtitkár (permanent under-secretary of state for foreign affairs, 1946–1949) 1947-ben készített elemzéséből. Sargent ugyanis annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, hogy a három nagyhatalom (Egyesült Államok, Szovjetunió és Nagy-Britannia – tehát saját országukat még mindig annak tartották) barátsága már csak illúzió, és a gazdasági problémák is orvosolhatatlannak tűnnek, továbbra is lehetségesnek tartotta saját külpolitikai érdekeik és elképzeléseik érvényesítését. ADAMTHWAITE: i. m. 227. A Munkáspárt 1945-ben még öt területen kívánta fenntartani a brit érdekeket: a Brit Birodalom; a nemzetközi gazdasági rendszer; az atomfegyverek ellenőrzése; a német kérdés rendezése; valamint a hagyományosan brit érdekszférának tekintett Mediterráneum és a Közel-Kelet háború utáni rendezése. Allan BULLOCK: *Ernest Bevin. Foreign Secretary 1945–1951*. Oxford, Oxford University Press, 1985. 112.

²⁸ Az 1945 utáni brit külpolitika problémáival, irányjaival és az ezzel kapcsolatos lehetőségekkel, problémákkal részletesen foglalkoznak az alábbi művek: F. S. NORTHEDGE: *Descent From Power. British Foreign Policy 1945–1973*. London, George Allen & Unwin, 1974.; M. L. DOCKRILL: *The Cold War 1945–1963*. Atlantic Highlands, Humanities Press, 1988.; magyarul: EGEDY Gergely: *Nagy-Britannia története 1945–1987*. Budapest, HVG, 1991. Nagy-Britannia és a hidegháború kialakulásának hátterét érdekes összefüggésben, a hangsúlyt a brit–gyarmati kapcsolatokra helyezi: John KENT: *British Policy and the Origins of the Cold War*. In: Melvyn P. LEFFLER – David S. PAINTER (eds.): *Origins of the Cold War. An International History*. London–New York, Routledge, 2005. 139-153. A brit–amerikai különleges kapcsolatok („special relationship”) pontos és

Munkáspárt, mind a konzervatívok fontosnak tartották a Földközi-tenger keleti-medencéjét, amely hagyományosan is a brit külpolitika érdekszférái közé tartozott; a Szuezi-csatorna védelmével szándékozták biztosítani a zavartalan brit–közel-keleti és indiai kapcsolatokat. A Mediterráneum azonban csak egyike volt a brit érdekeltségeknek, és ezen belül is voltak kitüntetett brit területek, mint például Görögország. A földközi-tengeri útvonalak védelme miatt és a Szovjetunió földközi-tengeri kijutásának megakadályozása érdekében avatkoztak be 1944-ben a királpárti erők oldalán a görög polgárháborúba. Habár már 1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy pénzügyileg nem képesek a csapatok állomásoztatását tovább finanszírozni, részben az amerikai segítség késlekedése miatt, a brit csapatok egészen 1954-ig Görögországban maradtak.²⁹

Habár térségbeli prioritásai elsősorban Görögországhoz kötötték, Nagy-Britannia a Balkán-félsziget többi országairól (beleértve Jugoszláviát is) a korábbi időszakokban is megfelelő információval rendelkezett. Jugoszlávia esetében az ország háromhatalmi szerződéshez történő csatlakozását követő puccsot a brit titkosszolgálat is szorgalmazta, maga Anthony Eden külügyminiszter (1940–1945) is támogatta, Dušan T. Simović tábornokkal, a márciusi németellenes belgrádi puccs egyik szervezőjével pedig már a puccsot követő negyedik napon tábornoki szinten értekeztek.³⁰ Az 1941-es

korszakonként változó jelentéséről, aszimmetriájáról hasznos olvasatot nyújt: Ritchie OVENDALE: *The English-Speaking Alliance. Britain, the United States, the Dominions and the Cold War 1945–1951*. London, George Allen & Unwin, 1985.; Joseph FRANKEL: *British Foreign Policy 1945–1973*. London–New York, Oxford University Press, 1975. 204–216. valamint Bradford PERKINS: *Unequal Partners: The Truman Administration and Great Britain*. In: WM. Roger LOUIS – Hedley BULL (eds.): *The 'Special Relationship'. Anglo-American Relations Since 1945*. Oxford, Clarendon Press, 1989. 43–64.

²⁹ EGEDY: i. m. 53., OVENDALE: *The English-Speaking Alliance*: i. m. 61., PERKINS: i. m. 54. A görög polgárháborúról magyarul olvasható: Iliasz NIKOLAKOPOULOSZ – Alkisz RIGOSZ – Grigorin PSZALIDASZ (szerk.): *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletekig. 1945. február–1949. augusztus*. Budapest, Új Mandátum, 2006., amely a hasonló címmel 1999 októberében megrendezett konferencián elhangzott előadások tanulmányváltozatát tartalmazza; továbbá a meglehetősen balos szemléletű Athanasiou CHRISTOFOROS: *Az újkori Görögország története*. Budapest, Új Mandátum, 2006. A szovjet–görög kapcsolatokra lásd: Peter J. STAVRAKIS: *Moscow and Greek Communism, 1944–1949*. Ithaca, Cornell University Press, 1989. A Truman-doktrína és a görög–jugoszláv reakció összefüggéseiről: Milan RISTOVIĆ: *Trumanova doktrína, Grčka i jugoslovenske reakcije (1947–1949)*. In: *Tokovi istorije* 2008/1–2. 84–112.

³⁰ Elisabeth BARKER: *Britain in a divided Europe 1945–1970*. London, Weidenfeld and Nicholson, 1971. 23. A puccsban játszott brit szerepre lásd: Sue ONSLOW: *Britain and the Belgrade Coup of March 1941 Revisited*. *Electronic Journal of International History*,

sikertelen kísérlet után igazi változásra csak 1943 és 1944 között került sor. A világháborúban ugyanis Jugoszlávia geopolitikailag, stratégiai és pszichológiai is fontossá vált.³¹ Churchill pedig további két fontos dolgot ismert fel ekkor. Egyrészt nyilvánvalóvá vált számára, hogy a csetnikek és a partizánok közül a partizánok jelentik azt az erőt, amely hatásosan köti le a német csapatokat. Emiatt döntöttek arról, hogy a kapcsolatfelvételt és a két erő párhuzamos támogatását követően kizárólag Tito partizánjainak nyújtanak segítséget.³² Másrészt a keleti fronton bekövetkező fordulópontra és a szovjet csapatok gyors előrenyomulása miatt Churchillt egyre jobban aggasztotta, hogy a térséget a Vörös Hadsereg fogja felszabadítani, ezáltal pedig a Szovjetunió fog döntő befolyáshoz jutni. A brit miniszterelnök ezt mindenképpen meg szeretne volna akadályozni.

Ezért szinte görcsösen ragaszkodott a nyugati seregek balkáni partraszállásához. Ezt az Appennin-félszigeten előretörő amerikai–brit hadmozdulatokkal összefüggésben képzelte el. Olaszország kapitulálása után úgy vélte, hogy miközben a csapatok egy része Dél-Franciaország felé nyomul előre, egy másik részük kelet felé fordulhatna, és az Isztriai-félszigeten át Ausztria és a Balkán-félsziget felé törhetne előre. Ezt egy esetleges dalmáciai partraszállás egészítette volna ki. Churchill természetesen Sztálin megnyugtatóására végig hangoztatta, hogy ez nem helyettesíti a második front megnyitását, hanem annak kiegészítéseként, elterelő hadműveletként és a német haderő lekötéseként kerülne rá sor. Valószínű azonban, hogy a fenti indokok mellett Churchillt legalább ilyen mértékben befolyásolta az is, hogy minél hátrébb szeretne volna meghúzni annak a területnek a határát, amit a szovjet csapatok szabadítanak fel, csökkentve ezáltal befolyásukat.³³ Sztálin feltehetőleg mindezt jól tudta, és ezért is

2005. 1-57.

³¹ Pierre MAURER: *The Tito–Stalin Split in historical perspective*. Bradford, University of Bradford Press, 1987. 10.

³² Első lépésként 1943 nyarán tisztekből és altisztekből álló kis létszámú csoportot küldtek Frederick William Dampier Deakin őrnagy, angol történész vezetésével a partizánokhoz, majd 1943 szeptemberében Fitzroy Maclean vezetésével ejtőernyős küldöttség szállt le a partizánok főhadiszállásán. Winston S. CHURCHILL: *A második világháború*. Budapest, Európa, 1989. II. kötet, 355-356. Később Churchill fia, Randolph is csatlakozott a partizánokhoz küldött brit misszióhoz. LARSON: i. m. 45-46. A partizánok megsegítésében szerepet játszott a kairói brit központ álláspontja, aminek munkatársai között több kommunista szimpatizáns is volt. BARNETT: i. m. 66. Maclean és Tito között valódi barátság alakult ki, a világháborút követően is több alkalommal találkoztak egymással.

³³ Maurer ugyanakkor – nézetével meglehetősen sajátos álláspontot képviselve – úgy véli,

ragaszkodott kitartóan ahhoz, hogy a második frontot Normandiában kell megnyitni. Nézetében az idealista és Sztálint barátjának tekintő Roosevelttel amerikai elnök is osztozott.

A balkáni partraszállás sürgetésével párhuzamosan Churchill azt is felismerte, hogy a világháborút követően Tito és partizánjai képviselik majd a döntő politikai tényezőt Jugoszláviában. Emiatt törekedett arra, hogy az emigráns londoni kormány tagjait is bevonják a döntéshozatalba. Legfőképpen azért, mert az AVNOJ második kongresszusán hivatalosan is minden jogától megfosztották a royalista emigráns kormányt. E célból 1943–1944 telén több levelet is írt Titónak, amelyben arra vonatkozólag is biztosítékot szeretett volna kapni, hogy Jugoszlávia államformájáról a háború után népszavazás fog dönteni. A megegyezést előmozdítandó került sor Draža Mihailović csetnikvezér menesztésére, aki hivatalosan az emigráns jugoszláv kormány külügyminisztere is volt. Tito azonban már 1944. február 9-én kategorikusan válaszolt: „Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsa, mint Ön is tudja, [...] határozottan a jugoszláv nemzetek egységének híve. [...] Ezért a kairói kormány és vele Draža Mihajlović működését meg kell szüntetni. [...] 2. A szövetségeseknek Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsát kell Jugoszlávia egyetlen kormányául elismerniök; II. Péter király pedig vesse alá magát a JNFAFT [Jugoszlávia Nemzeti Felszabadító Antifasiszta Tanácsa] törvényeinek. 3. Ha Péter király elfogadja ezeket a feltételeket, a Nemzeti Felszabadítás Antifasiszta Tanácsa nem zárkózik el a vele való együttműködéstől, azzal a feltétellel, hogy a monarchia kérdésében Jugoszlávia felszabadulása után a nép szabad akaratára döntsön.”³⁴ Mindez elővetítette, hogy Titóval, aki „házon belül volt”, nehéz lesz a megegyezés. Churchill azonban nem tett le erről; 1944. augusztus 12. és 13. között a Nápoly melletti Casertában, Viktória angol királynő egykori villájában személyesen tárgyalt Titóval. Tito ekkor egyetértett a tervezett isztiai hadműveletekkel, abba csapataival is kész volt bekapcsolódni. Churchill, vélhetően tartva a félszigetre támasztott jugoszláv területi igényektől, a kérdésről csak a háború befejeződése után volt hajlandó tárgyalni. Sürgette ugyanakkor az egységes nemzeti kormány létrehozását és az alkotmányos monarchia visszaállítását. Polgárháború kitörése esetén pedig a brit segélyek

hogy a második front Balkán félszigeten történő megnyitásával Churchill Görögország és Észak-Afrika felé kívánta biztosítani az összeköttetést. MAURER: i. m. 10.

³⁴ A Churchill–Tito levélváltásra lásd: CHURCHILL: i. m. 360–364.

megvonásával fenyegetőzött.³⁵

A brit miniszterelnök nem csak a jugoszláv marsallal, hanem Sztálinnal is tárgyalást folytatott a Balkán jövőjéről. 1944. október 9-én Moszkvában személyesen találkozott a szovjet vezetővel. Az este 10 órakor kezdődő megbeszélésekről Churchill a következőképpen számolt be a második világháborúról írt visszaemlékezésében: „A pillanat alkalmas volt rá, hogy dologhoz lássunk, ezért azt mondtam: >>Jussunk dűlőre a balkáni ügyekben. Az Önök seregei Romániában és Bulgáriában vannak. Nekünk érdekeltségeink, képviselteink és ügynökségeink vannak ott. Ne keresztezzük jelentéktelen ügyekkel egymás útját. Ami Nagy-Britanniát és Oroszországot illeti, mit szólna hozzá, ha önöknek kilencven százalékos túlsúlyuk volna Romániában, nekünk ugyancsak kilencven százalékunk Görögországban, Jugoszláviában pedig fele-fele arányban osztoznánk?<<” Ezt követően Churchill mindezt egy papírlapra is felírta, majd az asztalon odacsúsztatta Sztálin elé, „aki közben meghallgatta a fordítást. Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját, vastagon kipipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idő alatt most leírtam. [...] Ezután hosszabb szünet állt be. A kipipált papírlap az asztal közepén hevert. Végül így szóltam: >>Nem gondolja, hogy meglehetősen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak úgy félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntő dolgokat? Égessük el azt a papírt!<< >>Ne, tartsa csak meg<< – mondta Sztálin.”³⁶

Churchill emlékiratában idézi azt a levelét is, amelyet a megbeszélésekről október 12-én küldött Londonba. Ebben megjegyezte, hogy a „százalékos rendszer nem arra való, hogy a különféle balkáni országokkal foglalkozó bizottságok taglétszámát szabja meg, hanem inkább hogy megmutassa, *milyen érdeklődést és érzelmeket tanúsít a brit és a szovjet kormány az illető országok problémái iránt* [kiemelés tőlem, V. P.], s hogy ennek alapján érthető formában hozzassák egymás tudomására elképzeléseiket”. A levél további részeiben

³⁵ SURÁNYI Róbert: *Churchill*. In: ANDOR László – SURÁNYI Róbert: *Roosevelt – Churchill*. Budapest, Pannonica, 1999. 300-301.

³⁶ CHURCHILL: i. m. 476-477. Churchill és Sztálin megállapodását a következő napokban Eden és Molotov tovább pontosította: a Szovjetunió 80 százalékos érdekeltséget alkudott ki Magyarországon és Bulgáriában, Jugoszlávia felett pedig 60 százalékos befolyásra tettek szert. BEREND: i. m. 33. Kogelfranz nem minden rosszindulattól mentesen azt jegyzi meg, hogy a szemtanúk visszaemlékezése szerint Churchill láthatóan spiccesen viselkedett a javaslat megtételekor. Siegfried KOGELFRANZ: *Jalta öröksége. Az áldozatok és akik megúszták*. Budapest, AB–Beszélő, 1990. 12.

Churchill kitért azokra az országokra, amelyeket a százalékos alkuban érintettek. Elismerte, hogy a Szovjetuniót hagyományos és létfontosságú érdekek fűzik Romániához és Bulgáriához, miközben „Nagy-Britanniát régi keletű barátság szálai fűzik Görögországhoz, és földközi-tengeri hatalom révén közvetlen érdeke fűződik Görögország jövőjéhez”. Jugoszláviával kapcsolatban a következőket írta: „Ami Jugoszláviát illeti, a jelképes ötven-ötven százalékos megosztás azt hivatott megalapozni, hogy a helyszínen immár közvetlen szerepet játszó két nagyhatalom közösen lépjen fel és egyeztesse politikáját [...]” Magyarországgal kapcsolatban pedig a következőket gondolta: „Minthogy Magyarországot a szovjet csapatok veszik ellenőrzésük alá, természetesen nagyobb arányú befolyáshoz kellene jutniuk, persze csak ha erről megegyeznek Nagy-Britanniával és talán az Egyesült Államokkal is, amely ugyan nem folytat hadműveleteket Magyarországon, de az országot nyilván közép-európai, nem pedig balkáni államnak tekinti.”³⁷ Churchill megjegyzései több szempontból is érdekesek. Egyrészt nyilvánvalóvá teszik, hogy Románia és Bulgária esetében Nagy-Britannia érdektelenséget mutatott, és ott készek voltak elfogadni a szovjet befolyást. A félszigeten elsődlegesen Görögország jövője foglalkoztatta őket, habár már célul tűzték ki a jugoszláv polgárháború megakadályozását. Ebben azonban még a németek elleni harc sikerének biztosítása vezette őket. Jól látszik az is, hogy az Egyesült Államokkal nem igazán számoltak a térség sorsának meghatározásakor, míg Magyarországot a brit külpolitika egyértelműen a Balkán és nem Közép-Európa részeként kezelte.

Churchill a százalékos megosztással kapcsolatosan azt is megjegyezte, hogy „[t]ermészetesen mi hosszan és alaposan megfontoltuk az álláspontunkat, s most csak rövid távú és a háború idejére szóló rendelkezéssel foglalkoztunk”.³⁸ A tárgyalásról készített brit jegyzőkönyvekben azonban nincs nyoma az ideiglenes jelzőnek.³⁹ Az ideiglenes jelleg hangsúlyozására csak azért volt szükség, mert Roosevelttel az előzetes tájékoztatás során csak a feltétellel volt hajlandó beleegyezni a brit–szovjet tárgyalásokba, ha azok a világháború idejére és maximum három hónapra korlátozódnak. Ambivalens a kérdésben Sztálin megítélése is. Tény, hogy bizonyos értelemben betartotta a megállapodást, hiszen nem avatkozott be a görög polgárháborúba. Igaz ugyanakkor az is, hogy Jugoszlávia és kisebb mértékben a többi csatlós ország egészen 1948-ig

³⁷ CHURCHILL: i. m. 479-481.

³⁸ Uo. 476.

³⁹ SURÁNYI: i. m. 296.

támogatta a görög gerillákat, és Sztálin a párizsi békeszerződés aláírása előtt támogatta Bulgária Görögországgal szembeni területi követeléseit.⁴⁰ Sztálin valójában csak 1948 februárjában utasította ellentmondást nem tűrően a jugoszlávokat a támogatás beszüntetésére, ami összefüggött a térségben fokozódó amerikai szerepvállalással.⁴¹

Tény az is, hogy Jugoszlávia esetében nem sikerült megőrizni a kialakult brit befolyást, hiszen a tényleges hatalmat Tito és a Jugoszláv Kommunista Párt szerezte meg.⁴² Nagy-Britanniának emiatt az elkövetkező években csak korlátozott stratégiai céljai lehettek az országban: mindössze a meglévő kapcsolatokat és a brit jelenlétet igyekeztek megőrizni. Mindezt ausztriai, olaszországi és görögországi érdekeik befolyásolták. A Jugoszláviával kapcsolatos nehézségekre pedig az éleződő szovjet–nyugati konfrontáció visszatükröződéseként tekintettek.⁴³

Nagy-Britannia Jugoszlávia-politikájának valódi orientációja az 1945. november 11-én megrendezett jugoszláv választások után vált nyilvánvalóvá. A választások eredménye miatt ugyan az Egyesült Államok nemtetszését fejezte ki és elfordult Jugoszláviától, a pragmatizmust képviselő Nagy-Britannia elfogadta a kommunista befolyás kiteljesedését. Olaszország és Görögország fontossága miatt ugyanis geopolitikai okokból nem teheték meg, hogy teljesen kivonuljanak Jugoszláviából, inkább befolyásuk újbóli kialakítását tekintették fontosnak. Ez az adott korban mindenképp ambiciózus célkitűzésnek számított, főleg annak ismeretében, hogy 1945 végére szinte nullára redukálódtak a kétoldalú kapcsolatok. A kulturális kapcsolatok gyakorlatilag nem léteztek (illetve az ellenséges

⁴⁰ Ez utóbbira lásd: ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, 2004. 277.

⁴¹ Geoffrey Warner ugyanakkor elfogadja azt, hogy a százalékos megállapodás akadályozta meg a görögországi kommunisták hatalomra kerülését. Nézete szerint Sztálin Görögország esetében hálálta meg, hogy a Balkánon döntő szóhoz jutott. Geoffrey WARNER: *From ally to enemy: Britain's relations with the Soviet Union, 1941–1948*. In: Michael DOCKRILL – Brian MCKERCHER: *Diplomacy and world power. Studies in British Foreign Policy 1890–1950*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 229–230. A százalékos megállapodásról Sztálin tájékoztatta Titót, aki azonban azt figyelmen kívül hagyta. BENSON: i. m. 84.

⁴² Churchill már 1945-ben arról írt Sztálinnak, hogy Jugoszláviában a valóságban Nagy-Britannia csak tíz százalékos befolyással rendelkezik, de az is Tito nyomásának van kitéve. Idézi: LARSON: i. m. 77.

⁴³ Ann J. LANE: *Coming to Terms with Tito: Britain and Yugoslavia, 1945–1949*. In: Richard J. ALDRICH – Michael F. HOPKINS (eds.): *Intelligence, Defence and Diplomacy: British Policy in the Post-War World*. Ilford – Portland, Frank Cass, 1994. i. m. 13–17.

propagandatevékenységekre korlátozódtak⁴⁴), a két ország közötti kereskedelem pedig bizonyos nyers ércekre és egyes élelmiszerekre korlátozódott. A gazdasági elemzésekben azonban továbbra is foglalkoztak a balkáni országgal, hiszen Nagy-Britanniának érdeke fűződött ahhoz, hogy megakadályozza Jugoszlávia csatlakozását a zárt szovjet gazdasági rendszerhez. Ezért 1946 elején rövid távú kereskedelmi megállapodás kötését javasolták. A kezdeti bizalmat ébresztő megbeszélések ellenére a tárgyalások hamar kudarcot vallottak amiatt, hogy nem sikerült megegyezni az államosított brit javak után fizetendő jóvátétel összegéről. Ezáltal a kereskedelmi kapcsolatok is megszűntek, egészen 1948-ig.

A görög polgárháború még tovább rontott a két ország amúgy sem túl pozitív kapcsolatán. A brit vezetés a kommunista hatalomátvétel szempontjából különösen Görögország sorsát tartotta aggasztónak, a gerilláknak nyújtott jugoszláv segítség láttán pedig gondolkodóba estek a Szovjetunió valódi céljaival kapcsolatban. Teljesen biztosra vették, hogy a jugoszláv segítség mögött valójában Sztálin húzódik meg.⁴⁵ A kétoldalú kapcsolatokon tovább rontott Trieszt hovatarozásának megoldatlansága is. Nagy-Britannia szem előtt tartva a Jugoszláviánál fontosabb olasz érdekeket, mindenképp meg akarta akadályozni, hogy a város a jugoszlávok kezére kerüljön. Attól tartottak ugyanis, hogy ezáltal gyengülnének az olaszországi nyugatbarát demokratikus erők. A kikötővárosnak továbbá fontos szerepet szántak a Közép-Európával folytatott kereskedelemben, amely, brit vélekedés szerint Európa újjáépítését segíthette volna elő.

A kapcsolatok normalizálását nehezítette az is, hogy a világháború végső szakaszában mintegy 70 ezer horvát usztasa került brit és amerikai foglytáborokba. Természetesen a brit kormány komolyan gondolta a foglyok visszaszolgáltatását Jugoszláviának, az egyes emberi sorsok felkutatására és dokumentálására azonban embererőben és forrásokban is híján voltak. Ennek következtében 1946 végéig mindössze pár száz foglyot repatriáltak. A kérdés 1946 decemberében vált igazán fontossá, mert a

⁴⁴ A jugoszláv–brit kulturális kapcsolatokban 1945–1948 között érezhetően felerősödő propagandatevékenységet brit levéltári források alapján vizsgálja: Katarina SPEHNJAK: Propaganda prije svega: Kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948. *Tokovi istorije*, 2005/1-2. 112-133.

⁴⁵ 1945 tavaszán már összességében barátságtalannak tekintették a Szovjetuniót, amellyel csak korlátozott együttműködést tartottak elképzelhetőnek. Úgy vélték, hogy a legfontosabb brit feladat az, hogy a Szovjetunió alapvető érdekeinek elismerésével saját érdekszférájukat védjék, amelyre a Szovjetunió a Földközi-tenger térségében jelenti a legnagyobb kihívást. FRANKEL: i. m. 194-196.

békeszerződések közelgő aláírásával a foglyok olasz fennhatóság alá kerültek volna. Az olasz kormány viszont közölte, hogy ebben az esetben hajlandóak lesznek tömegesen hazatelepíteni őket. Politikai és humanitárius okokból Nagy-Britannia számára ez elfogadhatatlan volt.⁴⁶ A kényes helyzet megoldásával Fitzroy Macleant bízták meg, akit, kihasználva a jugoszláv vezetőhöz fűződő jó kapcsolatát (1943-ban Churchill összekötő tisztként őt küldte a jugoszláv partizánokhoz), 1947 júniusában Titóhoz küldtek. Maclean informális megbeszélései sikeresnek bizonyultak, és 1947. szeptember 8-án Bledben megegyezést írtak alá. A megegyezés kimondta, hogy automatikusan nem fogják repatriálni az usztasa foglyokat, de megszabták a hazaárulással vádolt rabok átadásának végső idejét. Az átvilágításba pedig a jugoszláv felet is bevonták. Az Egyesült Államok azonban bírálta a megegyezést, annak végrehajtását hónapokig hátráltatták, amíg 1947 decemberében végül Jugoszlávia fel nem mondta azt. Az egyezmény felmondásán a brit külügyminisztérium nem lepődött meg, annak hátterében a Szovjetunió presszióját sejtette. Ezt azzal indokolták, hogy az 1948 tavaszi szovjet-jugoszláv levélváltáskor a Szovjetunió egyszer sem vádolta Titóékát az egyezmény megkötésével.⁴⁷

A fenti brit politika kialakításában jelentős szerepet játszott az Ernest Bevin vezette külügyminisztérium. A nagy munkabírással, pragmatizmussal és stratégiai érzékkel rendelkező Bevin, szemben elődjével és utódjával, Anthony Edennel (akit Churchill személyisége és vezetői adottságai gyakran háttérbe szorított), valóban irányította a rá bízott minisztériumot. Vezető tisztségekbe pedig olyan tapasztalt szakembereket emelt, mint William Strang, akire a német osztály vezetését bízták, később pedig állandó külügyminiszter-helyettes lett, Ivone Kirkpatrick, aki Stranget követte a

⁴⁶ Az 1945 márciusában átadott horvát usztasa és domobrán harcosokat a partizánok lemészárolták. Bleiburg környékén és a maribori út mentén összesen 35 ezer horvátot gyilkoltak le. SOKSEVITS Dénes: *Déli szomszédaink története*. Budapest, Bereményi Kiadó, [1994]. 310.

⁴⁷ LANE: *Coming to Terms with Tito*: i. m. 17-26. Az 1945-öt követő időszak brit külpolitikáját bírálja Nora Beloff, aki többek között azt sérelmezi, hogy Nagy-Britannia diplomáciailag annak ellenére elismerte az új jugoszláv vezetést, hogy a koalíciós kormány a gyakorlatban nem működött. Beloff nehezményezi továbbá, hogy az újjáépítésben brit ifjúsági brigádok vettek részt, de azt is, hogy Maclean 1947-es látogatásán védelmezte a jugoszláv vezetőt, miközben a jugoszláv börtönökben nyugatbarát politikai foglyok raboskodtak. Nora BELOFF: *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia & the West: 1939–1984*. London, Victor Gallancz, 1985. 130-141. A választások utáni kapcsolatok gyors romlásáról lásd: ARDAY Lajos: Nagy-Britannia Kelet-Európa-politikája. *Külpolitika* 1987/4. 56.

német osztály élén, Oliver Franks, aki az Észak-Atlanti Szerződés megkötését eredményező tárgyalásokon vezette a brit delegációt, valamint Gladwyn Jebb helyettes államtitkár, később az Egyesült Nemzetekhez akkreditált brit nagykövet. Jugoszláviával 1946–1947 között a Christopher Warner, majd 1947–1951 között a Charles Bateman vezette déli osztály (South Department) foglalkozott. A jugoszláv ügyeket az osztályon belül leginkább Geoffrey Wallinger vitte, akit 1949-ben Budapestre akkreditáltak követként.⁴⁸

⁴⁸ BULLOCK: i. m. 98., Frank K. ROBERTS: Ernest Bevin as Foreign Secretary. In: Ritchie OVENDALE (ed.): *The Foreign Policy of the British Labour Governments 1945–1951*. Leicester, Leicester University Press, 1984. 29., LANE: *Coming to Terms with Tito.*: i. m. 13-17. A brit külpolitika döntéshozatali mechanizmusának elemzésében azonban nehézséget okoz Bevin munkamódszere. Bevin annak ellenére, hogy rengeteget olvasott, gondolatait csak ritkán vetette papírra. A külügyminisztérium különböző bizottsági üléseiről nem vezettek naplót, a lényegi döntéseket gyakran ad hoc bizottságok ülésein hozták meg. Feljegyzések azonban ezekről nem készültek. Az amerikai Politikai Tervező Hivatal mintájára csak 1949-ben hozták létre az Állandó Külügyminiszter-helyettesi Bizottságot. ADAMTHWAITE: i.m. 224. és 229.

A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS OKAI ÉS AZ 1948. FEBRUÁR 10-I MOSZKVAI TALÁLKOZÓ

Mint ismeretes, 1948 elejéig Tito Sztálin leghűségesebb, legmegbízhatóbb szövetségésének tekintette magát. Mind ideológiai, gazdasági, mind pedig külpolitikai téren híven követte a „Gazdát.” Sem Titóék, sem a többi csatlós állam vezetője, sem a nyugati hatalmak nem sejtették, hogy ez a jó viszony a végéhez közeledik. 1948. február 10-ére azonban Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, ahol hideg zuhanyként érte a megjelenteket a szovjet kritika. A jugoszlávok később a vita hevében számos, a világháború idejére visszamenő sérelmet fogalmaztak meg a Szovjetunióval szemben.⁴⁹ Vladimir Dedijer, Tito hivatalos életrajzírója a jugoszláv államférfi saját megfogalmazása alapján a következőt írta erről: „A viszály oka egyszerű. A Szovjetunió agresszív törekvéseket táplált Jugoszláviával szemben.” Majd az ellentétek valódi forrásáról a következőképpen vélekedett: „Tehát már 1941-ben megmutatkoztak a nézeteltérés elemei országunk és Moszkva között forradalmunk jellege tekintetében.”⁵⁰ Mivel egészen addig, amíg nem váltak kutathatóvá a kérdéssel kapcsolatos szovjet levéltári források, a történészek csak a jugoszláv verzióra támaszkodhattak, ezért átvették az azokban megfogalmazott érveket, érvrendszereket, illetve az így megismert sérelmi pontok alapján próbálták meg megragadni a konfliktus valódi okait.

Amint arra Tito Dedijernek is utalt, a jugoszláv sérelmek egészen a második világháborús küzdelmekig visszanyúltak. Tito partizánjai ugyanis a világháború alatt nem csak saját országukért harcoltak, hanem már-már fanatikus hévvel a Szovjetunióért is, egyben azt is gondolva, hogy a győzelemben játszott szerepüket Moszkvában is hasonlóan nagyra értékelik. A *Borba* (Harc) címmel megjelenő pártlapban hihetetlen magasságokig magasztalták fel a szovjet csapatok győzelmeit.⁵¹ Titóék számára a Szovjetunió nemcsak politikai és szellemi központot jelentett, hanem az

⁴⁹ A jugoszláv visszaemlékezések közül lásd: DEDIJER: *Joszíp Broz Tito: i. m., uő.: The Battle Stalin Lost. Memoirs of Yugoslavia 1948–1953.* New York, Viking Press, 1971., Milovan DJILAS: *Rise and Fall.* London, Macmillan, 1985. és Edvard KARDELJ: *Visszaemlékezések.* Újvidék, Forum, 1981.

⁵⁰ DEDIJER: Joszíp Broz Tito: i. m. 387. és 389.

⁵¹ Adam B. ULAM: *Titoism and the Cominform.* Westport, Greenwood Press, 1952. (reprint 1971.). 69–70.

osztály nélküli társadalom megvalósulását is. Sztálinra pedig egyenesen mint a kommunista eszmék megtestesítőjére tekintettek.⁵²

Ugyanakkor Titóék sérelmezték, hogy a Szovjetuniótól hosszú ideig semmilyen anyagi segítségben nem részesültek a második világháborúban. Az egyre többet követelő partizánoknak úgy tűnt, hogy a szovjetek nem vesznek tudomást polgárháborújukról és láthatóan nem is próbálnak segíteni. Azt is nehezményezték, hogy Sztálin még akkor is kiállt a csetnikek és a londoni emigráns kormány mellett, amikor már Churchill is a partizánokat támogatta. A népfrontpolitika keretében 1942 augusztusában a szovjet és az emigráns jugoszláv kormány nagyköveti rangra emelte a hivatalos kapcsolatokat. Érezhető változásra először mégis csak 1942. október közepén került sor, amikor Tito megkapta a második proletár brigád kitüntetését. Mindez rövid ideig tartott, hiszen az AVNOJ létrehozásától Moszkva már óvta a partizánokat. Az ismétlődő német offenzívák miatt Tito állandóan segítségért sürgönyözött Sztálinhoz, és értetlenül szemlélte annak elmaradását. 1943. január 31-én türelmetlenül és dühödten a következőt kérdezte: „Kénytelen vagyok újból megkérdezni, hogy tényleg ennyire lehetetlen, hogy valamilyen segítséget küldjeteek nekünk? Menekültek százezrei vannak kiteve az éhhalál veszélyének. Húsz havi hősie, majdnem emberfeletti küzdelem után tényleg lehetetlen, hogy valamilyen módon segítsetek?”⁵³ Ha pedig erre valóban nincs lehetőség: „Ha tényleg nem értitek, hogy milyen nehéz helyzetben vagyunk, és ha nem tudtok segíteni, legalább ne hátráltassatok minket.”⁵⁴ További sérelmet jelentett Sztálin és Churchill alkuja a balkáni érdekszférák elhatárolásáról,⁵⁵ de nem javított a helyzeten az országba benyomuló, fosztogató és erőszakoskodó Vörös Hadsereg sem.⁵⁶ Vlagyimir Zsdanov, aki Vlagyimir Tolbuhinnal együtt a

⁵² JELAVICH: i. m. 283.

⁵³ Stephen CLISSOLD (ed.): *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A documentary survey*. London, Oxford University Press, 1975. 22–26. Forrás helye: uo. 144. A csetnikek támogatásába szovjet részről az is belejátszhatott, hogy Sztálin sokáig bizonytalankodott, és tartott attól, hogy végül esetleg Mihajlović alakulatai kerülnek ki győztesen a küzdelmekből.

⁵⁴ Forrást idézi: BARNETT: i. m. 63.

⁵⁵ DENNISON: i. m. 23. Sztálin később többször figyelmeztette a jugoszlávokat, a nyugati hatalmak nem fogják hagyni, hogy Titóék megszakítsák a brit–amerikai összekötő vonalakat Görögországban. John Lewis GADDIS: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa, 2001. 68.

⁵⁶ Az országon átvonuló szovjet katonák 121 nőt erőszakoltak meg, és ebből 111-en meg is haltak. JELAVICH: i. m. 283. Titóék ezt különösen sérelmezték. A Vörös Hadsereg viselkedésével kapcsolatosan híres epizód, amikor 1944-ben a Moszkvából hazatérő Tito

szovjet csapatok parancsnoka volt, nemcsak lekicsinylően nyilatkozott a partizánok erejétől, de a katonai tervek egyeztetésekor magabiztosságában elhamarkodottan másnapra Belgrádba téra hívta a jugoszlávokat. Az inzultus hatására a partizánok gyakorlatilag független támadást indítottak, és fej-fej mellett versenyt futottak a szovjet csapatokkal a város bevételekor. Mivel az előrenyomulás a Vörös Hadsereg számára a vártnál nehezebbnek bizonyult, Zsdanov a partizánoktól kért segítséget. Végül azt is megengedte, hogy a jugoszláv katonák elsőként vonuljanak be a fővárosba.⁵⁷ A segítség kérése és szovjet katonák viselkedése a konfliktus eszkalálódása után így megfelelő ürügyet jelentett a jugoszlávoknak ahhoz, hogy az ellentéteket egészen a második világháborúig visszavetítsék. Függetlenül attól, hogy a Szovjetunió megtámadása után Sztálin saját országának védelmével volt elfoglalva és gyakorlatilag a sztálingrádi csatáig (1942. november 22–1943. február 2.) élet-halál harcát vívta, így érthetően nem tudott hatékony segítséget küldeni a jugoszláv partizánoknak. A felszabadító harcokban egyébként az is előfordult, hogy a szovjet csapatok jelenléte mérsékelte a partizánok kegyetlenkedéseit.

Sztálin ugyanakkor azt sérelmezte, hogy Tito szándékosan és többször is figyelmen kívül hagyta a szovjet tanácsokat, és a Szovjetunió érdekeitől eltérő politikai célokat fogalmazott meg. Ezzel hozzájárultak az ellenálló mozgalmak egységének meggyengítéséhez, de károsan hatottak a szövetségesek közti kapcsolatokra is. Ellentétekhez vezetett az is, hogy Tito az 1944 szeptemberében Moszkvában tartott találkozón azt kérte Sztálintól, hogy a Vörös Hadsereg hagyja el Jugoszláviát. A kérés a miatt is sérelmes volt, mivel nem sokkal az után került rá sor, hogy Nápolyban Tito Churchill-lel tárgyalt, illetve kevés idővel azelőtt, hogy Churchill 50–50 százalékos arányban javasolta Jugoszlávia megosztását Sztálinnak.⁵⁸ Aggodalommal töltötte el Sztálint utolsó, 1946. május 27-28-ai találkozójuk is. A megbeszéléseken ugyanis Tito minimum az egyenrangú partner stílusát és hangnemet megengedve követelte, hogy a Szovjetunió adjon megfelelő gazdasági és katonai segítséget, és támogassa trieszti és albániai külpolitikai

Djilasszal közösen tiltakozott Korneyev tábornoknál, a szovjet misszió vezetőjénél a katonák viselkedése miatt. A szovjet tábornok ezt sértésnek vette, és később Sztálin is többször utalt erre Djilasszal folytatott megbeszélésein. Milovan ĐILASZ: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989. 81-82. és 103.

⁵⁷ CLISSOLD: *Yugoslavia and the Soviet Union*: i. m. 39.

⁵⁸ RUSINOW: i. m. 23.

céljaikat.⁵⁹

A vélt vagy valós jugoszláv sérelmekről függetlenül a szovjet–jugoszláv konfliktus valós okainak számbavétele már az ellentétek nyilvánosságra kerülése óta foglalkoztatja a kutatókat.⁶⁰ A számos interpretáció közül Dennison Rusinow amerikai történész három pontban foglalta össze a konfliktus világháború utáni okait: 1. Jugoszlávia egyre erősebben kezdte hangsúlyozni forradalma egyediségét, amit persze a szovjetek tagadtak. 2. Tito külpolitikai lépései, melyek során nyíltan vezető szerep megszerzésére

⁵⁹ MEZEI Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 175–178. A találkozó magyar szempontból azért érdekes, mert Tito ekkor jelentette ki, hogy a béketárgyalásokon mégsem lesznek területi követelései Magyarországgal szemben.

⁶⁰ A kortársak közül a második világháborús kölcsönös sérelmekben eredeztette a konfliktust Alex Dragnich, kiemelve, hogy a Szovjetunió képtelen volt hathatós segínyt küldeni a partizánoknak, miközben több intézkedésüket (proletár brigádok szervezése, vörös csillag viselése a sapkájukon) bírálták. Ez kapcsolódott össze a világháborút követően a gazdasági kizsákmányolással és a bel- és külpolitikai teljes alávetés tervével. Nézete szerint az ideológiai elem csak a gazdasági és politikai vádak alátámasztására szolgált. Alex DRAGNICH: *Tito's Promised Land. Yugoslavia*. New Brunswick, Rutgers University Press, 1954. 287–293. Érdekességként jegyzem meg, hogy Dragnich közvetlenül Jugoszláviából figyelte a konfliktus alakulását: 1947–1950 között az Egyesült Államok belgrádi nagykövetségén volt kulturális attasé. A konfliktust a szovjet–jugoszláv gazdasági ellentétekből eredezteti Fred Singleton. A brit történész nézete szerint a szakítás 1947-ben a gazdaság három érzékeny területén indult meg: az ambiciózus jugoszláv öt éves terv iránt Sztálin kevésbé lelkesedett, a vegyesvállalatokat viszont a jugoszlávok elleneztek. A vegyesvállalatok élére kinevezett szovjet igazgatókra pedig a jugoszláv igények figyelmen kívül hagyása miatt nehezményeztek. Ehhez járultak hozzá a katonapolitikai okok, vagyis hogy a Szovjetunió katonai tanácsadókat küldött Jugoszláviába, továbbá az, hogy Trieszt és Karintia kérdésében nem támogatta a jugoszláv elképzeléseket. Bulgária visszalépését a Balkán-föderációtól Singleton csak a konfliktus első nyilvános jelének tartja. Fred SINGLETON: *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 220–221. Phyllis Auty, aki több könyvében foglalkozott Jugoszlávia történelmével és megírta Tito életrajzát, Tito nemzeti függetlenedési törekvéseiben vélte felfedezni a konfliktus mögött meghúzódó okot. Phyllis AUTY: *Yugoslavia*. London, Thames & Hudson, 1965. 113. és uő: The Post War Period. In: Stephen CLISSOLD (ed.): *A Short History of Yugoslavia. From Early Times to 1966*. Cambridge, Cambridge University Press, 1966. 246. Az ideológia összetartó erejét és a jugoszláv patriotizmust, valamint annak a nemzeti felszabadítási küzdelmekben történő manifesztálódását emeli ki a konfliktus okai közül Aleksa Djilas. Aleksa DJILAS: i. m. 174–175. Az okok négyes elkülönítése figyelhető meg Pierre Maurernél. Ő a belső alávetést, az ideológiai autoritás kérdését, a gazdasági okokat és negyedik elemként a „diplomáciai aspektust”, más szavakkal Tito regionális vezető szerepre való törekvését különbözteti meg. MAURER: i. m. 13–22.

törekedett a Balkánon. 3. Sztálinnak az egyöntetű szocialista blokk kialakítására irányuló törekvései.⁶¹ Az első ponttal kapcsolatban megjegyezem, hogy Tito és a jugoszláv vezetés mindig is tudatában volt annak, hogy Kelet-Közép-Európában Jugoszlávia az egyetlen ország, amelyet szinte kizárólag saját hadserege szabadított fel. A többi, később szocialistává vált kelet-európai ország esetében ez nem mondható el, hiszen ott a szovjet hadsereg játszott döntő szerepet. 1947-től Titóék egyre többet beszéltek rendszerük sajátos, független gyökereiről, világháborús szerepvállalásukról és a felszabadító harcokban játszott szerepükről. Mindeközben a jugoszláv népfrontot spanyolfalként használták a tényleges egypártrendszer leplezésére. A Szovjetunió viszont a Vörös Hadsereg egyedüli és kizárólagos szerepét hangsúlyozta, alárendelve és függő viszonyba kényszerítve ezáltal a többi országot. Titóék utólag sérelmezték továbbá az orosz gazdasági és katonai tanácsadók jelenlétét, akik jóval több fizetést kaptak, mint a jugoszlávok, ráadásul a közös vállalatok révén előnyösebb helyzetbe kerültek,⁶² valamint kémként is beépültek a jugoszláv vezetésbe. A Szovjetunió számukra egyre inkább úgy viselkedett, mint egy „arrogáns imperialista nagyhatalom”.⁶³

Tito emellett nem csak, hogy önálló külpolitikát folytatott a Balkánon, de érdekeit kész volt akár a szovjeteké elé is helyezni. Ez nyilvánult meg például Trieszt és az osztrák határ kérdésében, de a Balkán-föderáció terveivel kapcsolatban is.

A Trieszttel kapcsolatos ellentétek egészen 1945 májusáig nyúltak vissza. Tito egyik közeli célkitűzését jelentette az Olaszországhoz tartozó Trieszt és a teljes Venezia-Giulia tartomány megszállása. E cél felé a döntő lépést az jelentette, hogy a partizán csapatoknak 1945. május 2-án sikerült áttörniük a várost körülvevő német védvonalakat, két nappal korábban mint a Velence felől érkező új-zélandi csapatoknak. Így a város a partizánok kezébe került.

⁶¹ RUSINOW: i. m. 23.

⁶² A vegyesvállalatok létrehozásáról már 1945-től kezdve folytak tárgyalások, nyersanyagot és felszerelést ígérve a jugoszláv nehézipar számára. Ehhez különösen az ötéves terv beindítása miatt volt szükség. A gazdasági együttműködésről szóló első megállapodást 1946-ban írták alá. Ennek értelmében létrejött egy közös jugoszláv–szovjet légitársaság (JUSTA) és egy dunai hajózási társaság (JUSPAD). A jugoszlávok később sérelemként hozták fel, hogy a szovjet beruházásoknak csak kevesebb mint 10 százaléka valósult meg, a JUSTA ellenőrzése alatt tartotta a jugoszláv légiteret, a JUSPAD pedig feleakkora költséggel terhelte a szovjet árukat mint a jugoszlávokat. LAMPE: *Yugoslavia as History*: i. m. 242.

⁶³ RUSINOW: i. m. 24 és 26.

Harold Alexander tábornok, a szövetséges erők parancsnoka viszont hevesen tiltakozott a jugoszlávok ezen lépése ellen. Néhány hetes huzavona után Tito kénytelen volt meghátrálni. Francia kompromisszumos javaslatként a vitatott területet két részre osztották: magát a várost és a tőle nyugatra fekvő keskeny területsávot alkotó „A” zóna a szövetségesek ellenőrzése alá került, míg a „B” zónát alkotó többi terület a jugoszlávok fennhatósága alatt maradt.⁶⁴

A térségbe irányuló amerikai berepülések miatt a helyzet továbbra is feszült maradt. Az amerikai gépek berepülési jogát Jugoszlávia már a világháború befejeződése óta vitatta. Kezdetben mindössze azt akarták, hogy a Törökország felé tartó gépek szálljanak le Belgrádban, elvetették ugyanakkor azt, hogy erről kétoldalú megegyezést kössenek. Egyre többet akadályozták a Bécs és Belgrád közt zajló légi közlekedést, majd pedig az amerikaiaknak és a briteknek megtiltották a zemuni (Zimony) légibázis használatát. A fokozódó feszültség jele volt az az eset is, amikor 1946. augusztus 9-én Ljubljánától 12 kilométerre a jugoszláv légvédelem leszállásra kényszerített egy Bécsből Udinébe tartó C-47-es szállítógépet, amely a hivatalos amerikai indoklás szerint eltévedt a rossz időben. Tíz nappal később egy másik amerikai gépet pedig lelőttek. A gép teljes legénysége életét vesztette. Habár a jugoszlávok hivatalosan bocsánatot kértek a gép lelövése miatt, az incidensért a felelősséget az amerikaiakra hárították. Az első gép legénysége érdekében az Egyesült Államok augusztus 21-én ultimátumot küldött, amelyben követelte, hogy 48 órán belül engedjék el a fogságba esetteket, különben az ügyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé viszik. Az incidenst végül úgy rendezték, hogy a jugoszlávok elengedték a repülőgép legénységét és a második gép lelövésekor életüket vesztettek családtagjainak 150 ezer dolláros jóvátételt fizettek. Az amerikaiak pedig átmenetileg felfüggesztették a Bécs–Udine légi folyosó használatát.⁶⁵

⁶⁴ CLISSOLD: *Yugoslavia and the Soviet Union*: i. m. 44-45.

⁶⁵ LAMPE: *Yugoslavia as History*: i. m. 236-237., JELAVICH: i. m. 277. és Lorraine M. LEES: *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park, Pennsylvania State University, 1997. 13-15. Az ellentétekhez az is hozzájárult, az amerikaiak (a többi Trieszttel kapcsolatos brit, francia vagy akár szovjet javaslattól eltérően) jóval keletebbre akarták meghúzni az „A” zóna határát. A jugoszláv területekre történő berepüléseket egyébként azzal indokolták, hogy ez a legrövidebb út Bécs és Róma között. A jugoszláv–szovjet viszonyt jól jellemzi az amerikai repülőgép lelövését követő szóváltás. Molotov Párizsban vonta kérdőre Kardelj, attól tartva, hogy az incidens a nagyhatalmi ellentétek eskalálásához vezethet. Erre Kardelj egyik tanácsadója azzal válaszolt, hogy amíg az amerikaiaknak atombombájuk, a

Trieszt kérdésével kapcsolatosan azonban jelentős eltérést mutattak Tito és Sztálin elképzelései. Habár a Szovjetunió a nyilvánosság előtt kiállt Tito mellett, Sztálin tartott a konfliktus kiéleződésétől. Egy újabb háború ugyanis a Szovjetuniót felkészületlenül érte volna. Sztálin attól is tartott, hogy a trieszti kérdés generálta feszültség az olasz nacionalisták megerősödéséhez vezet, ez pedig rontaná az Olasz Kommunista Párt győzelmi esélyeit a következő választáson.⁶⁶ Sztálin álláspontját a legjobban az a kijelentése tükrözi, amely 1945 júniusában hangzott el és amelyben utasította a jugoszlávokat, hogy ürítsék ki a megszállás alatt tartott területeket: „Trieszt miatt nem fogom kirobbantani a harmadik világháborút.”⁶⁷

Tito másik önálló külpolitikai fellépése a jugoszláv–osztrák határral volt kapcsolatos. A jugoszláv vezetés ugyanis célul tűzte ki, hogy megszerzi az Ausztriához tartozó, de szlovénok lakta területeket. Megkönnyítette ezt a törekvést, hogy a visszavonuló német csapatok üldözése közben Klagenfurtig és Villachig nyomultak előre. Bár a békekonferencián a szovjetek nyilvánosan támogatták a jugoszláv terveket, Karl Renner osztrák elnökhöz (1945–1950) írt személyes levelében Sztálin ezzel ellentétesen foglalt állást. A Szovjetunióknak valójában nem állt céljában a kérdés gyors rendezése, hiszen amíg a nagyhatalmak nem kötöttek békeszerződést Ausztriával, addig a szovjet csapatok az országban maradhattak. Tito

jugoszlávoknak „partizánbombájuk” van. Tito pedig kitüntette a gép lelövésére parancsot adó Viktor Bujanjt. A. SAJTI: *Tito*: i. m. 279. Dedijer kiemeli, hogy a jugoszlávok többször tiltakoztak az amerikaiaknál a berepülések miatt. Adatai szerint az 1946. július 16-tól augusztus 8-ig terjedő időszakban 172 esetben történt jogtalan berepülés a jugoszláv légtérbe. A tíz tiltakozó jegyzék azonban haszталannak bizonyult. Dedijer azt is megemlíti, hogy az amerikai gép lelövése után sem szűntek meg a berepülések, augusztus 20-ig további 110 esetben került sor erre. DEDIJER: *Joszíp Broz Tito*: i. m. 385. A trieszti kérdésről lásd még: Bogdan C. NOVAK: *Trieste, 1941–1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. Chicago-London, The University of Chicago Press, 1970.; Roberto G. RABEL: *Between East and West: Trieste, the United States, and the Cold War, 1941–1954*. Durham, Duke University Press, 1988.; J. R. WHITTAM: *Drawing the Line: Britain and the Emergence of the Trieste Question, January 1941-May 1945*. *English Historical Review*, April 1991. 346-370. és Glenda SLUGA: *The problem of Trieste and the Italo-Yugoslav border: difference, identity and sovereignty in twentieth-century Europe*. Albany, State University of New York Press, 2001.

⁶⁶ CLISSOLD: *Yugoslavia and the Soviet Union*: i. m. 45. Az 1946-os olasz alkotmányozó gyűlési választásokon az 556 tagú alkotmányozó gyűlésbe a kereszténydemokraták 207 képviselőt küldhettek, míg a szociáldemokraták 115, a kommunisták pedig 104 mandátumot szereztek. Az 1948-as parlamenti választásokon a kereszténydemokraták tovább növelték előnyüket, 574 mandátumból 305-öt szerezve meg.

⁶⁷ Idézi: GADDIS: *Most már tudjuk*: i. m. 66.

követeléseivel szemben ezért Sztálin 1947 márciusában már arra kérte a jugoszlávokat, hogy minimális és maximális követeléseiket is fogalmazzák meg. Majd azzal érvelve, hogy maguk a jugoszlávok hagytak fel a karintiai szlovének támogatásával, elvetette a jugoszláv tervet.⁶⁸

Tito és Sztálin eltérő személyisége,⁶⁹ a politikájukban ebből fakadó eltérések és a trieszti kérdés mellett a konfliktus újabb okát jelentette Tito regionális hatalmi törekvése a Balkán-félszigeten. Az antik görög mitológiából kölcsönzött hasonlattal élve ebben a macedón kérdés jelentette a „viszály almáját”.⁷⁰ A Jugoszlávia és Bulgária között létrehozandó föderáció gondolata nem volt új keletű.⁷¹ Többben ebben látták az egyetlen módját annak, hogy a két ország félretegye Macedónia kapcsán kirobbant, évszázados ellentéteit. A jugoszláv vezetés számára 1945 után elsődleges céllá vált a föderáció létrehozása, ami részét képezte annak a tervnek, hogy

⁶⁸ CLISSOLD: *Yugoslavia and the Soviet Union*: i. m. 46. és Jelavich: i. m. 277. A Karintiával kapcsolatos jugoszláv terveket Sztálin véglegesen csak 1949-ben vetette el, a szovjet–jugoszláv konfliktus egyik lépéseként. RUSINOW: i. m. 43. Ezt Molotov 1949 júniusában jelentette be a négy nagyhatalom párizsi konferenciáján. FEJTŐ: i. m. I. kötet, 192.

⁶⁹ Tito és Sztálin kapcsolatát találóan akár Mohamed Ali és a szultán viszonyaként is jellemezhetjük. Hasonlóan az egyiptomi helytartóhoz, Tito is viszonylagos függetlenségre törekedett Sztálinnal, a szultánnal szemben. Kettejük eltérő személyiségét az állatvilágból kölcsönözve akár az oroszlán-róka hasonlattal is szemléltethetjük. Miközben Sztálin „oroszlánként” a status quót óhajtotta megőrizni a térségben, addig Tito „rókaként” inkább hajlott a kísérletezésre és az adott korlátok feszegetésére. RUSINOW: i. m. 23-25., illetve Rudolf M. RIZMAN: Sztálin és Tito. „Az oroszlán és a róka.” *Évkönyv*, 1956-os intézet, 1998. 87.

⁷⁰ Hamilton Fish ARMSTRONG: *Tito and Goliath*. New York, Macmillan, 1955. 185-192. és JELAVICH: i. m. 279-282. A macedón ellentét gyökereit és az ezzel kapcsolatos jugoszláv–bolgár terveket külön fejezetben vizsgálja: JELAVICH: i. m. 279-288. BARNETT: i. m. 84-85.

⁷¹ A föderációs törekvések a második világháború után általánosak voltak Kelet-Közép-Európában. Közvetlenül a második világháború befejezése után a magyar politikai vezetést is foglalkoztatták hasonló tervek. Sőt, Churchill még a világháború alatt több föderációs terven gondolkodott a kelet-európai térség számára. Annak ellenére, hogy Sztálin ezeket a terveket elvetette, a föderáció gondolata a szovjet vezetőtől sem állt távol, de erre minden esetben a nyugati hatalmakkal szembeni hatalmi játszma részeként tekintett. A kérdésre a teljesség igénye nélkül lásd: SZABÓ Annamária: A Duna-táji határok „légiesítésének” tervei (1944–1947). *Társadalmi Szemle* 1990/3. 65-78., GYARMATI György: Dilemmák a Dunatájon (Magyarország és a délkelet-európai föderációs tervek). *Századvég* 1986/2. 67-87., uő.: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle*. 1992/2. 111-121. Jugoszlávia balkáni föderációs törekvéseire lásd: Branko PETROVIĆ: *Balkanska federacija 1944–1948*. Beograd–Šabac, Zaslon, 1991.

Jugoszlávia a Balkán vezető politikai tényezőjévé váljék. A Bulgáriával kötendő unió révén vélték megvalósíthatónak a délszláv népek egy országban történő egyesítését, amivel ténylegesen létrejöhetett volna Jugoszlávia, a délszláv népek állama. Titóék egyben úgy gondolták, hogy a Balkán felszabadításában játszott politikai és katonai szerepük méltó jutalmát jelentené, ha az egyesülésre jugoszláv vezetéssel kerülne sor.

Kezdetben úgy tűnt, hogy Tito elképzeléseit Moszkva is támogatja. Sztálin azt azonban kezdettől ellenezte, hogy erre a Bulgáriával megkötött békeszerződés előtt kerüljön sor. Álláspontjának látszólagos módosulásában szerepet játszott, hogy 1944-re mind Jugoszláviában, mind Bulgáriában a kommunisták kezébe került a hatalom. Sztálin ezzel a taktikai lépéssel akarta ellensúlyozni az amerikai–angol befolyást a félszigeten. Macedónia kérdésében így egészen 1948-ig a jugoszláv elképzeléseket támogatta, mintegy jutalomként szánva a területet „Sztálin legígéretesebb és leghasznosabb tanítványának”.⁷²

Az unió formájával kapcsolatban viszont Jugoszlávia és Bulgária eltérő álláspontot képviselt. A jugoszlávok először a vardari (jugoszláv) Macedóniát kívánták egyesíteni a pirini területekkel, vagyis Macedónia bolgár részével, majd ezt követően Bulgária hetedik tagköztársaságként csatlakozott volna Jugoszláviához (*policentrikus* föderáció). Bulgária viszont egyenrangú félként kívánt csatlakozni (*dualista* föderáció).⁷³ Az 1945 januárjában Moszkvában tartott értekezleten Sztálin a jugoszlávok elképzelését támogatta, kifejtve, hogy „a jugoszláv terv az egy jó terv”.⁷⁴

A föderációról a második világháború után is folytatódtak a tárgyalások. 1947. július 30. és augusztus 1. között Tito és Georgi Dimitrov Bledben találkozott, és szoros barátsági és megneemtámadási megállapodást kötöttek. Megállapodtak abban is, hogy együttműködnek egy közös vámunió létrehozásában és további lépéseket tesznek a föderációs elképzelés gyakorlatba ültetéséért.⁷⁵ Sőt, romániai látogatása során 1948. január 17-én Dimitrov újságírók előtt már egy szélesebb, a kelet-európai szocialista államokat is magában foglaló föderáció vagy konföderáció lehetőségéről

⁷² ULAM: *Titoism and the Cominform.*: i. m. 86-88.

⁷³ SAJTI: *Tito.*: i. m. 280.

⁷⁴ ULAM: *Titoism and the Cominform.*: i. m. 91-92. A találkozó során a jugoszláv küldöttséget Moša Pijade, a jugoszláv parlament alelnöke, a kommunista párt Központi Bizottságának és a Politbúrónak a tagja vezette, míg a bolgár küldöttség vezetője Anton Jugov belügyminiszter és Kimon Georgijev miniszterelnök volt.

⁷⁵ JUHÁSZ: i. m. 127. és SAJTI: *Tito.*: i. m. 281.

beszért. Jugoszlávia és Bulgária formálódó föderációján túlmutatva lehetségesnek vélte, hogy a többi kelet-európai ország is csatlakozzon az államszövetséghez. Mi több, Görögország tagságát is elképzelhetőnek tartotta.⁷⁶ Sztálin számára ez a görögországi brit és amerikai érdekek miatt teljesen elfogadhatatlan volt. Dimitrov elhibázott nyilatkozata után pár nappal Tito újabb önálló külpolitikai kezdeményezést tett, ezúttal Albánia irányában.

A jugoszláv–albán kapcsolatokat találóan a jugoszlávok „tolakodó paternalizmusának” nevezhetjük.⁷⁷ A Szovjetunió példáját követve politikai tanácsadókat és Velimir Stojnić ezredes vezetésével katonai missziót küldtek déli szomszédjukhoz, az albán hadsereget pedig teljesen a jugoszláv minták alapján szervezték meg. Albánia önállóságáról sokat elmond, hogy Stojnić rendszeresen részt vett a Politikai Iroda, a legfelsőbb albán pártforum ülésein. A hadsereg mellett Jugoszlávia az Albán Kommunista Pártban is jelentős befolyással rendelkezett. A párt egyébként gyakorlatilag a létét is Titóéknak köszönhette. Működéséről, mint a Központi Bizottság 1944. november 23-án Beratban megtartott üléséről, jelentést is küldtek a jugoszláv Központi Bizottságnak. A két ország közötti szoros együttműködés a világháborút követően az élet minden területére kiterjedt. Belgrád valóban jelentős támogatást nyújtott az elmaradott és súlyos háborús károkat szenvedett albán gazdaságnak. Az együttműködés részeként 1946. július 1-jén általános gazdasági együttműködésről írtak alá szerződést, amelyet még ugyanazon év november 27-én követett a gazdasági tervek egyeztetéséről, a vámunió létrehozásáról és a valutaárfolyamok kiegyenlítéséről szóló megállapodás. A szerződés értelmében szinte valamennyi fontos ágazatban paritásos alapon jugoszláv–albán vegyesvállalatokat hoztak létre, hasonlóan ahhoz, ahogyan az a szovjet–kelet-közép-európai relációban működött.

A szoros együttműködés keretében Jugoszlávia jelentős támogatást nyújtott Enver Hodzsa rendszerének nemzetközi elismertetéséhez: Belgrád

⁷⁶ Dimitrov válasza a föderációs terveket firtató újságírói kérdésre a következőképpen hangzott: „Amikor felbukkan a kérdés, mert mindenképp fel fog bukkanni, akkor népeink, a népi demokráciák népei – Romániáé, Bulgáriáé, Jugoszláviáé, Albániáé, Csehszlovákiáé, Lengyelorszáé, Magyarorszáé és Görögorszáé, jegyezzék meg, Görögorszáé is! – meg fogják azt oldani.” Idézi: Magarditsch A. HATSCHIKJAN: *Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Außenpolitik 1944–1948. Die „nationale Außenpolitik” der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten)*. München, Oldenbourg Verlag, 1988. 344.

⁷⁷ Idézi: RÉTI György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, Aula, 2000. 69-70. Az idézet eredeti helye: FEJTŐ: i. m. I. kötet, 183.

1945. április 28-án elsőként ismerte el az új albán kormányt és létesített vele diplomáciai kapcsolatokat. A „barátság” elmélyítését szolgálta Hodzsa első külföldi útja is, ami természetesen Belgrádba vezetett.⁷⁸ Az 1946. június 23. és július 2. közötti látogatáson Tito sokoldalú támogatást ígért Albániának és sürgette a Balkán-föderáció létrehozását. A látogatás során előkészítették a jugoszláv–albán barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést, amit egy héttel később Tiranában a kelet-európai térségben elsőként írtak alá (1946. július 9.). A szerződés védelmi és kölcsönös katonai segítségnyújtásról szóló 3. cikkelye – eltérően a népi demokráciák hasonló barátsági szerződéseitől – már nem csak Németország és volt szövetségesei agressziójának közös erővel történő elhárítására irányult, hanem bármilyen más hatalom támadása esetén is együttműködésre kötelezte a feleket. A kitétel nyilvánvalóan Görögországra utalt, amelynek Észak-Epiruszban területi követelése volt Albániával szemben. A politikai kapcsolatok elmélyítését szolgálta, hogy Jugoszlávia átvette Albánia külpolitikai érdekeinek képviselését, de senki nem hiányolta az albán kommunista párt küldöttségét a Tájékoztató Iroda alakuló kongresszusán sem.⁷⁹

A külső szemlélő számára érthetően úgy tűnhetett, hogy Sztálin nem gátolja meg, hogy Jugoszlávia „lenyelje” Albániát, ahogyan azt 1948 januárjában a szovjet–jugoszláv kereskedelmi tárgyalásokra Moszkvába érkező Djilasnak nyíltan ki is jelentette.⁸⁰ Habár mind a mai napig vita tárgya,

⁷⁸ Más megfogalmazásban ez azt jelentette, hogy „Tiranából az út Moszkvába Belgrádon keresztül vezet.” RÉTI: i. m. 100. Hodzsa később, a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése után, az adott aktuálpolitikai körülményeknek megfelelően erősen ártértékelt a második világháború utáni albán–jugoszláv kapcsolatokat. Erre vonatkozóan lásd az Albán Kommunista Párt I. kongresszusán, 1948. november 8-án elhangzott beszámolóját. ENVER HODZSA: *Albánia a szocializmus útján*. Budapest, Szikra, 1953. 237-250.

⁷⁹ RÉTI: i. m. 69-108. A jugoszláv–albán kapcsolatok 1945–1948 közti időszakára lásd még: PETER BARTL: *Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1995. 240-247., STEFANAQ POLLO – ARBEN PUTO: *The History of Albania*. London, Routledge & Kegan Paul, 1981. 260-263. és JAMES O'DONNELL: *A Coming of Age. Albania Under Enver Hoxha*. New York, Columbia University Press, 1999. 17-31.

⁸⁰ Sztálin kijelentésének körülményeire lásd: DILASZ: *Találkozások Sztálinnal*: i. m. 131-135. Az albán vezetés 1947. júliusi moszkvai hivatalos látogatásakor Sztálin három kérdést tett fel Hodzsának: miért szorgalmazzák a jugoszlávok a vegyesvállalatok létrehozását; Tito miért küld katonai tanácsadókat Albániába, miközben hozzájuk a szovjetek küldenek; valamint hogy fejletlen országgént Jugoszlávia hogyan tud segítséget adni Albániának? Sztálin szerint a jugoszláv lépések Albánia ellenőrzésére irányultak. O'DONNELL: i. m. 21. Ha Sztálin fenti megjegyzése valóban elhangzott, akkor valószínűleg hátsó szándékkal beszélt Djilasnak a jugoszláv tervek támogatásáról,

hogy e kijelentéssel mi volt Sztálin valódi célja, az albán pártvezetőnek 1948. január 26-án írt levelével Tito mindenképp „túllőtt a célon”. A levélben a jugoszláv pártfőtitkár nem más javasolt Hodzsának, mint hogy a várható görög támadás elhárítására két jugoszláv hadosztályt helyezzenek el Kocsiban, az albán–görög határ közelében. Mivel a görög kommunista partizánok természetes háterszáguknak tekintették Dél-Albániát, Tito szerint várható volt egy esetleges kormánypárti görög támadás.⁸¹ A görög támadás lehetőségének felemlegetése valójában megfelelő ürügyet jelentett ahhoz, hogy Tito a két hadosztály telepítésének gondolatával tovább növelhesse albániai befolyását.⁸² Hodzsa, aki Naku Spiruval egyetemben főként a gazdasági kérdésekben ellenezte a szoros együttműködést és Albánia külpolitikai orientációjának diverzifikálásával is igyekezett mérsékelni a nyomasztóvá vált jugoszláv befolyást, elutasította Tito ajánlatát, a levélről pedig tájékoztatta Sztálint. „Árulkodását” követően, Lavrentyev belgrádi szovjet nagyköveten keresztül a Szovjetunió több esetben kifejtette a jugoszláv tervvel kapcsolatos rosszsallását, és már nem érte be Tito egyszerű bocsánatkérésével. Úgy vélem, hogy ez a két, időben szinte egybeeső, Görögországgal is kapcsolatban álló esemény vezetett közvetlenül ahhoz, hogy a jugoszláv vezetőt 1948. február 1-jén Moszkvába rendelték. Ezt az is alátámasztja, hogy a bolgár vezetés ezzel egyidejű berendelésekor Dimitrov bukaresti nyilatkozatából kiemelték azokat a megjegyzéseket, amelyeket a bolgár pártfőtitkár Görögországra tett.⁸³ Megerősíti ezt Tito Djilasnak írt levele is. Ebben a jugoszláv pártfőtitkár arra utasította a Moszkvában kereskedelmi tárgyalásokon részt vevő Djilast, hogy közölje a szovjetekkel, hogy Dimitrov kijelentésének a görögökre vonatkozó részeivel a jugoszlávok nem értenek egyet. Táviratában Tito arra is utasított, hogy Djilas vesse fel Dimitrov megdorgálását.⁸⁴ Tehát a kérdést elsőként nem is a szovjetek,

kijelentését azonban a jugoszlávok készpénznek vették.

⁸¹ RÉTI: i. m. 105. és 108.

⁸² Ann Lane inkább ürügynek tekinti a görög támadás lehetőségének felemlegetését. Valós oknak ezzel szemben azt tartja, hogy Tito a két hadosztály telepítésének gondolatával tovább kívánta növelni albániai befolyását. Lane azt is kiemeli, hogy Tito nem csak Hodzsával, hanem Sztálinnal sem konzultált a lépésről. LANE: *Yugoslavia*: i. m. 105.

⁸³ Jeronim PEROVIĆ: The Tito–Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence. *Journal of Cold War Studies* 2007/2. 42-57. Tito albániai törekvéseit véli a konfliktus kirobbanása miatt meghúzódni Noel MALCOLM: *Kosovo. A Short History*. London, Pan Books, 2002. 319-320.

⁸⁴ Leonid GIBIANSKI: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model. In: Odd Arne WESTAD – Sven HOLTSMARK – Iver B.

hanem a jugoszlávok vetették fel és csak később, saját politikájuk helyességének igazolása miatt állították, hogy balkáni föderációs tervük okozta a konfliktust. A szovjet párttitkár egyébként, mint ismeretes, mindvégig meglehetősen ellenszenvvel viseltetett minden föderális együttműködéssel szemben, még ha látszólag támogatta is azokat. Valójában mindig taktikai jelleggel, csak akkor és annyiban vetette fel a kérdést, amennyiben ez segítette rövid- és távlati célkitűzéseinek elérésében. Jól ismert tény, hogy 1944-ben Nagy-Britannia erélyes fellépése nyomán Sztálin elállt a jugoszláv-bolgár föderációs törekvések támogatásától. Habár az átfogó föderációs tervek valóban a kor levegőjében voltak – a *Szabad Nép* hasábjain még 1947 decemberében is megjelent egy, a Keleti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig húzódó integrációs együttműködés gondolata –⁸⁵ meglátásom szerint az eszkalálódó hidegháború feszült légkörében Sztálin céljainak jobban megfelelt a térség kisállamisága, ütközőzóna jellege, mint egy esetleg önálló útra térő, hét országot tömörítő föderáció.

A Marshall-segély meghirdetése (1947. június 5.), illetve az erre adott válaszként a Kominform létrehozása (1947. szeptember),⁸⁶ és az ott megfogalmazott „két tábor elmélete” már a hidegháború eszkalálódását vetítette előre.⁸⁷ Sztálin ekkorra leszámolt azzal, hogy a térségben koalíciós

NEUMANN: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*. New York, St. Martin's Press, 1994. 31.

⁸⁵ GYARMATI: *Dilemmák a Dunatájon*. i. m. 79.

⁸⁶ Jelenlegi tudásunk szerint Sztálin már korábban, 1946-ban tervezte a szervezet létrehozását, a Marshall-terv meghirdetése csak felgyorsította a folyamatokat. Robert C. TUCKER: *The Cold War in Stalin's Time. What the New Sources Reveal*. Diplomatic History 1997/2. 275. Magyar levéltári források alapján ezt a nézetet képviseli: Csaba BÉKÉS: Soviet Plans to Establish the COMINFORM in Early 1946: New Evidence from the Hungarian Archives. *Cold War International History Bulletin*, No. 10. 135-136.

⁸⁷ Szovjet levéltári források alapján bizonyítottnak tűnik, hogy a szovjet–nyugati kapcsolatok módosulásába nem annyira a csak balkáni célkitűzéseket megfogalmazó úgynevezett Truman-doktrína, hanem a Marshall-terv meghirdetése okozott fordulatot. Scott D. PARRISH – Mikhail M. NARINSKY: *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports*. Washington, Cold War International History Project, Working Paper, 1994.; Vladimir O. PECHATNOV: *The Big Three after World War II. New Documents on Soviet Thinking about Post War Relations with The United States and Great Britain*. Washington, Cold War International History Project, Working Paper No. 13, 1995.; Vojtech MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity*. New York-Oxford, Oxford University Press, 1996. 11-29. és Vladislav ZUBOK: Stalin's Plans and Russian Archives. *Diplomatic History*, Ápril 1997. 346-370. A hidegháború kialakulásának okairól, az eltérő történeti megközelítésekre lásd: Vladislav ZUBOK – Constantine PLESHAKOV: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Massachusetts-London, Harvard

kormányok működjenek, helyüket mindenhol a kommunista párt gazdasági, politikai és ideológiai monopóliuma váltotta fel. Az ellentétek felerősödése megkövetelte, hogy a sorokat „szorosra zárják.” Békés Csabához hasonlóan magam is úgy vélem, hogy Sztálin már 1944–1945-től törekedett a térség szovjetizálására, de a kérdést kezdetben rugalmasan és óvatosan kezelte, és alárendelte a nyugati nagyhatalmakkal fennálló szövetség megőrzésének. Sztálin a szovjetizálást alapvetően békés eszközökkel és a helyi viszonyok figyelembe vételével képzelte el – a koalíciós politizálás fenntartásához ezért általában ragaszkodott –, taktikájában a döntő változás 1946 tavaszán következett be. A kommunista hatalomátvételre történő felkészülés ekkor vált közvetlen céllá.⁸⁸ Sztálin kezdetben óvatos politikája a térség országai számára az önálló külpolitikai törekvéseket is lehetővé tette, azzal együtt, hogy Kelet-Európa mozgásterét alapvetően meghatározta az európai status quón 1945-ben létrejött érdekszférarendszer, amit mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió hallgatólagosan egészen a hidegháború végéig elismert és a kelet–nyugati viszony sarokkövének tekintett. Az egyre nyilvánvalóbbá váló és feloldhatatlan szovjet–amerikai ellentétek 1947 kora őszére eljutottak arra a pontra, hogy az amúgy is meglehetősen gyanakvó Sztálinban végleg megérett a döntés a politikai és katonai érdekszférájába eső kelet-európai országok „kézi vezérlésére.” A gyakorlatban ez a kommunista pártok egyeduralmát és minden önálló bel- és külpolitikai kezdeményezés végét jelentette.

Ebben a megváltozott nemzetközi helyzetben a Szovjetunió számára zavaróvá váltak Tito albániai külpolitikai lépései. Amellett, hogy ezekről nem egyeztetett a szovjet vezetéssel, a Harry S. Truman amerikai elnök (1945–1953) 1947. március 12-i kongresszusi beszédében megfogalmazott stratégiai célok (később az úgy nevezett Truman-doktrína néven vált ismertté) alapján

University Press, 1996. 46-53.; Robert J. MCMAHON: *The Cold War. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 16-34.; John Lewis GADDIS: *The Cold War*. London, Penguin Books, 2007. 5-47. és KENÉZ Péter: *A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008. 224-232. A népfront stratégiára lásd: Eduard MARK: *Revolution by Degrees. Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Washington, Cold War International History Project, Working Papers, 2001. Magyarul: BÉKÉS Csaba: A hidegháború eredete. *Évkönyv*, 1956-os Intézet 1999. 217-226., és uő.: Szuperhatalmi politika a hidegháborúban 1945–1962. *Magyar Tudomány* 2008/9. Elérhető: <http://www.matud.iif.hu/08mar/06.html>, a hozzáférés ideje: 2009. március 05.

⁸⁸ BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüliében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat, 2004. 9. és 14-15.

nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet terjeszkedés feltartóztatása jegyében az Egyesült Államok anyagi és katonai segítséget fog nyújtani azért, hogy megakadályozza a kommunista partizánok győzelmét a görög polgárháborúban. Dimitrov bukaresti kijelentése Görögország bevonásáról a balkáni föderációs tervekbe egyértelműen a szuperhatalmi status quo megsértésével járt volna, a jugoszláv csapatok megjelenése Dél-Albániában pedig a közvetlen háborús konfliktus lehetőségét is magában hordozta. Ahogyan korábban Trieszt esetében, Sztálin most sem kívánt újabb világháborús konfliktusba bonyolódni Tito ambíciói miatt. Elképzeléseiben 1948. elején ugyanis már nem volt hely a spontaneitás számára, a szovjet vezető „félelemből fakadó alázatot” kívánt meg a kelet-európai államok vezetőitől.⁸⁹ Mivel láthatólag erre a jugoszláv vezetés önszántából nem volt hajlandó, Sztálinban végleg megérett Tito „megregulázásának” gondolata és 1948. február 1-jén Moszkvába rendelte a jugoszláv marsallt.⁹⁰

Az 1948. február 10-i moszkvai találkozó

A találkozóra egy keddi napon, 1948. február 10-én, este 9 óra után került sor Sztálin irodájában. A Szovjetunió részéről Sztálin és Molotov vezetésével összesen hatan vettek részt, míg hárman-hárman képviselték Jugoszláviát, illetve Bulgáriát. A jugoszláv küldöttséget Edvard Kardelj és Milovan Djilas vezette. Kardelj Vladimir Bakarić horvát miniszterelnökkel együtt két nappal korábban érkezett meg a szovjet fővárosba. Djilas már január elejétől Moszkvában tartózkodott, ahol Sztálinnal is találkozott. Találkozójukon Albánia jövőjét is érintették. A bolgár küldöttséget személyesen Dimitrov vezette, Tito viszont, amint azt sokan állítják, talán megsejthetett valamit a

⁸⁹ BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között.* Budapest, Corvina 2005. 137. Juhász József szintén úgy véli, hogy a konfliktus alapvető okát Sztálin homogenizációs és centralizációs törekvései okozták. Jugoszlávia regionális vezető szerepre való törekvése miatt azonban több, fent már említett kérdésben a Szovjetunióétól eltérő álláspontot képviselt. JUHÁSZ: i. m. 126.

⁹⁰ A konfliktus mindemellett két barát összeveszéséhez is hasonlított. A régi barátság a vitát még hevesebbé tette, lehetetlenné téve a kibékülést. Ebből a szempontból Sztálin azzal követte el a legnagyobb hibát, hogy nem volt tekintettel „egy kis nép nagy érzékenysége” és lekicsinyelte a partizánok Jugoszlávia felszabadításában játszott szerepét. ULAM: *Titoism and the Cominform*: i. m. 69-71.

találkozó céljáról, nem jelent meg.

Annak ellenére, hogy már több sérelem érlelődött mind a jugoszláv, mind a szovjet oldalon, a találkozó okaként Molotov három nézeteltérést nevezett meg. A szovjet külügyminiszter hangsúlyozta, hogy „súlyos nézeteltérés lépett fel köztük [vagyis a szovjetek] és Jugoszlávia, illetve Bulgária között. Ezek a nézeteltérések mind a párt és mind az állam szempontjából elfogadhatatlanok”. Az egyetértés súlyos hiányára három példát hozott fel: „elsőként, a jugoszláv–bolgár föderációs szerződés eredménye – összhang hiánya egyrészt az SZSZSZK, másrészt Bulgária és Jugoszlávia között; másodsor, Dimitrov nyilatkozata a kelet-európai és balkáni államok föderációjáról [utalás Dimitrov bukaresti beszédére], Görögországot is beleértve – összhang hiánya egyrészt az SZSZSZK, másrészt Bulgária között; harmadszor, jugoszláv katonai egységek küldése Dél-Albániába (Korcsa) – összhang hiánya egyrészt az SZSZSZK, másrészt Jugoszlávia között.”⁹¹

A szovjet fél a találkozón külön kihangsúlyozta, hogy a jugoszláv–bolgár föderációs tervek legutolsó szakaszáról csak a Pravdából szerzett értesülést. Sztálin meg is jegyezte: „Dimitrov elvtárs túlságosan is kedveli a sajtótájékoztatókat. Ugyanakkor, ha Dimitrov és Tito nyilatkozatot tesz közre a sajtóban, azzal az egész világ számára azt a látszatot keltik, hogy a Szovjetunió véleménye is hasonló.” Ezt Sztálin az ülés során még többször szóvá tette. A jugoszláv és a bolgár küldöttek viszont hangsúlyozták, hogy Bledben ténylegesen nem kötöttek szerződést, hanem csupán nyilvános

⁹¹ A találkozóról szóló idézetek Djilasnak az ülésről készített jegyzőkönyvéből származnak, amelyet Moszkvából Belgrádba tartva írt meg az ülésen készített feljegyzései alapján. Az iratot angolul Leonyid Gibianszkij tette közzé a Cold War History Project Bulletinben: Leonid GIBIANSKII: The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948. *Cold War International History Project Bulletin*, No. 10. 112-134. A fordítás ez alapján készült, magyarul olvasható: VUKMAN Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozójára. 1948. február 10.* Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004. Az ülésről Djilas hasonlóan beszámol: ĐILASZ: *Találkozások Sztálinnal*: i. m. 157-170. A találkozóról mindhárom küldöttség készített feljegyzést. A szovjet jelentést Valerijan Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes készítette el, míg bolgár részről Trajco Kosztov gyorsírással készített feljegyzést. Vaszil Kolarov feljegyzése gyakorlatilag Kosztovén alapul, néhány stiláris megjegyzést fűzött hozzá. A Tito Archívumban megtalálható egy távirat is, amelyet a találkozó után egy nappal küldtek Belgrádba. GIBIANSKII: *The Soviet Block and the Initial Stage of the Cold War*: i. m. Dimitrov naplójában szintén beszámolt az ülésen elhangzottakról. Erre vonatkozóan lásd: Ivo BANAC (ed.): *The Diary of Georgi Dimitrov*. New Haven – London, Yale University Press, 2003. 436-444.

szándéknyilatkozatot tettek egy jövőbeni szerződésről: „[Dimitrov] azt mondta, hogy amit Jugoszlávia és Bulgária Bledben közzétett, az nem egy szerződés volt, hanem csak egy nyilatkozat, amely egy jövőbeli szerződés alapjául szolgál.”⁹² A bukaresti beszéddel kapcsolatban Dimitrov elismerte, „hogy az egyik sajtótájékoztatón elragadtatta magát”. Sztálin viszont gyakorlatilag rendre utasította a bolgár pártfőtitkárt: „Sztálin félbeszakítja, és azt mondja neki, hogy [Dimitrov] hencegni akart egy új szóval, ami nem helyes, valamint hogy ez tévedés, mert egy ilyen jellegű föderáció nem valósítható meg.” Később viszont pont ő vetette fel három föderáció – a jugoszláv–bolgár, a lengyel–csehszlovák és a román–magyar – létrehozását, és ő sürgette a jugoszláv–bolgár föderáció megalakítását: „Ezt követően Kelet-Európával kapcsolatosan Sztálin kifejtette azt a szovjet nézetet, miszerint három föderációt kellene létrehozni – a lengyel–csehszlovákot, a román–magyart és a jugoszláv–bolgár–albánt.”⁹³ [Azt mondja, hogy] Jugoszlávia, ha akar, egy nap egyesülhet [Bulgáriával], hiszen ezzel kapcsolatban nem létezik semmiféle megszorítás, mivel Bulgária ma is független állam. [...] Először Jugoszláviának és Bulgáriának kell egyesülnie, majd azt követően Albánia is csatlakozhat.” A jugoszlávok viszont, Bulgáriát a szovjetek trójai falóvának tartva, már nem támogatták ezt. A dualista szerkezetű föderációban ugyanis a bolgárokat és a szovjetbarát jugoszláv kommunistákat felhasználva Sztálin könnyedén elbánhatott volna Titóval.⁹⁴

⁹² A beavatkozást Djilas drámaian érzékelteti könyvében: „– Igen, de maguk nem kérdeztek meg bennünket – kiáltotta Sztálin. – Mi az újságból értesültünk a maguk ügyeskedéseiről. Fecsegnék, mint vénasszonyok a kapualjban, aztán az egész megjelenik az újságokban.” *DJILAS: Találkozások Sztálinnal*: i. m. 161.

⁹³ A szovjet feljegyzés nem tartalmazza a három föderáció tervét, csak azt említi meg, hogy Sztálin szólt Jugoszlávia és Bulgária, Románia és Magyarország, valamint Lengyelország és Csehszlovákia közti természetes közeledésről. De „nonszensznek” nevezte azt az ötletet, hogy mindegyik ország egyetlen föderációban egyesüljön. A szovjet feljegyzés szerint Sztálin a „föderáció” szót csak a jugoszláv–bolgár unióval kapcsolatban használta. Sem a szovjet, sem a bolgár feljegyzések nem utalnak a Djilas jelentésében szereplő egyesült jugoszláv–bolgár konföderációra. Gibianszkii eredeti megjegyzése a forrás közlésekor, idézi: VUKMAN: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozójáról*: i. m. 31., 25. lábjegyzet.

⁹⁴ Erről Hruscsov az SZKP XX. kongresszusán a sztálini rendszer bűneiről zárt ajtók mögött tartott beszámolójában szemléletesen számolt be. Sztálin bizalmas emberei előtt egy alkalommal kifejtette: „Csak a kisujjamat kell mozdítanom, s Tito nincs többé. Megbukik.” Mindehhez Hruscsov a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Nagy árat kellett fizetnünk ezért a 'kisujj-mozdításért'.” Nyikita HRUSCSOV: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. Kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25.*

Miután bírálta Dimitrovot és a balkáni föderációs terveket, Sztálin rátért Albániára és élesen elítélte a jugoszláv csapatküldés gondolatát. „A három világhatalom – az SZSZSZK, Anglia és Amerika külön nyilatkozatban garantálta Albánia függetlenségét. Albánia a leggyengébb pontunk, mivel a többi ország vagy tagja az ENSZ-nek vagy elismerték függetlenségét stb., de Albánia esetében nem [ismerték el]. Ha a jugoszláv csapatok belépnének Albániába, abból az angol és amerikai reakciók hasznát húzhatnának, és Albánia függetlenségének védelmezőiként léphetnének fel. Ahelyett, hogy csapatokat küldenénk, keményen kellene dolgoznunk az albán hadsereg megerősítésén, és azután, ha támadás érne őket, akkor az albán skupcsina forduljon segítségért Jugoszláviához.” Januárban azonban még szabad kezett adott Djilasnak Albánia bekebelezésére: „Bennünket Albánia nem érdekel különösképpen. Nincs kifogásunk ellene, ha Jugoszlávia lenyeli!” majd „jobb keze ujjait összeszorította, a szájába dugta, mintha lenyelné őket”.⁹⁵ Így Titók nem tartották szükségesnek, hogy a csapatmozgásról előzetesen tájékoztassák Moszkvát. Hodzsa viszont nem habozott kihasználni a lehetőséget, és saját pozíciója megerősítése érdekében tájékoztatta Sztálint a jugoszlávok kéréséről.

Az albán kérdés a görög helyzettel is összefüggött. A német csapatok kivonulását követően Görögországban azonnal polgárháborús helyzet alakult ki. Sztálin kezdetben legalábbis nem gátolta a jugoszlávokat a görög partizánok megsegítésében,⁹⁶ 1947-ben Truman amerikai elnök később doktrína-rangra emelkedő kongresszusi beszédének következtében megváltozott a helyzet. Az elnöki beszéd Görögországot nem csak, hogy az amerikai érdekszférába sorolta, hanem a konfliktus kiterjedése esetén

Budapest, Kossuth, 1988. 64. Perović a kijelentést inkább Hruscsov saját megjegyzésének tartja. Ezt azzal támasztja alá, hogy Sztálin Gomulka lengyel pártfőtitkárnak kifejtette, nem célja Tito azonnali megdöntése, inkább a kivárára és lassú „kivéztetésére” játszott. PEROVIĆ: i. m. 60-61.

⁹⁵ DJILASZ: *Találkozások Sztálinnal*: i. m. 132. Djilas a Sztálinnal folytatott tárgyalásokról a következő táviratot küldte Belgrádba: „Djilas tegnap Moszkvába érkezett, még aznap tárgyalunk vele, a szovjet kormány teljes mértékben egyetért Jugoszláviával az albán kérdésben.” Bár az üzenet Sztálin nevében íródott, azt a szovjet vezető nyomására Djilas írta. Az idézet helye: uo. 134.

⁹⁶ Zubok – Pleshakov ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy 1947 tavaszán hosszas hezitálás után a szovjet pártfőtitkár végül hajlandó volt támogatásáról biztosítani a Moszkvában tárgyaló görög partizánküldöttséget. Ebbe az is közrejátszott, hogy nem akarta a jugoszlávoknak átengedni az ideológiai kezdeményező szerepet. Az úgynevezett Truman-doktrína megfogalmazása után azonban ismét módosult a kérdésben vallott szovjet álláspont. ZUBOK – PLEHAKOV: i. m. 126-128.

segítséget ígért a görög kormánycsapatoknak. Sztálin az érlelődő hidegháborús hangulatban nem kockáztathatta meg egy fegyveres konfliktus kitörését.⁹⁷ Ezért ellenezte a találkozón a görög partizánok megsegítését: „Ezután, Kardelj magyarázatára reagálva, hogy egyre erősödik Görögországban az Albánia-ellenes kampány, Sztálin tudni akarta, hogy hiszünk-e a görög gerillák győzelmében.” Miután Kardelj igenlően válaszolt, Sztálin súlyos kétségeinek adott hangot: „Azt mondja, hogy ha remény van a győzelemre, akkor támogatni kellene Görögországot [vagyis a gerillákat], de ha nincs, akkor újra kell gondolnunk, és véget kell vetnünk a gerillamozgalomnak. Az angolok és az amerikaiak semmilyen nehézségtől sem fognak visszariadni, hogy Görögországot megtartsák [a saját érdekszférájukban],⁹⁸ és az egyetlen komoly akadályt az a tény jelenti számukra, hogy támogatjuk a gerillákat.” Molotov ezt azzal egészítette ki, hogy „állandóan és jogosan vádolnak minket a gerillák segítségével”. Sztálin ehhez hozzáfűzte, hogy „ha semmi körülmények között sem számíthatunk győzelemre, akkor sem kell félni attól, hogy ezt bevalljuk. Nem ez az első alkalom a történelemben, és ha most nincsenek is kedvező körülmények, majd egyszer lesznek. [...] Sztálin azt is mondta, hogy nem szabad államunk jövőjét összekapcsolnunk a görög gerillák győzelmével.” Dimitrov azon megjegyzésére reflektálva, hogy „a fasiszta-monarchista erők győzelme jelentősen súlyosbítaná a balkáni helyzetet”, Sztálin azt felelte, hogy „ez nem bizonyított”.

A találkozó végén Sztálin mintegy mellékesen odavetette a jugoszláv delegációnak, hogy „alá kellene írunk egy, a közös konzultációkról szóló protokollt”, majd megjegyezte, hogy a bolgárok és a jugoszlávok semmit sem jelentenek [a szovjeteknek], és ők [a szovjetek] mindenről az utcán értesülnek, általában kész tények elé állítva.”⁹⁹ A jegyzőkönyvet, amivel Sztálin az önálló jugoszláv külpolitikai törekvéseket akarta megakadályozni, még aznap éjjel alá is írták Kardeljjel. Az álmából felriasztott jugoszláv külügyminiszter zavarában rossz helyen írta alá az eléje tett jegyzéket, ezért

⁹⁷ CLISSOLD: *Yugoslavia and the Soviet Union*: i. m. 48.

⁹⁸ Djilas könyvében Sztálin a következőket mondja: „– Nem, nincs semmiféle kilátásuk a sikerre. Mit képzelnek, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, az Egyesült Államok, a világ leghatalmasabb országa eltűrné, hogy a Földközi-tengeren útját állják? Képtelenség. Nekünk nincs hadiflottánk. A görögországi felkelést le kell állítani, amilyen gyorsan csak lehet.” ĐILASZ: *Találkozások Sztálinnal*: i. m. 166

⁹⁹ VUKMAN: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója*: i. m. 32.

megalázó módon másnap meg kellett ismételni a procedúrát.¹⁰⁰

A brit diplomácia természetesen a moszkvai megbeszélésekről nem tudhatott. Így a fejlemények kapcsán kezdetben a sötétben tapogatóztak. Habár bizonyos jeleket észleltek és egyes nyilvános szovjet lépésekből is megpróbáltak következtetéseket levonni, ténylegesen csak a Kominform 1948. június 28-án kiadott elítélő határozatát követően szembesültek Sztálin és Tito ellentétével.

¹⁰⁰ Kardelj eltérően emlékszik erre a megalázó lépésre. Visszaemlékezésében ugyanis azt írja, hogy nem tévedésből, hanem szándékosan, a Jugoszláviát ért megaláztatás miatt, dühből írta alá Molotov nevénél az egyezményt. KARDELJ: i. m. 136. Elképzelhetőnek tartom, hogy itt utólagos önigazolásról lehet szó.

NAGY-BRITANNIA ÉS A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS

A moszkvai találkozótól a Tájékoztató Iroda bukaresti üléséig

A brit külügyminisztérium 1948 januárjában készült feljegyzése még a következőképpen jellemezte Tito rendszerét: „Jugoszlávia kétségtelenül az eminens diák a szovjet tábor kelet-európai országai között – a „legmonolitikusabb,” hogy a marxista terminológiát használjuk.” Tito szerepét ezzel összefüggésben a térség konszolidálásában látta: „Tito marsallra Kelet-Európa konszolidálásának felelősségét bízták.”¹⁰¹ Tito szovjet megítélésében bekövetkező módosulás lehetőségéről nem is Belgrádból, hanem Romániából, a bukaresti nagykövetségről érkezett Londonba az első jelzés. Február 4-én, tehát pár héttel az előbb idézett belgrádi távirat után, a következőt táviratozták a bukaresti konzulátusról: „nap mint nap vad híresztelések keringenek [Tito] sorsáról, hogy elmenekült, meghalt vagy leváltották”. Emögött Tito helyzetének radikális megváltozását feltételezték. Ezt azzal is alátámasztották, hogy a romániai „kommunista pártot utasították, hogy távolítsa el arcképét az ipari és középületekről”. A távirat arról is beszámolt, hogy az előző este rendezett diplomáciai fogadáson Gheorghe Apostol vezető román kommunista politikus szó szerint a következőt mondta, miközben Tito arcképére mutatott: „Vegyétek le ezt a disznót!”¹⁰² Két nappal később pedig már arról jelentettek, hogy Tito arcképének eltávolításához hasonlóan, „drasztikus és szenzációs módon bántak el Dimitrovval és Bulgáriával”. A román lépés mozgatórugóit azonban teljesen félremagyarázták, és Ernest Bevin brit külügyminiszter pár nappal korábbi alsóházi beszédével hozták összefüggésbe: „Ezeket a fejleményeket [...] minden helybeli, beleértve a kommunistákat is, az Ön beszédének és a külügyi vita hatásának tulajdonítja.”¹⁰³

A fentiek mellett a belgrádi görög külképviseleten is arról értesültek, hogy nincs minden a legnagyobb rendben a jugoszláv vezetés körül: „Títónak súlyos gazdasági és politikai nehézségei vannak.” Így koránt sem meglepő, hogy a brit külügyminisztérium már február 7-én, három nappal a moszkvai

¹⁰¹ PRO FO 371/72578 R413/404/92.

¹⁰² PRO FO 371/72571 R1617/181/92.

¹⁰³ PRO FO 371/72571 R1756/181/92.

találkozó előtt Tito helyzete felől tudakozódott belgrádi nagykövetségétől.¹⁰⁴ Nem igaz tehát, hogy a brit diplomácia nem észlelte időben azt, hogy valami nincs rendben Sztálin és Tito között. A jelek észleléséből azonban nem mindig a háttérben ténylegesen meghúzódó folyamatokra következtettek.

Sir Charles Peake belgrádi brit nagykövet a külügyminisztérium érdeklődésére válaszolva február 10-én (a moszkvai szovjet–jugoszláv–bolgár találkozó napján) megalapozatlannak tekintette a fenti híreszteléseket és arról számolt be, hogy Tito rendszere továbbra is stabil. A nagykövet aznap maga is látta Titót, miközben távozott a jugoszláv hadügyminisztérium épületéből. Mégis úgy vélte, hogy a jugoszlávok bilaterális szerződéseikkel túl messzire mentek: „Összefoglalva, számomra úgy tűnik, hogy megrendült Tito arra vonatkozó terve, hogy gyorsan és szándékosan a kelet-európai új típusú népi demokráciák vezetőjének pozíciójába kerüljön, és az SZSZSZK helyreállította primátusát.” Ennek ellenére Tito Jugoszlávián belüli helyzetét teljesen szilárdnak látta: Tito „helyzete az új Jugoszlávia vezetőjeként, ebben biztos vagyok, olyan szilárd, mint eddig bármikor”.¹⁰⁵

A beérkező követségi jelentések alapján Geoffrey Arnold Wallinger, aki ekkor a Foreign Office déli osztályának Jugoszláviával foglalkozó referense volt, február 13-án írásbeli összefoglalást készített, amelyben jelzésértékűnek tekintette, hogy „Bukarest Tito elleni kampánya a román vezetők két napos moszkvai látogatása után kezdődött”. Az összefüggést felismerve azon is elgondolkodott, hogy nem Sztálin áll-e az események háttérében: „Csábító a gondolat, hogy amit Bukarestben tettek, az Moszkva utasítására történt.” Helyesen feltételezte továbbá, hogy Moszkvában „leállították Dimitrov és Tito veszélyes terveit (ami bizonyos mértékben már Moszkva hegemoniáját is fenyegette), és Moszkva újból érvényt szerzett annak a régi elvnek, miszerint a csatlósok függetlenségének leple alatt politikájukat valójában a kommunista pártok ellenőrzik”.¹⁰⁶ Peake titkos távirata és Wallinger összefoglalója összességében tehát helyesen látta meg az 1948 februárjában titokban végbemenő fejleményeket és azok legfontosabb okát, azt, hogy a

¹⁰⁴ PRO FO 371/72571 R1617/181/92.

¹⁰⁵ PRO FO 371/72571 R1980/181/92. Jean Payart belgrádi francia nagykövet szintén felfigyelt 1948 januárjában a szokatlan jelekre, és azokat a Balkán-föderációval hozta összefüggésbe. Úgy vélte ugyanis, hogy a föderáció létrehozásával megnövekedett volna a balkáni államok ereje, miáltal Moszkvától függetlenebb politikát tudtak volna folytatni. Beatrice HEUSER: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. London–New York, Routledge, 1989. 35.

¹⁰⁶ PRO FO 371/72571 R2831/181/92.

megváltozott nemzetközi körülmények miatt Sztálin szorosabbra kívánta fogni a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó országok gyeplőjét. A brit külügyi iratokat olvasva az olvasónak már-már az a benyomása, hogy a február 10-i moszkvai találkozóról is értesültek valamilyen, feltehetően hírszerzési forrásokból, ezt azonban az általam ismert külügyi iratok nem támasztják alá.

Ennek ismeretében meglepő, hogy a brit diplomaták nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a szovjet katonai és polgári tanácsadók hazahívásának (március 18-19.), de a szovjet és a jugoszláv kommunista párt között zajló levélváltásról is csak áttételesen értesültek.¹⁰⁷ Az abban elhangzó szovjet vádpontok közül csak Andrija Hebrang iparügyi miniszter és Sreten Žujović vezérezredes, miniszter letartóztatása és Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettes menesztése keltette fel az érdeklődésüket.

Ezzel kapcsolatban május 12-én Peake arról számolt be, hogy „teljesen megbízható forrásból arról értesültem, hogy tegnap Hebrangot családjával együtt letartóztatták”.¹⁰⁸ Némi informálódás után május 19-ére már a jugoszláv fővárosban terjedő különféle híresztelésekről is értesült: A „legfrissebb híresztelések szerint a volt minisztereket már le is lőtték.” Habár a hírt fenntartásokkal kezelte, elismerte, hogy „Žujović nevét az elmúlt napokban körültekintően minden nyilvános felfeliratról kiradírozták”.¹⁰⁹ A híreszteléseken túl a belgrádi brit nagykövet május 22-i szigorúan titkos minősítésű levelében már a letartóztatások hátterére keresett magyarázatot. Ezt azzal a közgazdasági-politikai vitával hozta összefüggésbe, amely az ötéves terv célkitűzéseiről és megvalósításáról szólt: „Egy ideje jól ismert, hogy az ötéves terv végrehajtási tempója és módszere miatt nyílt szakadás van a párt legmagasabb köreiben”, miközben „Kidrič Ranković és Djilas erős támogatását élvezve a tervet nyers teljességében végrehajtáná”, addig Hebrang és Žujović „óvatosabb és alkalmazkodóbb”, amit „minden

¹⁰⁷ A szovjet és a jugoszláv kommunista párt közti levélváltásra 1948. március 20. és május 22. között került sor. Az összesen három-három levélváltásban a szovjet vezetés (valószínűsíthetően a második levelet maga Sztálin írta) számos ideológiai, gazdasági és politikai sérelmet hozott fel, kezdve a Vörös Hadseregre tett bíráló megjegyzésektől, a jugoszláv kommunista párt népfrentosságán át helytelen gazdaságpolitikájukig. A jugoszlávok minden esetben tételesen próbálták meg cáfolni az ellenük felhozott vádakat. A levélváltás magyarul olvasható: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség* : i. m. 201-215 és 217-245.

¹⁰⁸ PRO FO 371/72578 R5912/407/92.

¹⁰⁹ PRO FO 371/72578 R6146/407/92.

bizonynal eretnekségnek tartanak”.¹¹⁰

A két renitens politikus és Tito ellentéte mögött valójában hatalmi politikai okokat kell feltételeznünk, és összefüggött az SZK(b)P Központi Bizottságának első levelével. Április 12-én került sor Tito dedinjei palotájának könyvtárszobájában a jugoszláv Központi Bizottság azon ülésére, amelyen a március 27-én elküldött szovjet levélre adandó választ tárgyalták meg. Tito expozéjában összefoglalta az események addigi alakulását, majd a KB minden tagját állásfoglalásra szólította fel. A tagok közül egyedülként Žujović ellenezte a válaszevél elküzdését, amivel kiváltotta Tito heves ellenreakcióját, aki egyenesen árulásról beszélt. Ezt követően Djilas már arra is emlékezett, hogy látta Žujović autóját a szovjet nagykövetség épülete előtt. Ezt Žujović sem tagadta, de azzal indokolta meg, hogy autót segített vásárolni Lavrentyevnek. Valójában Titóék azt feltételezték, hogy Hebrang és Žujović rendszeresen jelentett a szovjeteknek a jugoszláv vezetésről. Hebrang és Žujović ügye volt a témája a Központi Bizottság május 9-i ülésének is, ahol a két politikust kizárták a pártból, és döntést hoztak letartóztatásukról.¹¹¹

Hebrang és Žujović letartóztatása mellett, a már idézett május 22-i levelében Peake egy újabb vezető jugoszláv tisztségviselő, Velebit, Tito szürke eminenciásának sorsáról is beszámolt. Velebit a brit nagykövetnek magánlevelében arról írt, hogy „azonnali betegszabadságra távozik”. A nagykövet ugyan elismerte, hogy Velebitet valóban májpanaszokkal kezelték, de a lépést nagyon furcsállotta. Gyanakvását tovább fokozta, hogy egy diplomata, aki Velebit szobája előtt várakozott, a nyitott ajtóból azt tapasztalta, hogy „Velebit minden holmiját eltávolították az irodájából”. Letartóztatására azonban nem gyanakodott, hiszen a külügyminiszter-helyettest a „tisztábbak legtisztábbjai” közé sorolta. Komolyabban tartott viszont attól, hogy Hebrang és Žujović pere „át fog terjedni a külügyminisztériumra”. Már csak azért is, mert ezzel fontos információs forrásait veszítette volna el.¹¹²

¹¹⁰ PRO FO 371/72578 R6862/407/92.

¹¹¹ DEDIJER: *Josip Broz Tito*: i. m. 462-467, Fitzroy Maclean: *The Heretic. The Life and Times of Josip Broz Tito*. New York, Harper & Brothers, 1957. 333-341. Hebrang és Tito kapcsolata a múltban sem volt mindig a legszívélyesebb. Ivo Banac úgy véli, hogy Hebrangot azért helyezték át Belgrádba és tették meg a gazdasági irányításért felelős miniszternek, mert horvát pártfőtitkárként túl nagy népszerűsége tett szert. Ivo BANAC: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaka-London, Cornell University Press, 1988. 98.

¹¹² PRO FO 371/72578 R6862/407/92/G.

Velebit háttérbe szorítása valójában szintén a szovjet–jugoszláv levélváltással, egészen pontosan a szovjetek 1948. március 27-én elküldött első levelével függött össze, amelynek vonatkozó része így hangzik: „Számunkra felfoghatatlan, hogy Velebit, az angol kém, még mindig a jugoszláv külügyminisztérium kötelékébe tartozik külügyminiszter-helyettesi minőségben. A jugoszláv elvtársak tudják, hogy Velebit angol kém. Tudják azt is, hogy a szovjet kormány képviselői szintén angol kémnek tartják Velebitet. Mégis, minderre való tekintet nélkül, Velebit a jugoszláv külügyminiszter első helyettese maradt.”¹¹³ Habár Tito nem hitt a vádaknak, a feszültség mérséklése miatt ideiglenesen kénytelen volt Velebitet háttérbe szorítani.

Maga Velebit több okot vélt meghúzódnival az ellene irányuló vádak mögött. Egyrészt elismerte, hogy 1944. áprilisi londoni útján a szovjet hírszerzés felkereste és rendszeres jelentéstételt kértek tőle a londoni szovjet rezidens számára, amit Tito és Ranković tudtával teljesített is. Miniszter-helyettesként viszont már megtagadta, hogy információkat adjon át a Szovjetunióknak: „A saját kormányom utasítására információt szolgáltatni az egy dolog, információt szolgáltatni a saját kormányomról a Szovjetunióknak pedig egy másik.” Velebit lépése természetesen arcátlan merészségnek számított a szovjet–csatlós hierarchikusan determinált kapcsolatokban. Velebit második okként Kardelj balszerencsés megjegyzését sejtette a háttérben meghúzódnival. Az 1946-os párizsi béketárgyalásokon Molotov kérésére a jugoszláv delegáció vezetője Velebit jelleméről a következőt felelte: „tehetséges és nagy munkabírási diplomata, de van vele egy kis probléma. Londoni tartózkodása alatt szoros kapcsolatban állt egy angol nővel, aki valószínűleg kém.” Harmadik okként Velebit szerint az is szóba jöhetett, hogy nem volt hajlandó a vegyesvállalatokról készített szovjet tervezetet aláírni, mivel az „szó szerint megegyezett a szovjet–magyar és a szovjet–román egyezmény szövegével”.¹¹⁴

A fenti néhány jelzés ellenére a brit diplomácia számára csak 1948 júniusában, nem sokkal a Tájékoztató Iroda bukaresti ülését (június 20–22.) megelőzően sokasodtak meg azok a jelek, amelyek egyértelműen a szovjet–jugoszláv kapcsolatok megromlására utaltak. Peake június 18-án írt titkos levelében számolt be ezekről. Tito születésnapján ugyanis azt tapasztalta,

¹¹³ *A Jugoszláv Kommunista Szövetség* : i. m. 221.

¹¹⁴ RITTER László: Tito diplomatája. Vladimir Velebittel Ritter László beszélget. *Beszélő*, 2004/10. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/04/10/13velebit.htm>, a hozzáférés ideje: 2005. március 15.

hogy „szinte az összes jugoszláv lap naponta közöl címlapján cikkeket Tito Moszkva iránti hűségéről és a marxista-leninista elvekhez való ragaszkodásáról”, ami „élesen ellentmond az ilyenkor szokásos hangvételnek”. Az előző évek ünneplésével szembeni legnagyobb kontrasztot pedig az jelentette, hogy „idén elmaradt Sztálin marsall szokásos, Tito születésnapjára üdvözlőlevele, amit a párt alacsonyabb tagjai elég nyugtalanul fogadtak”.¹¹⁵

Levelében Peake arról is beszámolt, hogy „Tito nem tartózkodik Belgrádban, hanem a híresztelések szerint Moszkvába utazott, hogy békét kössön a szovjet vezetőkkel”. Mivel ilyen és hasonló híresztelések „évente kétszer” lábra kaptak, Peake általában nem tulajdonított különösebb jelentőséget nekik. Most mégis megjegyezte, hogy a jelen körülményei között a „hírben lehet valami igazság”. Emellett kellő éleslátással a konfliktus valódi okára is rátapintott, amit saját szavaival a következőképpen fogalmazott meg: „Tito túl nagygyá próbált válni.” Ezt azzal támasztotta alá, hogy „Tito a népfront kongresszusán mondott beszédét szinte a világ összes nyelvére lefordították”, az „indiai és a burmai kommunista párt kongresszusán képe Sztáliné mellett lógott a falon”, Maurice Thorez (1900–1964) francia kommunista pártfőtitkár a Tájékoztató Iroda 1947-es ülésén a „Jugoszláv Népfrontot említette követendő példának”, miközben önkritikát gyakorolt pártja addigi helytelen politikája felett.¹¹⁶ Mindezek alapján hasznosnak vélte a konfliktus figyelemmel kísérését. Tito túlélési esélyeiről ugyanakkor kedvezően vélekedett a még aznap elküldött rejtjeles táviratában. Annak ellenére, hogy „Tito nagyon önző, így lehetséges, hogy túllőtt a célon”, a hadsereg támogatása „manőverezési lehetőséget biztosít számára”. Ennek alapján biztosra vette hatalmon maradását.¹¹⁷

Habár a kelet-európai országokba akkreditált nyugati diplomaták észlelték, hogy valami nincs rendben Tito és Sztálin között,¹¹⁸ a konfliktus

¹¹⁵ PRO FO 371/72630 R7300/7300/92.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ PRO FO 371/72630 R7301/7300/92.

¹¹⁸ Ennek észlelése nem korlátozódott csak a brit diplomatákra. Az amerikaiak Kosanović jugoszláv nagykövet februári hazarendelésének még nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget (hiszen ez illeszkedett a kelet-európai országok nagyköveteinek hazahívásába), John Hickerson Robert Abercrombie Lovett külügyminiszter-helyettesnek (1947–1949) már több gyanús jelelől számolt be. Ilyen volt például az, hogy korlátozták a gépkocsik használatát, Tito lakásánál fegyveres őrök jelentek meg, a katonaság élelmiszer raktározásába kezdett, miközben Tito egyre kevésbé tűnt magabiztosnak a nyilvánosság előtt.

valódi intenzitása még Peake éleslátása ellenére is rejtve maradt előttük. Így a közvéleményhez hasonlóan megdöbbenéssel értesültek 1948. június 29-én a Tájékoztató Iroda egy nappal korábbi határozatáról. A határozat ugyanis leszögezte, hogy a „JKP vezetői szembehelyezkedtek a Tájékoztató Iroda kötelékébe tartozó kommunista pártokkal, az imperializmus elleni szocialista egységfronttól való elszakadás valamint a dolgozó nép nemzetközi szolidaritása elárulásának útjára léptek, és áttértek a nacionalizmus pozícióira”. Mindezek következtében a „JKP KB kizárta magát és a Jugoszláv Kommunista Pártot a kommunista testvérpártok családjából, a kommunista egységfrontból, tehát a Tájékoztató Iroda soraiból is”.¹¹⁹ A jugoszlávok kizárásáról valójában már a Tájékoztató Iroda június 20–22. között Bukarest mellett megrendezett ülésen döntöttek, a határozat kiadásáig eltelt egy hétre a drámai hatás fokozása miatt volt szükség. Június 28-a ugyanis fontos szerepet tölt be a szerb nép történeti gondolkodásában. 1389-ben ezen a napon zajlott le az a rigómezei csata, amelyhez a közhit a középkori szerb állam bukását köti, 1914-ben pedig ezen a napon gyilkolta meg Gavrilo Princip szerb nacionalista merénylő Sarajevóban Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökös, közvetlen ürügyet szolgáltatva ezzel az első világháború kitöréséhez.¹²⁰

Maga a Tájékoztató Iroda több szállal kötődött a jugoszláv kommunistákhoz. 1947-ben Titóék fontos szerepet játszottak annak létrehozásában, és Belgrád lett a szervezet székhelye. Mindez érthetően büszkeséggel és további önbizalommal töltötte el Titót és a jugoszláv vezetés többi tagját, habár a szervezet létrehozásával és székhelyének Belgrádba helyezésével Sztálin valójában szorosabb ellenőrzés alá akarta vonni a

¹¹⁹ *A Jugoszláv Kommunista Szövetség* : i. m. 252.

¹²⁰ Egyes történészek kétségbe vonják az elítélő határozat dátumának fenti, szimbolikus jelentőségét. John C. Campbell szerint csak véletlen egybeesés történt. Okfejtése azonban logikai ellentmondást tartalmaz, hiszen ő maga emeli ki, hogy a határozatban török terrorista módszerek használatával vádolják a jugoszláv vezetést. John C. CAMPBELL: *Tito's Separate Road. America and Yugoslavia in World Politics*. New York-Evanston, Harper & Row, 1967. 12. Vele szemben David Larson elismeri a dátum szimbolikus jelentőségét. Mi több, meglátása szerint az időpont megválasztásával Sztálin stratégiai hibát követett el, hiszen megsértette a jugoszlávok büszkeségét, kiválta ezzel ellenállásukat. LARSON: i. m. 177. Ann Lane, habár elismeri, hogy a nyilvánosságra hozatal dátuma szándékos provokáció lehetett, úgy véli, hogy a késlekedésbe egy további ok is belejátszott. Sztálin így akart megbizonyosodni arról, hogy minden csatlós aláírja a Németországról szóló varsói deklarációt, amire jugoszláv részről június 24-én került sor. LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 108.

jugoszlávokat.¹²¹ Beatrice Heuser szerint a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén a szovjet kommunista párt belső frakcióharca is szerepet játszhatott. Nézete szerint Andrej Alekszandrovics Zsdanov, a szovjet delegáció vezetője és Molotov radikális forradalmi vonala ekkor került szembe Georgij Makszimiljanovics Malenkov, a Politbüro tagja és Mihail Andrejevics Szuszlov vezető pártideológus mérsékeltebb, a konszolidáció és a centralizáció fontosságát hangsúlyozó álláspontjával. A két felfogás közül Sztálin nézetei inkább Malenkovékhoz álltak közel, de betegsége miatt ekkor nem tartózkodott Moszkvában, így a rivalizálásról sem volt tudomása. Így a Kominform alakuló ülésén Zsdanov álláspontja diadalmaskodott, ami hozzájárult a hidegháborús konfliktus tovább mélyüléséhez. Sztálin persze hamar felismerte a következményeket, ezért leverte Zsdanov frakcióját. A fenti okfejtés logikája szerint Zsdanov bukását szövetségeseinek, köztük Tito bukásának is követnie kellett.¹²² Szovjet levéltári források alapján azonban nyilvánvaló, hogy a valóságban nem volt ellentét Sztálin és Zsdanov között, sőt az előbbi maga fogalmazta bele Zsdanov beszámolójába a két tábor ellentétéről szóló részt.¹²³

A Tájékoztató Iroda bukaresti ülését érthetően gondosan előkészítették. A szovjet párt március 27-i levelét nem csak a jugoszlávoknak, hanem a többi kommunista pártnak is elküldték. Sőt, Rákosi Mátyás emlékiratából azt is tudjuk, hogy az 1848-as forradalom centenáriuma rendezett ünnepségekre Budapestre érkező Kliment Jefremovics Vorosilov marsall már célozgatott az ellentétekre.¹²⁴ Annak ellenére, hogy a március 27-i levélben megfogalmazott vádak nem minden kommunista párttitkár fogadta el – például a lengyel Władysław Gomułka, a bolgár Dimitrov és a román Gheorghe Gheorghiu-Dej –, mindannyiukban erősebbnek bizonyult a

¹²¹ Fejtő Ferenc a szervezet létrehozását több tényezővel indokolja. A Tájékoztató Iroda egyrészt választ adott a Truman-doktrínára és a Marshall-tervre, de megfelelő terepnek szánták ahhoz is, hogy a kommunista mozgalmon belüli „jobboldali elhajlók” mellett Tito baloldali elhajlásával is leszámolhassanak. FEJTŐ: i. m. I. kötet, 136-140. Miközben Stevan K. Pavlowich a Marshall-tervre adott választ látja a szervezet létrehozásának kizárólagos okaként (Stevan K. PAVLOWICH: *Yugoslavia*. London, Ernest Benn Limited 1971. 205-206.), Vladiszlav Zubok és Konstantyin Plesakov szovjet levéltári forrásokkal igazolja Fejtő feltevésének helyességét. Eszerint a szovjetek már 1947-ben, a szervezet alakuló ülésén Tito baloldali elhajlását is el akarták ítélni. Ettől végül azért álltak el, mert a jugoszláv képviselők lelkesen támogatták a szovjet javaslatokat. ZUBOK – PLESHAKOV: i. m. 114.

¹²² HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 24-28.

¹²³ ZUBOK – PLESHAKOV: i. m. 133.

¹²⁴ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, Napvilág, 1997. II. kötet, 653.

Szovjetunióval szembeni hierarchikus alárendeltség. Ez végül abban nyilvánult meg, hogy egy 20 perces, merőben formális tanácskozás során az összes megjelent pártküldöttség vezetője elfogadta a szovjet határozattervezetet.¹²⁵

Amíg a jugoszláv vezetés „kiközösítésének” előkészületei és a szervezet ülései rejtve maradtak a brit diplomaták előtt, a nyilatkozat nyilvánosságra hozásáról már értesültek. A prágai brit külképviselet június 29-én ugyanis arról küldött rejtjeles táviratot Londonba, hogy „egyidejű nyilatkozat jelent meg ma reggel Belgrádot kivéve minden csatlós ország kommunista lapjában”. A követség a csehszlovák hírügynökségtől arról is értesült, hogy „egyes külföldi tudósítók már tegnap este 8 körül látták” a határozat szövegét, ezt azonban reggelig titokban kellett tartaniuk.¹²⁶ Még aznap a belgrádi és a moszkvai brit nagykövetség is elemzéseket küldött Londonba, habár Cecil King a belgrádi nagykövetségről július 3-án küldött bizalmas levelében elismerte, hogy a határozat szövegét csak felületesen ismerik.¹²⁷ Emiatt az is előfordult, hogy egyes vádpontokat félreértelmeztek, összességében azonban helyesen ismerték fel Sztálin nehezítésének valódi okát: „Innen nézve az igazság egyszerűen az, hogy Tito és a jugoszláv párt túl nagyra tört és a szovjet nacionalizmus céljai ellen lépett fel. Azt, hogy ez pontosan hol történt, nem tudom.” Cecil King, a fenti idézet megfogalmazója – hivatalos minőségben Charles Peake londoni távolléte alatt a belgrádi brit nagykövetség vezetője – azt is helyesen feltételezte, hogy egy palotaforradalom keretében lehetetlen lesz a jugoszláv vezetés megdöntése: „Háromévnnyi hatalom és mindaz után, ami ezzel jár, továbbá

¹²⁵ SZÉKELY Gábor: A Kominform, 1947–1949. In: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000. 72-73, T. V. VOLOKITJINA: A „jugoszláv utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 1997/3. 161-162, Leonyid GIBIANSZKIJ: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4. 132-142. A Titóék elleni „per” Gibianszkij szerint a jugoszláv vezetés elítélésén túl precedensként is szolgálta a szovjet uniformizálási célokat, mivel hasonlóan tervbe vették Gomulka elítélését is. uo. 133-134. A Tájékoztató Iroda három ülésének anyaga angolul olvasható: Giuliano PROCACCI et al. (ed.): *The Cominform: minutes of the three conferences 1947/1948/1949*. Milano, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.

¹²⁶ PRO FO 371/72579 R7653/407/92. A jelentés arról is beszámol, hogy néhány külföldi újságíró már látta a határozat szövegét, amivel a brit követ megfogalmazásával élve „nem kis aggodalmat keltettek a cseh galambdúcban.”

¹²⁷ A nagykövetség a prágai rádióból értesült a határozatról, szövegéhez viszont csak az után jutottak hozzá, hogy az a belgrádi lapok hasábjain megjelent. PRO FO 371/72582 R8040/407/92.

ismerve nagyfokú büszkeségüket arra, amit eddig elértek, kétlem, hogy engedelmeskednének.”¹²⁸

Ennél pontosabb képpel rendelkeztek a moszkvai brit nagykövetségen. Az onnan szintén június 29-én küldött rejtjeles távirat beszámolt a határozat főbb pontjairól, melyek alapján a nagykövetségen, helyesen, úgy vélték, hogy a Tájékoztató Irodát csak felhasználták a jugoszláv kegyvesztés levezénylésére: „Első ránézésre erős a meggyőződés, hogy a Tájékoztató Iroda csak levezényelte a kegyelemdőfést, a vita a szovjetek és a jugoszlávok között kezdődött, amit Tito csökönysége eredményezett.”¹²⁹

Belgrádból az első részletesebb brit elemzést rejtjeles távirat formájában a Foreign Office június 30-án kapta meg Kingtől, miután a jugoszláv lapok leközlötték azt a levelet, amelyben a pártvezetés visszautasította részvételüket a Tájékoztató Iroda ülésén. (Peake nagykövet éppen az Orient expresszen utazott London felé, hogy a Belgrádban sorra kerülő dunai hajózási konferenciával kapcsolatos brit álláspontról egyeztessen. Ez önmagában is jelzi, hogy mennyire nem várták azt, hogy ekkora horderejű fejleményre kerüljön sor.¹³⁰) King elemző táviratában a „kommunizmus egész történetének legfontosabb lépésének” tekintette a fejleményeket, mi több, azt egyenesen az 1054-es nagy keresztény egyházszakadáshoz hasonlította: „Először lehetséges, hogy az eretnység szilárd területi alapon jöjjön létre. Trockij eretnységének területi alapja nem volt nagyobb egy mexikói villánál, és mégis szó szerint csákánnyal verték a földhöz. Egy európai országban szilárdul megalapozott eretnységnek összehasonlíthatatlanul nagyobbak kell lennie, és azzá kell válnia, amit Konstantinápoly ellenállása jelentett Rómával szemben.” King ugyanakkor helyesen óvott attól, hogy a határozat keltette döbbenetben elhamarkodottan Tito átállását feltételezzék: „nagyon elhamarkodott lenne azt feltételezni, hogy a jugoszlávok a keleti táborból automatikusan a nyugatiba állnának át”. Lehetséges jugoszláv válaszlépésként valami mást sejtett: „Amivel a jugoszláv párt próbálkozik, az ennél sokkal nagyobb következménnyel bír. A Kreml pártvonalával szemben *saját kommunizmust* [kiemelés tőlem, V. P.] próbálnak meg létrehozni.” King megállapítása szinte váteszi volt, hiszen a szovjet vádakra válaszolva a jugoszlávok, visszatérve a marxi-lenini alapokhoz, az 1950-es évek elején valóban ki fogják dolgozni a munkás öngazgatás elméletét. Már itt meg kell

¹²⁸ PRO FO 371/72579 R7655/407/92.

¹²⁹ PRO FO 371/72579 R7700/407/92.

¹³⁰ A brit nagykövettel Ljubljanában sikerült tudatni a fejleményeket, miközben a helyi brit konzullal vacsorázott.

jegyeznem, hogy King elemzését követően hosszú ideig a brit diplomácia (az amerikaihoz hasonlóan) egyfajta nemzeti kommunizmust feltételezett Jugoszláviában. Ennek hatására a későbbiekben több elemzésben is azt vizsgálták, hogy mekkora annak a lehetősége, hogy hasonló fordulatra kerüljön sor a többi kelet-európai országban. Valójában Tito nem volt nemzeti kommunista. Ő végig meg volt győződve arról, hogy hűen követte a Szovjetuniót és a kommunista eszmét. Ebben az értelemben nemzeti kommunizmusról a Tájékoztató Iroda határozatát megelőző időszakban nem beszélhetünk.

Habár később felmerültek olyan nézetek, miszerint az egész konfliktus megrendezett volt, csak a Nyugat félrevezetését szolgálta, ennek a brit diplomácia kezdettől fogva nem adott hitelt. King például fenti elemzésében úgy vélte, hogy az „oroszok azzal, hogy nyílt kihívásra készítették a jugoszlávokat, az SZSZSZK történelmének egyik legnagyobb hibáját követték el”. Mindez azt is érzékelteti, hogy az „oroszok is tévedhetnek és (mint német elődjük) gyakran hihetetlenül figyelmen kívül hagyják a balkáni országokban uralkodó körülményeket”. Az elemzés szerint a Szovjetunió következő lépésként csatlósait a gazdasági kapcsolatok felfüggesztésére fogja utasítani, ami tovább rontana a jugoszláv gazdaság amúgy is igen kedvezőtlen helyzetén. King meglátása szerint ez azonban kevés lesz arra, hogy a jugoszlávok ilyen könnyen beadják a derekukat, főleg, mert „egyáltalán nincsenek abban a hangulatban, hogy beismerjék, a hibákat ők követték el”. Úgy vélem, King ezen megállapítása gyakorlatilag rá is érzett arra a politikára, amit a jugoszláv vezetés a határozat után ténylegesen folytatott. Vagyis arra, hogy még erőteljesebben a kommunista elméletre és annak gyakorlati megvalósítására (kolhozosítás, iparosítás fokozása, V. pártkongresszus összehívása) helyezik a hangsúlyt.¹³¹

Összefoglalva elmondhatom, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése után a brit diplomaták azonnal felismerték az esemény jelentőségét. Mi több, helyesen tapintottak rá a háttérben meghúzódó okokra és a várható szovjet és jugoszláv lépésekre is. Ezek után nem meglepő, hogy szinte napi rendszerességgel küldtek a csatlós államok brit követségei beszámolókat a sajtó cikkeiről és az adott ország kommunista politikusainak reakcióiról. A sajtó szinte szolgáian egységes hangneme ellenére a brit diplomaták figyelmét nem kerülte el a kommunista politikusok idegessége, zavarodottsága, különösen Csehszlovákiában és

¹³¹ PRO FO 371/72579 R7751/407/92.

Lengyelországban, de ugyanezt tapasztalták Romániában is.¹³² Hiába volt a hivatalos álláspont minden országban egyöntetűen jugoszlávellenes – ami egyben azt is bizonyítja, hogy nagy horderejű kérdésekben a csatlósországok nem rendelkeztek valódi mozgástérrel –, spontán szimpátia-megmozdulásokra azért sor került. Pierson Dixon prágai brit nagykövet (1948–1950) július 5-i rejtjeles táviratában például megemlítette, hogy a Sokol fesztiválon megtapsolták a jugoszláv színtársulatot.¹³³

Természetesen nem került el a Foreign Office figyelmét a határozat magyarországi reakciója sem. Mint ismeretes, a második világháború után javuló pályára kerültek a magyar–jugoszláv kapcsolatok. 1947-re ugyanis a magyar politikai elit érdekévé vált a Jugoszláviához történő közeledés, annak ellenére, hogy az egypártrendszerű jugoszláv modell, részben a magasabb fejlettségi szint, részben a magyarországi belpolitikai berendezkedés miatt nem lehetett közvetlen példa. A magyar vezetés ugyanakkor számolt egy déli irányú integrációs folyamattal, és Csehszlovákiával szemben szüksége volt a jugoszlávok támogatására az ottani magyar kisebbség helyzete miatt. E téren a magyarok pozitívumként mutathattak rá a jugoszláv kisebbségi politikára. Rákosi ezért a jugoszlávok közvetítését kérte a csehszlovákok ellen. Mivel 1947-ben már alakulóban volt a két szuperhatalom ellentéte, így az egységes szövetségi rendszer kialakítása megkövetelte a táboron belüli ellentétek mérséklését. Ezt a magyar kommunista vezetők is megértették, és ebben nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar–jugoszláv kapcsolatok elmélyítésének. Ennek következtében a jugoszláv vezetést dicsérő írások jelentek meg a magyar újságokban, 1947. október 13-15-én kulturális egyezményt kötöttek és a jugoszláv–magyar barátsági szerződés aláírásának előmozdítása érdekében gesztusokat tettek a Magyarországon élő délszláv kisebbség felé. Rob Anton, a magyarországi délszlávok kulturális szervezetének vezetője anyanyelvén szólalhatott fel az Országgyűlésben, Rajk László pedig ünnepi beszédet mondott a Jugoszlávia függetlenségének második évfordulóján rendezett megemlékezésen. 1947. december 8-án, Tito látogatásakor aláírták a barátsági szerződést is. A rendkívüli biztonsági

¹³² PRO FO 371/72580 R7857/407/92, R7798/407/92, FO 371/72581 R7906/407/92.

¹³³ PRO FO 371/72582 R8076/407/92. A fesztiválra a nemzetközi ifjúsági kongresszus keretében került sor és egybeesett a határozat nyilvánosságra hozatalával. A jugoszláv küldöttek, miután értesültek a vádakra, Tito feliratú posztereket helyeztek el ablakaikban, amit a csehszlovák rendőrség természetesen elkobzott. A zárónapon megrendezett tornabemutatón pedig Tito nevét formázták ki, amit a közönség hangosan megtapsolt. Jasper RIDLEY: *Tito*. London, Constable, 1994. 290.

intézkedések mellett sorra kerülő látogatás egyébként nem nélkülözte a fényes külsőségeket és a kultikus elemeket.¹³⁴

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban 1948 tavaszától figyelhetők meg a romlás jelei. Mint említettem, Vorosilov már március 15-én célozgatott a szovjet–jugoszláv ellentétekre, amit jó tanítványként Rákosi hamar megértett, főként miután kézhez kapta az SZKP március 27-i levelét. A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága április 8-án elfogadott határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött. A szovjetek a magyar párt határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párthoz, így természetesen a jugoszlávokhoz is, akik április 19-én válaszukban vitatták a magyar párt erkölcsi és politikai jogát ahhoz, hogy bírálatot fogalmazzon meg ellenük. Rákosi a PB nevében április 19-én visszautasította a vádakát és önkritikára szólította fel a jugoszláv pártot.¹³⁵

A britek a Kominform határozatát követő azonnali magyar reakciókról természetesen szintén értesültek. Alexander Knox Helm budapesti brit követ (1947–1949) július 1-jén számolt be a *Szabad Nép* előző napi cikkéről, amely az MKP PB határozatáról szólt.¹³⁶ Az újságcikk a csatlósok sajtójának általános hangneméhez illeszkedő vádakát fogalmazta meg, de *en clair* táviratában Helm azt is kiemelte, hogy a cikk lekicsinylően szólt a jugoszláv partizánok második világháborús küzdelmeiről, helyi jelentőségűnek minősítve azt: „Sikereiktől megittasultan a jugoszláv vezetők arrogánsan a Szovjetunió ellen fordultak. Lekicsinyelték a felszabadulásban játszott szerepüket, miközben a jugoszláv partizán mozgalom (minden dicsősége ellenére) csak helyi jelentőséggel bír a szovjet győzelmek nemzetközi történelmi jelentőségéhez képest.”¹³⁷ Amellett, hogy a brit követség tájékoztatót a sajtóban megjelenő cikkekről, figyelemmel kísérték a kommunista párt reakcióit is. Így beszámoltak Rákosi július 2-án az MKP Központi Bizottságában elhangzott felszólalásáról, ahol „részletes vita után egyhangúlag elfogadták a Tájékoztató Iroda döntését.”¹³⁸

¹³⁴ RIPP Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: STANDEISKY Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika-Képzőművészet-Építészet*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45-52. és BALOGH Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, Kossuth, 1988. 278-279.

¹³⁵ RIPP: i. m. 54-57.

¹³⁶ A határozat a Tájékoztató Iroda határozatának egyhangú támogatásáról szólt. Ezt a Központi Vezetőség kibővített ülésén fogadták el június 30-án. BALOGH: i. m. 300.

¹³⁷ PRO FO 371/72580 R7844/407/92.

¹³⁸ PRO FO 371/72580 R7850/407/92.

A beszámolók mellett Helm a jugoszláv–magyar kapcsolatokat is elemezte és azt a hivatalos szinten normálisnak találta: „A felszínen minden normális és nincs kivételes lépésre vagy akár magyar, akár orosz katonai mozgolódásra utaló jel.” Ez egyben azt is jelentette, hogy a katonai fellépés gondolata már pár nappal a konfliktus nyilvánosságra kerülése után igenis megfordult a brit diplomata fejében. A pontos megállapítások mellett Helm egyvalamiben tévedett, amikor a következőket vetette papírra: „Nem lepne meg, ha még Rákosinak, ha nem éppen valakinek alatta, pl. Révainak fenntartásai lennének a Tájékoztató Iroda határozatával kapcsolatban.”¹³⁹ Rákosinak a valóságban egyáltalán nem voltak fenntartásai, sőt több alkalommal inkább igyekezett kiélezni a jugoszláv–csatlós feszültséget. Néhány alkalommal még az is előfordult, hogy Sztálin ellenezte Rákosi elképzeléseit és maga próbálta fékezni azokat.¹⁴⁰ Helm megjegyzése ugyanakkor pontosan érzékelteti mindazt a nehézséget, amellyel egy nyugati diplomatának kellett szembenéznie a szovjet táborban, ha megbízható információra kívánt szert tenni.

Az első brit elemzések

Természetesen a Foreign Office nemcsak azt vizsgálta, hogy miként reagál a fejleményekre a csatlós országok vezetése, hanem a következtetések levonásával is foglalkozott. Megvizsgálta továbbá azt is, hogy milyen mértékben lehet saját hidegháborús céljaik érdekében felhasználni Tito „eretnkségét,” és ehhez milyen brit lépéseket kell megtenni. Nem mellékesen állandó konzultációt folytattak az Egyesült Államokkal, és nemcsak figyelembe vették az amerikai álláspontot, de nem ritkán aktívan formálták is azt. A brit elemzések valójában a döntéshozatal eltérő szintjein jelentkeztek. Az egyes külképviseletek beérkező táviratait, a külképviseletek vezetőinek elemzései mellett ide tartoztak a külügyminisztérium saját belső használatra készült elemzései, de azok is, amelyeket a miniszterelnök számára vagy a minisztériumok közti ülésekre készítettek. Meg kell említenem a külügyminisztérium különböző osztályainak az ülésén elfogadott

¹³⁹ PRO FO 371/72581 R7963/407/92, FO 371/72582 R7992/407/92.

¹⁴⁰ RAINER M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949-1953. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1998. 96-98.

elemzéseket is, köztük a déli osztály (South Department) június 29-i ülését, ahol a jugoszláv kérdéssel részletesen foglalkoztak. Az ülésen részt vettek az északi osztály (Nordic Department) és a hírszerzési osztály (Intelligence Department) munkatársai is. Az ülésről G. T. C. Campbell, a déli osztály referense készített feljegyzést. Ebből kiderül, hogy nem támogatták azt az amerikai javaslatot, hogy egy általános nyilatkozattal kellene megsegíteni Títót a Szovjetunióval szemben. Ezt az ülésen megjelentek azzal vetették el, hogy „[b]ármilyen nyugati, Tito támogatására történő utalás csak szorosabbá zárná a kommunisták sorait”.¹⁴¹ A kérdés háttérében valószínűleg a belgrádi amerikai nagykövetség szintén aznap (június 29-én) Washingtonba küldött távirata állhatott, amelyben Robert Borden Reams, a követségen dolgozó egyik diplomata a „legbriliánsabb megoldásnak” a jugoszlávok segélyekkel történő megkönyékezését tartotta, és egy, a kis államok területi integritásáról szóló általános nyilatkozat kiadását javasolta feletteseinek. Természetesen anélkül, hogy abban Jugoszláviát név szerint megemlítték volna. Reams ugyanakkor azt már nem tartotta célravezetőnek, hogy az amerikaiak tegyék meg a kezdeményező lépést,¹⁴² amit minden valószínűség szerint kifejtett belgrádi brit kollégájának is. King ugyanis még aznap rejtjeles táviratot küldött Londonba, amelyben beszámolt arról, hogy az amerikaiak arról érdeklődtek, hogy jugoszláv kezdeményező lépések esetén mi lenne Nagy-Britannia hivatalos álláspontja.¹⁴³

A Foreign Office ülésén részt vevők a szovjet–jugoszláv ellentét külpolitikai dimenzióival is foglalkoztak, és már ekkor összefüggést találtak a jugoszláv események és annak brit szempontból korántsem mellékes, a görög polgárháborúra gyakorolt hatása között. A megjelentek úgy vélték, hogy az események hatására gyengülni fog Markosz Vafiadisz partizánegységeinek ereje, amit a monarchista kormánycsapatok kihasználhatnak: „Markosz pozíciója mindenképp bizonytalanabb lesz, és a görög hadsereg talán profitálhat ebből. Nem kétséges, hogy a fejleményeket alaposan megbeszéljük az amerikai tanácsadóikkal és olyan lépést fognak tenni, amivel előnyükre fordíthatják a helyzetet.”¹⁴⁴ Már ezen az ülésen felmerült az a gondolat is, hogy a jugoszlávokat valamilyen formában a nyugati táborhoz kellene kötni. Ezt azonban nem tartották egykönnyen kivitelezhetőnek: „Jugoszláviát

¹⁴¹ PRO FO 371/72579 R7655/407/92.

¹⁴² Nick CEH (ed.): *U. S. Diplomatic Records On Relations With Yugoslavia During The Early Cold War, 1948–1957*. New York, Columbia University Press, 2002. 1.

¹⁴³ PRO FO 371/72579 R7694/407/92.

¹⁴⁴ PRO FO 371/72579 R7655/401/92.

nehezebb lesz később a nyugat-európai táborba hozni.” Mindez azt is megvilágítja, hogy a nyugati diplomata több szempontot mérlegeltek, és a konfliktus ezen korai szakaszában még koránt sem volt egyértelmű számukra, hogy milyen politikát is kellene követniük.

Az ülésen elfogadott álláspontból másnap, június 30-án tájékoztatták az amerikaiakat. Ebből az is kiderül, hogy a brit diplomácia a kivárás álláspontjára helyezkedett. Bevin Lewis Williams Douglas londoni amerikai nagykövetnek (1947–1950) személyesen ki is fejtette ellenvetését és várakozó álláspontot javasolt.¹⁴⁵ Hasonlóan tett Cecil King is, aki közölte belgrádi amerikai kollégájával, hogy Nagy-Britannia első reakcióként minden kezdeményező lépést ellenez, a „kommunisták meg csak hadd veszekedjenek”. King erről Londonba is táviratozott. A táviratban, amellett, hogy beszámolt az amerikaiakkal folytatott megbeszélésekről, a kivárás, a „masterly inactivity” stratégiáját javasolta feletteseinek.¹⁴⁶ Javaslatát hivatalos szintre emelkedve egészen 1948–1949 fordulójáig meghatározta a Jugoszláviával kapcsolatos brit megközelítést.

Miközben Reams azt vizsgálta, hogy a konfliktust mennyiben aknázhatnák ki, mind az amerikai hírszerzés, mind a State Department stratégiai elemző részlege, a Politikai Tervező Hivatal (Policy Planning Staff, PPS) külön is foglalkozott a kérdéssel. Roscoe Henry Hillenkoetter, a Központi Hírszerző Hivatal (CIA) első igazgatója június 29-én memorandumban fejtette ki Truman amerikai elnöknek, hogy milyen azonnali lehetőségek állnak Tito előtt. Ebben jelentősnek tartotta, hogy a jugoszlávok azonnal nyilvánosságra hozták a határozatot, elejét véve ezzel annak, hogy a Kreml átvegye a jugoszláv kommunista párt feletti ellenőrzést. Hillenkoetter kizárta ugyanakkor azt a lehetőséget, hogy puccsal döntenék meg Tito rendszerét, mert erre meglátása szerint a határozat nyilvánosságra hozatala előtt kecsegtetett volna több siker. Emellett azt is mérlegelte, hogy a kelet-európai szovjet csatlósállamokban mekkora az esélye, hogy egy Titóhoz hasonló független vezető bukkanjon fel. Hillenkoetter ezt korántsem tartotta valószínűnek.¹⁴⁷ A nyomatékosság kedvéért másnap újabb emlékeztetőt

¹⁴⁵ *Foreign Relations of the United States*. Washington, United States Government Printing Office, 1974. (A továbbiakban: FRUS.) 1948. Volume IV: Eastern Europe; The Soviet Union. 1078.

¹⁴⁶ PRO FO 371/72579 R7769/407/92.

¹⁴⁷ Coleman Armstrong MEHTA: *A Rat Hole to be Watched? CIA Analyses of the Tito–Stalin Split, 1948–1950*. Elérhető: <http://www.lib.ncsu.edu/theses/available.pdf>, a letöltés ideje: 2009. január 15. 42–43.

küldött Trumannak, amelyben megismételte, hogy meglátása szerint a többi csatlósállamban nem fogják követni a jugoszlávokat, elismerte ugyanakkor azt, hogy Tito támaszthat nem várt nehézségeket.¹⁴⁸

A hírszerzéssel párhuzamosan George Frost Kennan amerikai diplomata, a „hosszú távirat” szerzőjének vezetésével a PPS is ülésezett. Kennan, aki naplója tanúsága szerint azonnal felismerte a szovjet–jugoszláv ellentétet,¹⁴⁹ az ülésen elismerte, hogy Jugoszláviáról csak általános háttérismerettel rendelkezik, és mindeddig csak kevés figyelmet szenteltek a balkáni országnak. Az ülésen hangot adott továbbá azon meggyőződésének, hogy a bekövetkezett események a külpolitikában teljesen új fordulatot jelentenek. A britekhez hasonló józan óvatossággal úgy vélte, hogy minden eshetőséget nagy körültekintéssel kell kezelni. Mivel feltételezte, hogy Tito a jövőben is kommunista marad, hibának gondolta, hogy szövetségesként fogadják el. Annak ellenére, hogy ő is tudatában volt annak, a szakítással mindenképp csorba esett a Kreml csalhatatlansági mítoszában. Hasonlóan a fentebb említett brit nézetekhez, Kennan amiatt is óvatosságra intett a Titóval folytatott esetleges tárgyalásokon, mert ez meglátása szerint alááshatta volna a jugoszláv vezető pozícióját. Károsnak tartotta azonban a teljes elutasítást is, mert azt Sztálin szintén kihasználhatta volna. Mindezek alapján óvatos középutas politikát javasolt, amit attól tett függővé, hogy követni fogják-e Titót a többi népi demokráciában. Mindeközben tisztában volt azzal, hogy a segítség elmaradása esetén Sztálin könnyen demonstrálhatja, hogy a kommunisták számára csak a szovjet táboron belül van hely, azon kívül nincs élet. A kezdeményezést Kennan azonban mindenképp Tito kezébe helyezte, és a kapcsolatok javulása esetén segítséget helyezett kilátásba.¹⁵⁰

A fenti két amerikai elgondolás mellett a britek óvatosságra intő interpretációi is belejátszottak abba, hogy George Catlett Marshall amerikai külügyminiszter (1947–1949) az összes amerikai külképviselet számára küldött táviratában arra intette a követségeken dolgozókat, hogy kellő

¹⁴⁸ Uo. 43-44. A forrást idézi: CEH: i. m. 9-10.

¹⁴⁹ John Lamberton HARPER: *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean Acheson*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 206.

¹⁵⁰ Wilson D. MISCAMBLE: *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950*. Princeton, Princeton University Press, 1992. 189-191. és Lorraine LEES: i. m. 53. Kennan elgondolásait a június 30-i PPS–35 dokumentum tartalmazza: FRUS 1948. Vol. IV. 1079-1081. Marshall amerikai külügyminiszter július elsején, a Nemzetbiztonsági Tanács július 6-án fogadta el az ebben foglalt megállapításokat. Közli: CEH: i. m. 19-22.

körültekintéssel figyeljék a fejleményeket.¹⁵¹

King fentebb már említett táviratai mellett július 2-án tett újfent javaslatot a követendő brit politikára. A lehetséges szovjet lépések számbavételekor semmi jelét nem látta annak, hogy a Szovjetunió esetleg katonai úton kívánná Titót eltávolítani, palotaforradalom útján történő megdöntését pedig már kivitelezhetetlennek tartotta. Azt is kizárta, hogy a szovjetek belső lázadás szításával számoljanak le a jugoszláv vezetőkkel, de elvetette a kibékülés lehetőségét is. Így egyetlen reális alternatívaként a gazdasági blokáddal számolt. „Ezzel viszont Jugoszláviát elkerülhetetlenül a Nyugat karjaiba löknék.” – vélte, ami King szerint nem lehetett a Szovjetunió érdeke.¹⁵²

Abban, hogy Nagy-Britannia ekkor még nem kívánt segítséget nyújtani „Tito felszínen tartásához”, Bevin hírhedt kommunistaellenessége is megnyilatkozhatott.¹⁵³ Ezt Donald D. Maclean, a washingtoni brit nagykövetség első titkára július 3-án telefonon ki is fejtette Frederick T. Merillnek, az amerikai külügyminisztérium déli osztályának vezetőjének. Az első titkár ekkor arról a belgrádi nagykövetségnek adott utasításról tájékoztatta kollégáját, miszerint bármilyen jugoszláv gazdasági segítségkérést¹⁵⁴ gyanakvással kell fogadni,¹⁵⁵ és a jugoszláv kérést meghallgatva arra kitérő választ kell adnia.¹⁵⁶

A fentiekkel és ezáltal a kivárás politikájával az amerikai diplomácia is

¹⁵¹ Uo. 6-8.

¹⁵² PRO FO 371/72581 R7867/407/92. King újabb elemzésének közvetlen háttérében az állt, hogy bécsi híresztelések szerint Tolbuhin szovjet marsall Belgrádban tartózkodott, hogy a jugoszláv pártkongresszus előtt rendezzék a vitát. King a híresztelést minden alapot nélkülözőnek tartotta.

¹⁵³ Bevin a Tájékoztató Iroda határozatára először visszafogottan reagált, hiszen eddig a jugoszlávok bírálták a legagresszívebben a brit külpolitikát. Habár hitt a szakítás valódiságában, Attlee-nek írt júliusi emlékeztetőjében nem tulajdonított neki igazi jelentőséget. Azt egy családi vitához hasonlította. BULLOCK: i. m. 599.

¹⁵⁴ A belgrádi amerikai nagykövetségnél ugyanis egy bizonyos „Dragonich”, aki Djilas barátjaként adta ki magát, már július elején tapogatózni kezdett (nyilvánvalóan felettesei tudtával), és afelől érdeklődött, hogy Jugoszlávia esetleg részt vehetne-e az Európai Újjáépítési Programban. Az amerikai nagykövet a kérdésben a brit ajánlásoknak megfelelően járt el. Ez is jelzi, hogy a konfliktus nyilvánosságra kerülése után az Egyesült Államok követendő politikának fogadta el a britek álláspontját. PRO FO 371/72590 R7861/407/92.

¹⁵⁵ A brit gyanakvásba belejátszott az is, hogy egyes nézetek szerint Sztálin és Tito konfliktusa megrendezett volt. A Tájékoztató Iroda határozatát eszerint a jugoszláv párt belső fegyelmének megszilárdítására kívánták felhasználni. CEH: i. m. 4.

¹⁵⁶ FRUS 1948, Vol. IV. 1084.

egyetértett. Alátámasztja ezt az is, hogy a washingtoni brit nagykövetségről július 7-én üzenetben közölték a Foreign Office-szal, hogy az amerikaiak a britekével azonos álláspontot képviselnek: „A State Department egyetért azzal, hogy a jelen pillanatban egyetlen nyugati gesztust sem szabad Tito felé tenni.” Bár az amerikaiak még ekkor sem tettek le a már említett nyilatkozattételről, „de ez nagyon rövid és semmire sem kötelező lesz, és nem fog eltérni a fentiektől”.¹⁵⁷

Mind a brit, mind az amerikai diplomáciának a Tájékoztató Iroda határozatát követő irataiból kiderül tehát, hogy mindkét országot élesen foglalkoztatta a konfliktusban rejlő lehetőség. Ennek megfelelően saját külpolitikai álláspontjukat is megfogalmazták. Pár nappal a határozat megjelenése után mindkét kormány a be nem avatkozás mellett döntött, vagyis az amerikaiak is elfogadták a britek óvatosabb nézetét.

A szovjet–jugoszláv konfliktus eskalálódása (1948. június–1949. november)

A Tájékoztató Iroda határozata természetesen érzékenyen érintette Titót és a jugoszláv vezetés többi tagját, így azonnali célá vált, hogy megfelelő választ adjanak a határozatban megfogalmazott vádakra. Erre a Jugoszláv Kommunista Párt V. kongresszusának összehívása bizonyult a legmegfelelőbb alkalomnak. Erről a Központi Bizottság június 29-i ülésén döntöttek, és azt július 21-én nyitották meg a topčideri egykori királyi testőrlaktanya épületében, ott, ahol egykor Draža Mihailović perét rendezték meg.¹⁵⁸ A konferenciára a jugoszlávok mellett a Szovjetunió és a csatlósállamok is erősen figyeltek. Sztálin és a szovjet vezetés külön tervet is

¹⁵⁷ PRO FO 371/72583 R8190/407/92.

¹⁵⁸ MACLEAN: i. m. 348. A helyszín kiválasztásában két ok játszott szerepet: egyrészt Jugoszláviában máshol nem volt olyan hely, ahol ekkora nagyságú rendezvényt lehetett volna tartani, másrészt tovább nem részletezett biztonsági szempontok is szerepet játszottak. DJILAS: *Rise and Fall*: i. m. 211. A határozattal kapcsolatos dokumentumok olvashatók: CLISSOLD 1975.: i. m. és *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951.

kidolgozott, hiszen a kongresszust látta a legmegfelelőbb alkalomnak arra, hogy Titót és követőit eltávolítsák a hatalomból. Helyzetértékelésük optimizmusában valószínűleg közrejátszottak azok a Belgrádból küldött szovjet jelentések, amelyek gyengének értékelték a jugoszláv vezetés párton belüli helyzetét. Sztálin ezért úgy gondolta, hogy a hadsereg szovjetbarát köréit felhasználva a kongresszust a Szovjetunió melletti demonstrációvá és a jugoszláv pártvezetés perévé alakíthatja át.¹⁵⁹ Nem számolt azonban azzal, hogy Tito kézben tartotta a jugoszláv pártügyek irányítását, így a hatalma megdöntéséről szövögetett álmaiban Sztálinnak csatlakoznia kellett.

A pártkongresszust a belgrádi brit nagykövetség is élénk figyelemmel követte, és az ott történekről többször be is számolt.¹⁶⁰ Amellett, hogy a konferencia minden részletéről tájékoztatták Londont, Charles Peake és Cecil King összefoglaló jelentéseiben a legfőbb pontokat és összefüggéseket is megvizsgálták, mint például az új pártprogram külpolitikai fejezetét. King július 23-án Bevinnek küldött bizalmas levelében ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy a jugoszláv pártvezetés számára a legfontosabb Jugoszlávia függetlenségének megőrzése, miközben „eltökélten harcolni fognak az imperialisták kísérletei ellen, bármilyen formában is próbálják meg rabszolgasorsba dönteni Jugoszlávia népeinek szocialista hazáját”. Meglátása szerint a jugoszlávok legszorosabbnak a Bulgáriával és Albániával történő együttműködést tekintették, hiszen ezzel kapcsolatban ki is fejtették, hogy „Bulgária és Albánia népköztársaságaival legszorosabban azon kell együtt dolgoznunk, hogy megteremtsük a feltételeket ahhoz, hogy Bulgária és Albánia népei az egyenlőség alapján unióra lépjenek Jugoszlávia népeivel”.¹⁶¹ Ez utóbbi, a föderációra vonatkozó kitétel végül kimaradt a határozatból,¹⁶² vélhetően Tito fent már bemutatott beszédével összefüggésben. King mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Titóék „ragaszkodnak a marxista doktrína eretnek újragondolásához”, továbbá, hogy a szakítás ellenére semmi jel nem utal a rendszer demokratizálódására, de a Nyugathoz közeledésre sem: „nincs utalás [...] arra, hogy a jugoszlávok szakítása [...]

¹⁵⁹ FEJTŐ: i. m. I. kötet, 174-176.

¹⁶⁰ Tito beszédének jelentőségével Maclean is foglalkozott emlékiratában és kihangsúlyozta, hogy a jugoszláv marsall sikerrel fordította a párt közvéleményét vádlóik ellen, miközben beszédében közvetlenül egyszer sem bírálta Sztálint vagy a Szovjetuniót. Maclean: i. m. 350. Tito beszédét hangos tapsvihar zárta, közte a „Sokáig éljen Tito elvtárs! Sokáig éljen Sztálin elvtárs, a haladó emberiség tanítója és vezetője!” felkiáltásokkal. RUSINOW: i. m. 29.

¹⁶¹ PRO FO 371/72585 R8905/407/92.

¹⁶² PRO FO 371/72586 R9082/407/92.

liberálisabb vagy demokratikusabb rendszert hozna létre Jugoszláviában, sem arra, hogy nagyobb barátsággal közelednének a Nyugat felé.”¹⁶³

A beszámoló meghallgatását és a párthatározat elfogadását követően a kongresszus megválasztotta a Politbüro tagjait. A párt első embere természetesen továbbra is Tito maradt. Charles Peake belgrádi brit nagykövet mindebből azt szűrte le, hogy a „vezetők újráválasztásával a Tájékoztató Irodával való kibékülés esélye nagyon távoli lesz”. Bizalmas minősítésű rejtjeles táviratában azonban ennek a brit–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt esetleges hatásaival nem foglalkozott.¹⁶⁴

A Jugoszláv Kommunista Párt kongresszusát már a kortársak is a függetlenség legitimálásának szempontjából tartották fontosnak, hiszen az megmutatta, hogy „ki az úr a házban”. Szovjet szempontból a konferencia nem is zárulhatott volna rosszabbul, mert Sztálin teljesen félreértelmezte a jugoszláviai helyzetet, és nem tudott hatékony ellenzékot létrehozni a jugoszláv kommunista párton belül.¹⁶⁵ Tito kizorítására következő lehetősége Arso Jovanović tábornok volt, akinek sikertelen szökési kísérlete egybeesett a Belgrádban megrendezett dunai hajózási konferenciával.

A konferencia összehívásáról a Külügyminiszterek Tanácsa 1946. december 21-i ülésén döntött,¹⁶⁶ azzal, hogy a békeszerződések aláírásától (1947. február 10.) számított hat hónapon belül új konvencióban kell szabályozni a dunai hajózás kérdéseit. A konferenciát a dunai államok és a négy nagyhatalom (a Szovjetunió dunai államként is részt vehetett) képviselőinek, összesen 11 delegátus részvételével 1948. július 31. és augusztus 18. között rendezték meg.¹⁶⁷ A nyugati nagyhatalmak, köztük Nagy-Britannia számára a konferencia azért is jelentős volt, mert a Tájékoztató Iroda határozatát követően első alkalommal láthatták együtt a

¹⁶³ PRO FO 371/72585 R8905/407/92. Hasonlóan vélekedtek a külügyminisztériumban is, amire a margóra írt feljegyzés árulkodik. A megjegyzést készítő referens ugyanis Kinghez hasonlóan úgy vélte, hogy a jugoszlávok a „jelen eretnokséget fogják folytatni”. Uo. A tervszetről készített elemzését King július 26-án, már a kongresszuson elhangzottak fényében kiegészítette. Ekkor már úgy vélte, hogy a határozat a kongresszus egész vonalát tükrözi, hangjában erősen nacionalista, miközben a nemzetközi kérdéseket csak gyenge általánosságokban érinti. PRO FO 371/72585 R8863/407/92.

¹⁶⁴ PRO FO 371/72586 R9082/407/92.

¹⁶⁵ DJILAS: *Rise and Fall*: i. m. 212. és MACLEAN: i. m. 351.

¹⁶⁶ BALOGH: i. m. 301.

¹⁶⁷ Uo. 301.

szovjetek és a jugoszlávok képviselőit.¹⁶⁸ Charles Peake belgrádi brit nagykövet több alkalommal be is számolt mind magáról a konferenciáról, mind az azt övező légkörről. Augusztus 7-én Geoffrey Wallingernek a külügyminisztériumba küldött titkos levelében részletesen foglalkozott annak hangulatával, amit „meglehetősen hűvösnek” minősített. Meglátása szerint azt leginkább a „gyanakvás és a félelem” légköre jellemezte: a „csatlós delegációk egymásra gyanakodnak, Visinszkijtől [a szovjet delegáció vezetője] pedig mindenki fél”. Annak ellenére, hogy a többi küldöttség szinte páriaként kezelte a jugoszláv vendéglátókat, Peake szerint a jugoszláv delegáció tagjainak „jókedvét ez nem akadályozta”.¹⁶⁹ Egy héttel később, augusztus 14-én már úgy jellemezte a jugoszláv delegáció tagjait Bevinnek írt titkos minősítésű személyes levelében, mint akik „szembetűnően másnaposságtól szenvednek”. „Barátságtalanok és pesszimisták”, behódolásnak azonban „semmi jelét nem mutatják”. A nagykövet a konferencián tapasztaltak alapján úgy vélte, hogy „Sztálin már felismerte, hogy súlyos hibát követett el”, de „kénytelenek a jelenlegi szovjet politika folytatására”. A jugoszlávok pedig arra, hogy „fanatikus kommunistaként” viselkedjenek. A brit nagykövet azt is felismerte, hogy a jugoszláv vezetés a végletekig nem bagatellizálhatja el az ellentéteket és nem keltheti azt a látszatot, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia között minden a legnagyobb rendben lenne. Titóéknak ezért előbb vagy utóbb dönteniük kell: „vagy Canossa-járásba kezdenek vagy új patrónust kell keresniük.” Abban azonban kételkedett, hogy Sztálin megbocsátana Titónak: „A Moszkva és Belgrád közti bizalom, úgy vélem, teljesen megszűnt.”¹⁷⁰

A konferenciát a brit nagykövet arra is felhasználta, hogy megbeszéléseket folytasson Aleš Bebler külügyminiszter-helyetttel. Bebler először még az ellentétek minimalizálására törekedett, de később közölte a brit nagykövettel, hogy a konferencia után nagyobb függetlenséggel fognak fellépni.¹⁷¹ A megbeszélésekkel kapcsolatban Peake kihangsúlyozta, hogy a külügyminiszter-helyettes meglehetősen „sértett és sebzett hangon” beszélt a

¹⁶⁸ LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 129.

¹⁶⁹ PRO FO 371/72587 R9432/407/92.

¹⁷⁰ PRO FO 371/72588 R9964/407/92. A jugoszláv hangulat módosulását az is befolyásolhatta, hogy Peake fenti távirata előtt került sor Kardelj és Ranković Visinszkijjal folytatott megbeszélésére. Mivel a brit nagykövet erről elkésett, csak mások beszámolóira tudott támaszkodni. Ezek alapján azt jelentette Londonba, hogy a megbeszélésre „jeges hangnemben került sor”. Uo.

¹⁷¹ LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 129.

szovjetek jugoszlávellenes lépéseiről.¹⁷²

Arso Jovanović sikertelen szökési kísérletéről a britek az augusztus 18-i jugoszláv sajtóból értesültek. Az eseményről készített első gyorsjelentésében Peake a szökés tényét önmagában „nagyon jelentősnek” minősítette. Számára ez a „Tito elleni mozgalom nem várt nagyságát” jelezte. Azt azonban nem gondolta, hogy a belső ellenzék meg tudná szerezni a hatalmat. Helyesen vélekedett abban, hogy a „Tito-ellenes klikk hatalomra kerülésére jelenleg nincs esély”.¹⁷³

Peake augusztus 19-én részletesebben is foglalkozott a kérdéssel a külügyminisztériumba küldött sürgős és titkos minősítéssel ellátott rejtjeles táviratában. Ebben beszámolt a sikertelen szökési kísérlet körülményeiről és várható következményeiről. A belgrádi brit nagykövet úgy értesült, hogy a tábornok régóta tervezte szökését. A terv részeként Vrsac közelébe utazott, hivatalosan azért, hogy a határőröket ellenőrizze. Valójában azért, mert ott Jovanović egyik barátjának volt földbirtoka.¹⁷⁴ Peake a tábornok montenegrói származására utalva úgy vélte, hogy a montenegróiak, bár a rendszer kedvezményezettei (akár a hadsereg vezetőségében betöltött nagy arányukra is gondolhatott), „egyre több bizonyíték szól amellett, hogy jelentős részük Tito-ellenes”. Ennek hátterében a hagyományos orosz barátságot vélte meghúzódnia. A brit nagykövet a montenegróiakon kívül még a veterán partizánokban ismerte fel Tito belső ellenzékét. Úgy vélte, hogy elsősorban nekik és „különösen azoknak, akik egykor a spanyol polgárháborúban harcoltak, van elégük abból, amit korrupt ideológiának és a jelenlegi vezetés szűk látókörű nacionalizmusának vélnék”. Peake jelentését a külügyminisztériumban is érdeklődéssel olvasták, amire a nagyszámú

¹⁷² PRO FO 371/72588 R9964/407/92.

¹⁷³ PRO FO 371/72587 R9627/407/92.

¹⁷⁴ A tábornok halálának körülményeiről Vladimir Kovačević a belgrádi katonai bíróságon 1950. június 3-án tanúként a következőt vallotta: „Koromsötét volt. Őrhelyemen voltam, amikor észrevettem, hogy valakik elhaladtak előttem. Egy fehér egyenruhát láttam. Felriadtam és hallottam, ahogy egyikük ezt mondja: >>Valami mozog.<< Odakiáltottam: >>Állj!<< Semmit sem szóltak, de leadtak két lövést. Lőttem egyet, aztán még egyet, aztán hallottam, hogy egyikük azt mondja, hogy valaki meghalt. Amikor ezt meghallottam, harmadszor és negyedszer is lőttem, aztán az ötödik lövés is eldörrent. Ezt követően visszamentem Sočice faluba, hogy megtaláljam parancsnokomat – majd miután hajnalban megtalálta – [k]ibiztosított lőfegyverünkkel visszamentünk megnézni, hogy kit öltem meg. Először egy fehér sapkát találtunk, aztán a testeket. Így történt.” *White Book*: i. m. 228. dokumentum, 367. Magyarul olvasható: VUKMAN Péter: *A szovjet-jugoszláv konfliktus története (1948–1949). Ideológiai vádak a korabeli forrásokban*. Szeged, 2005. (Kézirat, egyetemi szakdolgozat melléklete) 85.

margóra fűzött megjegyzés is utal. Ezek közül az egyik azért tartotta jelentősnek a szökési kísérletet, mert az arra utalt, hogy a „szakítás a vártnál mélyebb lehet”. Egy másik észrevétel szerint pedig az húzódott meg a háttérben, hogy a montenegróiak és a macedóniaiak egy lazább föderációt szerettek volna: „Azt hiszem, hogy a montenegróiak és a macedóniaiak egyaránt lazább föderációt óhajtanak Jugoszláviában, ami mentes Belgrád centralista törekvéseitől, olyat, amelyet az alkotmány és a "jugoszláv föderáció" név indítványoz”.¹⁷⁵

Peake a párt belső ellenzékéről további részleteket ismert meg Nesićtyel, a jugoszláv külügyminisztérium nyugati osztályának korábbi vezetőjével, akkori külkereskedelmi államtitkárral való találkozásakor. Nesić megerősítette a nagykövetet abban, hogy a „rég elvtársak, főként azok, akik 1939-ben párttagok vagy társutasok voltak, különösen ellenük vannak” és a spanyol polgárháborúban harcolókról úgy vélte, hogy „többségük biztosan Sztálin mellett áll”. Peake az államtitkártól arról a jugoszláv feltételezésről is értesült, hogy Jovanović menekülését a „Szovjetunióban és Romániában készítették elő”. A terv szerint a tábornok szökése „egy alternatív jugoszláv kormány alapját jelentette volna, amelyet Romániában állítottak volna fel”. A gyanú már akkor felmerült a brit nagykövetben, amikor augusztus 9-én Ana Paukerrel, a román külügyminiszterrel találkozott: „felmerült bennem, hogy rivális jugoszláv kormányt állíthatnának fel egy másik kommunista országban.” Megérzésének akkor még nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Jovanović szökése után azonban már úgy vélte, hogy nem volt véletlen, hogy Pauker augusztus 11-én sietve távozott Belgrádból, hiszen ez egybeesett Jovanović lelövésének idejével. A román delegációt vezető külügyminiszter csak 48 óra elteltével tért vissza.¹⁷⁶ A tábornok szökése azt is tudatosította a britekben, hogy Sztálint komolyan foglalkoztatta egy emigráns, Tito-ellenes kormány létrehozásának gondolata. Ahogyan Hebrang és Žujović esetében sem sikerült egy puccsot megszerveznie, ez a terve sem vált valóra. Tito továbbra is élvezte a párt többségének támogatását és jól működött Ranković titkosrendőrsége is. Nem csoda, hogy októberben, a parlament őszi ülészakájának megnyitó ülésén a képviselők egyhangú határozatban sorakoztak fel Tito mögött.¹⁷⁷

Habár Bebler már a dunai konferencián is utalást tett arra, hogy Jugoszlávia hamarosan függetlenebb külpolitikába fog kezdeni, a nagyszámú

¹⁷⁵ PRO FO 371/72587 R9742/407/92.

¹⁷⁶ PRO FO 371/72588 R9791/407/92.

¹⁷⁷ PRO FO 371/72589 R11346/407/92.

belső pártellenzék miatt Tito ekkor még nem szakíthatott nyíltan Moszkvával. Edvard Kardelj jugoszláv külügyminiszter 1948. december 28-án, a parlament költségvetési vitájában elhangzott beszéde is erre utal. Beszédéből Peake kiemelte, hogy Kardelj „nem titkolta, hogy a Tájékoztató Iroda határozatának eredményeként megromlottak a kapcsolatok Jugoszlávia és a keleti tábor többi országa között”. Ez viszont egyáltalán nem jelentette, hogy a nyugati táborba állnának át: „M. Kardelj beszéde ugyanakkor érdekesen jelzi, hogy a jugoszláv vezetőket még mindig elrémiszti, amit az országuk "nyugati táborhoz csatlakozásának" akár a gyanúja is kelthet támogatóik körében.” A beszéd alapján a brit nagykövet azért sem feltételezhette mindezt, mert felszólalásában Kardelj „többször bírálta az imperialista nagyhatalmakat”.¹⁷⁸

A kelet-európai országok közül a leghamarabb Albániával romlott meg Jugoszlávia kapcsolata, azzal az országgal, amely 1948-ig a leginkább ki volt szolgáltatva Jugoszláviának. Titóék gyakorlatilag a saját kliensállamuknak tekintették Albániát és úgy viselkedtek, ahogyan Sztálin viselkedett a többi kelet-európai csatlós állammal. A jugoszláv–albán kapcsolatok felvázolásában azonban sem most, sem a későbbiekben nem hivatkozhatok tiranai brit követjelentésekre. Ennek az az oka, hogy a korfu-csatornai incidens¹⁷⁹ után Nagy-Britannia és Albánia között megszűnt a diplomáciai kapcsolat. A brit diplomácia így kénytelen volt részben belgrádi, részben a tiranai francia követség információi alapján kialakítani álláspontját. Így érthető, hogy a belgrádi brit nagykövet távollétében Cecil King július 1-jén tiranai francia forrásra hivatkozva arról táviratozott Londonba, hogy Albániában a „jugoszlávok többsége már összecsomagolt és Jugoszláviába távozott”. Habár a francia diplomácia értesülései nem minden esetben tükrözték teljesen a valóságot, King az amerikai nagykövetségtől is a jugoszlávok aggodalmairól értesült: Egy meg nem nevezett, Džilashoz közel álló személy arról számolt be az amerikai nagykövetnek, hogy „miután három évig etettük őket, az albánok most ellenünk fordultak”.¹⁸⁰

¹⁷⁸ PRO FO 371/78689 R399/1022/92.

¹⁷⁹ Az első korfui incidensben (1946. május 15.) az albán partvédelem két brit hadihajóra nyitott tüzet. A második incidensre október 22-én került sor. Ekkor két brit hajó futott aknára az elvileg már aknamentesített tengerszakaszon és 40 brit tengerész vesztette életét. Ennek következtében Nagy-Britannia megtagadta az albán kommunista rendszer elismerését és jóvátételt követelt az okozott károkért. A két ország vitáját csak az 1990-es évek elején sikerült rendezni, miután Albánia elismerte, hogy Jugoszláviával együtt felelős az incidensért. CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War*: i. m. 47.

¹⁸⁰ PRO FO 371/72580 R7849/407/92.

A jugoszlávok félelmei mindenesetre hamar beigazolódtak. Az elkövetkező napokban több jugoszlávellenes intézkedést foganatosítottak Albániában. „Bezáratták a jugoszláv könyvesboltokat és megtiltották a jugoszláv lapok árusítását.” További propagandalépésként pedig „minden iskolát Tito könyveinek elégetésére utasítottak és a Marsall arcképeit eltávolították a hivatalok faláról”. Az intézkedések foganatosítását „gyakran kísérte inzultus és felháborító viselkedés”.¹⁸¹ A brit követjelentésből az is ismert, hogy a szovjet példát követve az albán kormány az „összes jugoszláv technikai tanácsadó távozását követelte, 48 órát hagyva távozásukra”. A jugoszláv–albán gazdasági szerződést pedig, a térségben elsőként, már július 1-jén felmondták.¹⁸²

A jelentéseken túl a belgrádi brit nagykövetség elemezte is a szerződés felmondása mögött meghúzódó okokat. King július 6-án sürgős és bizalmas minősítéssel rejtjeles táviratban foglalta össze meglátásait. Albán részről teljesen értelmetlennek tartotta a lépést, hiszen az ország „élelmiszerből és már létfontosságú termékekből erőteljesen Jugoszláviától függ.” Arra pedig szerinte Hodzsa nem számíthatott, hogy a szovjet tábor többi országából pótolhassák ezeket. Ezért úgy vélte, hogy az albánok a „gazdasági következményekre való tekintet nélkül hozták meg döntésüket”. Valós céljuk nem a gazdaság helyzetének javítása volt, hanem a jugoszláv befolyás megszüntetése. A szerződés felmondásával ehhez láttak megfelelő ürügyet. A távirat szóhasználatával élve „egyedülálló lehetőséget láttak a jugoszláv járom lerázására”.¹⁸³

Az albán–jugoszláv gazdasági kapcsolatok megromlásával párhuzamosan a pszichológiai hadviselés különböző elemei is felerősödtek. A propaganda-hadviselés részeként augusztusban bebörtönözték Nuri Hutát, az albán–jugoszláv kulturális társaság vezetőjét,¹⁸⁴ szeptemberben pedig észak-albániai fegyveres összecsapásokról és a jugoszláv határ menti albán törzsek felfegyverkezéséről érkeztek híresztelések.¹⁸⁵ Ezek valóságtartalmában a belgrádi brit nagykövetségen kételkedtek és a különböző mendemondákat a

¹⁸¹ PRO FO 371/72580 R7843/407/92.

¹⁸² PRO FO 371/72581 R7961/407/92.

¹⁸³ PRO FO 371/72581 R7962/407/92.

¹⁸⁴ PRO FO 371/72104 R10210/514/90.

¹⁸⁵ Nemcsak a jugoszláv–albán, hanem a jugoszláv–román határ megerősítéséről is szállingóztak híresztelések július elején. Adrian Holman bukaresti brit rendkívüli követ (1947–1948) olasz kollégájától értesült arról, hogy a jugoszlávok megerősítették a román határszakaszt. Holman ezt azonban elvetette, mert „szerinte minden nyugodt a határon”. PRO FO 371/72583 R8319/407/92.

„zavarosban halászásnak” tekintették. Annak sem tulajdonítottak különösebb jelentőséget ha a jugoszláv határőrök „néhány fegyveres bandita határátlépésekor becsukják a szemüket”.¹⁸⁶

A kétoldalú kapcsolatok elhidegülését azonban nem csak jugoszláv–albán vonatkozásban figyelhetjük meg. Hasonló fejleményeket tapasztalhatunk a többi népi demokrácia esetében is. Ez megnyilvánult a jugoszláv diplomatákat ért inzultusokban és több követségi vezető és munkatárs lemondásában is. A brit külképviseltek ezekről minden esetben beszámoltak. A jugoszláv diplomáciai testületet ért kellemetlenségeket egy-egy csehszlovák és lengyel esettel érzékeltetem. Meglepő módon a brit diplomaták Montevideóban szerezték meg azt a csehszlovák iratot, amelyben 1948. július 21-én arra utasították a csehszlovák külképviselteken dolgozókat, hogy „tartózkodóan lépjenek fel a jugoszláv diplomatákkal szemben és semmilyen kapcsolatot ne tartsanak fenn jugoszláv állampolgárokkal”.¹⁸⁷ Azt, hogy mindez hogy működött a gyakorlatban, jól illusztrálja az a fogadtatás, amelyben Pribičević jugoszláv nagykövetet az amerikai függetlenség napján Varsóban rendezett fogadáson részesítették. Donald St. Clair Gainer, a Lengyelországba akkreditált brit nagykövet (1947–1950) jugoszláv kollégájának viselkedését egyenesen „egy megfélemlített kutyáéhoz” hasonlította Robert Maurice Alers Hankeynek, a külügyminisztérium északi osztályának vezetőjének (1946–1949) írt bizalmas levelében. Külön kiemelte, hogy a szovjet és csatlós diplomaták közül senki sem volt hajlandó vele beszélni. Idegkimerültségre panaszkodva a brit nagykövettel is csak pár szót váltott, majd az árgus tekintetek kereszttüzében „elköszönt és gyorsan távozott”.¹⁸⁸

A jugoszláv diplomaták de facto kiközösítése mellett több esetben dezertálásra is sor került, legkorábban Romániában. Adrian Holman rendkívüli brit követ (1947–1948) augusztus 2-án sürgős és szigorúan titkos minősítésű táviratban számolt be a *Scanteia*, a román pártlapban július 31-i számában megjelent cikkről, amely Golubović jugoszláv nagykövet lemondó nyilatkozatát tartalmazta. A jugoszláv nagykövet lépését azzal indokolta, hogy a „Jugoszláv Kommunista Párt szovjetellenes irányt vett”. Holman megbízhatóbb forrásból ugyanakkor arról értesült, hogy Golubovićtyal szándéka ellenére íraták alá a szóban forgó nyilatkozatot, miután július 30-án, krimibe illő körülmények között, „autójából kiráncigálták, egy másik

¹⁸⁶ PRO FO 371/72104 R11467/514/90.

¹⁸⁷ PRO FO 371/71321 N8988/2186/12.

¹⁸⁸ PRO FO 371/72583 R8306/407/92.

autóba ültették, és ismeretlen helyre szállították”.¹⁸⁹ Hasonló lemondásra Bulgáriában is sor került. Itt 1948 novemberében Haji Panzov követségi tanácsos mondott le.¹⁹⁰ Ezt még augusztusban megelőzte a teheráni jugoszláv követség első titkárának lemondása,¹⁹¹ amit szeptemberben Momčilo Ješić követségi sajtótitkár, Zora Ješić követségi másodtitkár és Ljubomir Karinja könyvtáros lemondása követett Oslóban. Mivel a Norvégiába akkreditált jugoszláv katonai attasé már korábban lemondott, Moskovljević nagykövet gyakorlatilag beosztottak nélkül maradt.¹⁹² Hasonló helyzet állt elő az ottawai jugoszláv követségen is, ahol október elején Pavle Lukin követségi tanácsos mondott le hat munkatársával együtt.¹⁹³

Hasonló extrém esetre Magyarországon is sor került (Lazar Brankov vezetésével a jugoszláv követség több munkatársa 1948. október 27-én emigrált), a jugoszláv–magyar kapcsolatok alakulásával foglalkozó iratok mennyisége pedig önmagában is arra utal, hogy a brit külügyminisztérium különös figyelemmel követte a jugoszláv–magyar kétoldalú kapcsolatok alakulását.

Magyarország szerepe a Jugoszlávia elleni rágalombadjárásban (1948–1949)

A brit diplomácia a jugoszláv–magyar kapcsolatok elmérgesedésének több apróbb elemét észlelte. Ezek közül Dudás Lajos esetét emelem ki, amiről Alexander Knox Helm budapesti brit követ (1947–1949) 1948. július 12-i *en clair* táviratában számolt be. A hivatalos magyar verzió szerint Dudásnak, aki 1926-tól volt a Jugoszláv Kommunista Párt tagja, két társával együtt azért kellett Magyarországra menekülnie, mert támogatták a Tájékoztató Iroda határozatát. A Foreign Office egyik referense a beérkező távirat margójára írt kiegészítésében azonban a *Borba* Dudást bíráló megjegyzéséről írt. A jugoszláv pártlap cikkéből kiemelte, hogy Dudás 1944-ben „magyar

¹⁸⁹ PRO FO 371/72571 R9077/181/92G.

¹⁹⁰ PRO FO 371/72591 R13841/407/92.

¹⁹¹ PRO FO 371/72588 R10128/407/92.

¹⁹² PRO FO 371/72589 R10729/407/92.

¹⁹³ PRO FO 371/72590 R11860/407/92.

nacionalistaként egy ideig szimpatizált a megszállókkal”.¹⁹⁴ Mivel a disszidens későbbi sorsára vonatkozó további brit külügyi irat nem ismeretes, valószínűleg nem történt olyan, személyével összefüggő lépés, amely felkeltette volna a brit diplomaták érdeklődését. Dudás menekülését Rákosiék egy olyan esetnek tekintették, amelyet felhasználhattak a jugoszlávok elleni propagandájukban. Meglepő azonban, hogy mennyire kevés alkalommal került sor újabb átszökésre.

A kisebb-nagyobb incidensek mellett a budapesti brit követség többször foglalkozott a jugoszláv–magyar kapcsolattal. A budapesti brit követ augusztus 25-én bizalmas levélben számolt be Ernest Bevin külügyminiszternek nézeteiről. Ebben kiemelte, hogy a magyar vezetők a gyakorlatban nem rendelkeznek mozgástérrel, ezért engedelmesen követik Sztálin utasításait: „a magyar kommunista vezetők kezdettől fogva teljesen Moszkvától függnék”, és „vakon csatlakoznak a Tájékoztató Iroda ügyéhez”. Annak ellenére, hogy egyes értesüléseik szerint Rákosi helyzete bizonytalan volt, Helm a pártfőtitkárt „kiváló taktikusnak” tartotta, akit ezért „nem lesz könnyű eltávolítani” a hatalomból. Meglátásai azonban nem minden esetben bizonyultak helytállónak. Rajk László külügyminiszterre történő kinevezését ugyanis ugyanebben az elemzésben azzal hozta összefüggésbe, hogy Rákosiék vélhetően „gyenge pontjaikon kívántak erősíteni”. Valójában a külügyminiszteri poszt lényegtelené válásával ez egyet jelentett Rajk „felfelé” buktatásával, és összefüggött az ellene irányuló per kidolgozásával. Helm ugyanakkor azt jól látta, hogy a belpolitikai fejleményeket „hamarosan a kommunista párton belüli tisztogatás követheti”.¹⁹⁵

1948 jugoszláv–magyar pszichológiai hadviselésében a legfontosabb szerepet az úgy nevezett „Boarov-ügy” játszotta. A magyarországi jugoszlávellenes propaganda ezzel vett olyan fordulatot, amely aztán a következő évben a Rajk-perben kulminálódott. Živko Boarov, a jugoszláv követség diplomáciai mentességet élvező sajtóattaséja 1948. július 10-én szerelemféltésből lelőtte az egyébként jugoszláv állampolgárságú Miloš Moićot, a *Naše Novine* című magyarországi délszláv lap munkatársát. Az ügy első szakaszában diplomáciai jegyzékváltásra került sor. A magyar hatóságok ezzel akarták elérni, hogy a jugoszláv követségen tartózkodó Boarovot gyanúsítottként kihallgathassák. Azért, hogy a magyarok az ügyet ne tarthassák napirenden, a jugoszlávok végül jobbnak látták hozzájárulni

¹⁹⁴ PRO FO 371/72583 R8308/407/92.

¹⁹⁵ PRO FO 371/72380 R10088/53/21.

ehhez. Rákosiék elsőként a Boarov-ügyből akartak egy monstre, jugoszlávellenes pert kreálni, a túl korai időpont és a zavaros ügy miatt végül csak propagandalehetőségként használták fel.¹⁹⁶

Boarovot végül 1953-ban ítélték el, addig ítélet nélkül ült. Az 1953. november 24-én kelt vádiratból kiderül, hogy Boarov „mint az UDB megbízottja Brankov Lázárnak az UDB. magyarországi főrezidensének vezetése alatt állott”. A természetesen koholt vádpontokban emellett az is szerepelt, hogy a Tájékoztató Iroda elítélő határozata után „Brankov Lázár és a többi jugoszláv kémek, amelyek közé Boarov Zsivko is tartozott, igyekeztek kémhálózatukat aktivizálni. Ennek során felfedezték, hogy Moics Milos, a magyarországi délszlávok lapjának, a "Nase Novine" szerkesztője szakított a titoista vonallal”, ezért Belgrádból azt az utasítást kapták, hogy „Moics Milost Jugoszláviába kell csalni, hogy ott az UDB letartóztathassa”. Amennyiben erre önként nem lenne hajlandó, úgy „el kell őt rabolni és erőszakkal át kell hurcolni a határon, végül ha ez sem lehetséges, meg kell gyilkolni”. Boarov a „vezetőitől kapott utasítás értelmében” Moicót lakásán próbálta meg erre rábeszélni, majd miután ez nem sikerült, a „vita hevében kölcsönösen fenyegetni kezdték egymást, mire dulakodni kezdtek. Dulakodás közben Boarov Zsivko előrántotta a nála lévő pisztolyt”, majd „fegyverét többször elsütötte és a lövedékek közül 2. Moics Milost halálra sebezte”. Boarovot a vádak alapján 1948. augusztus 25-én előzetes letartóztatásba helyezték. Az ÁVH vallatási módszereinek hatására bűncselekményeit „teljes egészében töredelmesen beismerte”.¹⁹⁷ A bíróság 1953. december 21-én a fenti cselekmények elkövetése miatt jogerősen „életfogytiglani börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítéli, a közügyektől 10 évre” eltiltotta.¹⁹⁸

Helm budapesti brit követ július 19-én számolt be az esetről, megemlítve, hogy „politikai okokból egy szabadkai diákot július 10-én megölt a jugoszláv sajtóattasé”.¹⁹⁹ Az ügyel kapcsolatban diplomáciai jegyzékváltásra is sor

¹⁹⁶ RIPP: i. m. 60-62 és RÁKOSI: i. m. II. kötet, 657.

¹⁹⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (továbbiakban: ÁBTL) 2.1 V-54381-zárt I/110 10-12.

¹⁹⁸ Uo. 56-59. 1955. december 2-án, a javuló jugoszláv–magyar kapcsolatok jegyében a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a „börtönbüntetés hátralévő részét kegyelemből elengedte.” Uo. 105. A szabadulást követően Boarov visszatért Jugoszláviába és nyugdíjazásáig Újvidéken, a Matica srpska osztályvezetőjeként dolgozott. A. SAJTI Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009. július-augusztus. 91.

¹⁹⁹ PRO FO 371/72605 R8559/934/92.

került Magyarország és Jugoszlávia között. Erről a budapesti brit követség szeptember 2-án és szeptember 15-én számolt be. Az első esetben a jugoszlávok augusztus 27-i, a második esetben a magyarok szeptember 11-i jegyzékéről. Mindkét esetben mellékelték a jegyzékek teljes fordítását, annak tartalmát azonban érdemben nem kommentálták. Szeptember 2-án mindössze annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy a jegyzékváltással „többé nem lehet megjátszani, hogy csak pártok közötti vitáról van szó, ami nem befolyásolja a kormányok és a népek közti kapcsolatot”.²⁰⁰

1948 őszén a propagandahadjárát új színfoltját jelentette Dušan Devedžić budapesti jugoszláv követségi titkár letartóztatása. Erre akkor került sor, amikor „október 25-én a magyar titkosrendőrség ügynökei betörték a Tanjug, a jugoszláv hírügynökség budapesti irodájába.” Az esetről Peake belgrádi brit nagykövet a jugoszláv sajtóra támaszkodva számolt be, kiemelve, hogy Devedžićet „kémkedésre akarták rávenni”, neki azonban sikerült megszöknie a rendőrség épületéből. Válaszul másnap a magyar hatóságok Jovanović jugoszláv nagykövetet kiutasították az országból, majd a diplomáciai protokollban szokatlan módon a hazafelé tartó nagykövetet a határnál „erőszakkal leszállították a vonatról, és fegyveres kísérettel a helyi rendőrállomásra kísérték”. A nagykövetség vezetését ekkor Simanović vette át. Őt október 29-én szintén nem kívánt személynek nyilvánították és kiutasították az országból. Mindössze egy nappal az után, hogy a magyar hatóságok a jugoszláv katonai attasét és további öt személyt utasítottak ki. A magyar hatóságok lépéseiből Peake azt a következtetést vonta le, hogy a magyar hatóságok „minden bizonnyal a budapesti jugoszláv képviselőt munkáját próbálták meg ellehetetleníteni”.²⁰¹

A propagandahadjárát 1949-ben tovább folytatódott. Május 5-én a belgrádi légihatóság leszállásra kényszerítette a Magyar–Szovjet Légiforgalmi Társaság (Maszovlet) Budapest–Tirana között közlekedő menetrend szerinti utasszállító járatát. A frissen kinevezett új budapesti brit követ, Geoffrey Arnold Wallinger (1949–1951) a magyar sajtóból értesült az esetről. Ezt ismertetve Londonba küldött *en clair* táviratában kiemelte, hogy a magyar nézet szerint a lépés ellentétes volt az 1947-es magyar–jugoszláv légi konvencióval. Arra is kitért, hogy a magyar hatóságok, propagandisztikus

²⁰⁰ PRO FO 371/72605 R10454/934/92 és R10900/934/92.

²⁰¹ PRO FO 371/72605 R12298/934/92. A budapesti jugoszláv ügyvivő mellett a magyar külügyminisztérium ugyanazon, 676. számú jegyzékében a követség titkárát is kiutasította az országból. Két nappal később, október 28-án egy újabb jegyzékben pedig a követség további hat munkatársát utasították ki. *White Book*: i. m. 465.

felhangoktól nem mentesen, olyan példa nélküli esetnek tartották a jugoszlávok lépését, amelyet „még a hitleri Németország sem követett el a világháborúban”.²⁰²

Wallinger mellett Peake belgrádi brit nagykövet is foglalkozott az esettel. Ő május 21-én a Tanjug hivatalos nyilatkozata alapján foglalta össze a jugoszláv álláspontot. Eszerint az 1947-es konvenció csak három útvonalról – Budapest–Belgrád, Budapest–Zágráb–Zadar és Budapest–Belgrád–Szófia – tett említést, a Budapest–Tirana közti légi folyosóhoz csak az 1949. április 18-án aláírt kiegészítő protokollban járultak hozzá. A jugoszláv érvelés szerint ez kötelezővé teszi a belgrádi leszállást.²⁰³ Peake maga is úgy vélte, hogy az eset hátterében más húzódott meg. Feltételezte, hogy a jugoszláv lépés valójában az albánok ellen irányult, akiket a jugoszlávok továbbra is minden lehetséges módon ellenőrizni szerettek volna.²⁰⁴ Ezt támasztja alá a Budapestről május 24-én Belgrádba küldött brit távirat is, amely arról tájékoztatta a belgrádi brit nagykövetséget, hogy a gépen utazott az albán igazságügy-miniszter. Budapesti brit érvelés szerint a jugoszlávok „egy értékes túsza szerettek volna szert tenni”, habár a követségen vitatták a miniszter alkuértékét.²⁰⁵

A repülőgép-incidens érdekes módon egybeesett Kocsi Dzodze, az Albán Munkáspárt Politikai Bizottságának tagjának, belügyminiszternek és a titkosrendőrség főnökének a perével. A brit diplomaták mégsem láttak összefüggést a két eset között. Annak hátterében inkább a kölcsönös erőfitogtatást vélték. Ezzel összefüggésben emelték ki, hogy a „jugoszlávok minden jugoszláv terület felett átrepülő albántól jugoszláv tranzitvizumot követelnek”, amit „válaszként tekintettek arra, hogy az albán vezetés megtagadta 250 jugoszláv állampolgár elengedését”.²⁰⁶

Kocsi Dzodze perével a szovjet–jugoszláv konfliktus új szakaszába érkezett. Kezdetét vette Tito „leleplezése”.²⁰⁷ Mint ismeretes, a titoista perek

²⁰² PRO FO 371/78757 R5149/1384/92.

²⁰³ PRO FO 371/78757 R5189/1384/92.

²⁰⁴ PRO FO 371/78757 R5201/1384/92.

²⁰⁵ PRO FO 371/78757 R5419/1384/92.

²⁰⁶ PRO FO 371/78757 R5502/1384/92.

²⁰⁷ A perekre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: BEREND: i. m. 89-97., VARGA László: A Rajk-per hátterében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11-25., a magyarországi perek történetébe ágyazva: KISZELY Gábor: *ÁVH. Egy terror szervezet története*. Budapest, Korona, 2000. 151-214, HÓDOS György: *Kirákatperek. Szétlínista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest, Eötvös, 1990. 20-99., és a később elérhetővé vált, zömmel magyarországi

közé a szakirodalom három pert sorol: az albán Kocsi Dzodze, a bolgár Trajcsó Kosztov, a minisztertanács elnök-helyettese, valamint Rajk László mintának is tekintett perét. A pereknek Tito leleplezése mellett volt egy másik, funkcionális oka is: a hatalom így próbálta meg kiengedni a felgyülemlett feszültséget. A totaliter rendszerekben ugyanis a hatalom teljesen megszemélyesített, ezért az irányváltást minden esetben szükségszerűen per követi. Mindez a perek periodikus ismétlődéséhez vezet, ezáltal a sztálinista kommunista rendszer szükségszerű jellegzetességévé válnak.²⁰⁸

A három per közül leghamarabb tehát Dzodzének a perére került sor, aki valóban a jugoszlávbarát szárny vezetője volt. A belgrádi brit nagykövetségen június 14-én, már az ítélethozatal után, részletesebben foglalkoztak a perrel. Biztosra vették, hogy Dzodzét koholt vádak alapján ítélték el. Ezért úgy fogalmaztak, hogy az eljárás „szó szerint nem tekinthető pernek”. Azt is felismerték, hogy a per valójában a szovjetbarát Hodzsa és a jugoszlávbarát Dzodze eltérő külpolitikai irányultságú csoportjának belső harca volt, amelyből Hodzsa került ki győztesen. Győzelme pedig azt jelentette, hogy „Albánia a jelen pillanatban teljesen engedelmessé válik az oroszok utasításának”.²⁰⁹ Mivel a perre zárt ajtók mögött került sor, arról kevés brit beszámoló készült. Mennyiségileg sokkal több brit irat foglalkozott a klasszikus Tito elleni perrel, Rajk László külügyminiszter, korábbi belügyminiszter perével.

Rajk letartóztatásáról, amelyre 1949. május 30-án került sor, Wallinger budapesti brit követ némi hezitálás után 1949. június 8-án számolt be először. Ekkor azonban még nem volt maradéktalanul biztos abban, hogy a letartóztatásra tényleg sor került-e. Elismerte ugyanakkor, hogy „szokatlanul sok híresztelés kering Rajk letartóztatásáról”. Biztosan viszont csak azt tudta,

levéltári források tükrében kibővítve HÓDOS György: *Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005. 21-161. A Rajk-per teljes vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: ZINNER Tibor: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. Rákosi saját személyét mentve ír a perről emlékiratában: RÁKOSI i. m. II. kötet, 769. A per háttéréről további hasznos olvasatot nyújt: HAJDÚ Tibor: A Rajk-per háttere és frázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992/11. 17-36.

²⁰⁸ ULAM: *Titoism and the Cominform*: i. m. 145-146. Meglátása szerint a perek elsődlegesen propagandát és nevelési célokat szolgáltak és nem rendelkeztek egyetlen általános formulával. Uo. 195. Valójában a Rajk-perben használt módszerek általánossá váltak, Trajcsó Kosztov perében is a Magyarország bevált sémákat használták fel.

²⁰⁹ PRO FO 371/78222 R6074/10392/90.

hogy Rajk „nem jelent meg a parlament mai ülésén” és „neve kimaradt a névsorolvasásból”. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy Rajk „valószínűleg osztozni fog Kosztov és Gomulka sorsában”.²¹⁰

Wallinger június 10-én újabb híresztelésekről számolt be. Értesüléseit Balogh pátertől, Szeged-Alsóváros plébánosától, kiskazda politikustól szerezte. Balogh szerint „Rajkról azt híresztelik, hogy az elmúlt héten Rákosival és Gerővel Moszkvába utazott, és onnan nem tért vissza”. A hírek szerint „nemzeti elhajlás vádjával letartóztatták,” és „barátai ellen tisztoztatások kezdődtek a pártban”. Balogh tudomása szerint ez „80 vezető kommunistát érint”.²¹¹ Wallinger a páter információihoz nem fűzött megjegyzést, de az újabb és újabb híresztelésekről rendszerint táviratozott Londonba. Horace Anthony Claude Rumboldnak, a Foreign Office déli osztályának első titkárának küldött június 15-ei titkos és személyes levelében már megemlítette, hogy az első, moszkvai eltűnésről szóló mendemondák után „később az Andrássy út 60-ba szállításáról híreszteltek”. Ezt azonban csak egynek tartotta a lehetséges magyarázatok közül. Rajk eltávolítását ekkor már a parlamenti választással (1949. május 15.) hozta összefüggésbe: Rajk „eltűnésének időzítése, amire azonnal a választás után került sor, arra utal, hogy tartottak attól, hogy ezen önkényes lépés milyen hatást vált ki a választópolgárokból a választás előtt”. Ezzel hozta összefüggésbe Puskin szovjet nagykövet hirtelen hazautazását is, akinek „Rajk eltávolítása lehetett tehát az utolsó feladata”. És mivel a „szovjetek budapesti satrapáikban már megbíznak, hogy bármit megtesznek, amit csak mondanak nekik, Puskinra őrkutyaként nincs már szükségük”.²¹²

A Rajk-per előkészületeire azonban már jóval a választásokat megelőzően sor került, miután 1948 augusztusában Rákosi Mátyás lakására hívta a Politikai Bizottság négy tagját. Kádár János, aki szintén részt vett az ülésen, később életrajzírójának a következőket mondta: „Farkas Mihály beszámolt, hogy az Államvédelmi Hatóság jelentései szerint Rajk László feltehetőleg az amerikai titkosszolgálat embere.”²¹³ Ezt követően Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság vezetője és munkatársai, Szűcs Ernő és Dézsi Gyula

²¹⁰ PRO FO 371/78521 R5721/10110/21. Gomulkát jobboldali nacionalizmus vádjával 1948-ban kizárták a pártvezetésből. A hatalomba csak az 1956-os lengyelországi események hatására került vissza.

²¹¹ PRO FO 371/78521 R5785/10110/21.

²¹² PRO FO 371/78521 R6084/10110/21.

²¹³ Idézi: GYURKÓ László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, Magvető, 1982. 180-181.

vezetésével kezdetét is vette a koncepció per kidolgozása.²¹⁴

A brit követség természetesen erről nem tudhatott, de Wallingert nem is annyira a letartóztatás, inkább Rajk további sorsa foglalkoztatta. Úgy vélte, hogy egyik lehetőségként „önkritika gyakorlásával alacsonyabb posztra kerülhet”, de azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy „Rákosi nagy politikai pert tervez Rajkkal, mint legfőbb bűnözővel szemben”. Ez pedig Rajk kollégáit is érinteni fogja. A brit követ azonban tévesen feltételezte, hogy „van bizonyos alapja annak, hogy Péter Gábor, a rendőrfőnök, az egyik másik áldozat”. Elismerte viszont, hogy ennél pontosabb információk szerzésére nem képes. Biztosnak tűnt abban, hogy Rajknak az lehet a valódi bűne, hogy „nem volt elég moszkovita”. Ugyanakkor nem látta benne a „Kremltől teljes függetlenséget óhajtó” nacionalista típusát sem.²¹⁵

Biztosabbat csak június 16-án tudott mondani, amikor az aznapi magyar sajtóból arról értesült, hogy „trockista kémszervezetet fedeztek fel”, és ennek keretében „Rajkot és Szőnyit, mint a külföldi imperialista hatalmak és trockista ügynökök kémjeit, megfosztották párttagságuktól”.²¹⁶ Ernest Bevin brit külügyminiszternek június 18-án küldött levelében külön is beszámolt erről. Wallinger a magyar belpolitikai helyzetre utalva azonban óvott attól, hogy Rajkban Tito magyarországi megfelelőjét lássák: „Rajkot nehéz magyar Titónak látni.”²¹⁷

A háttérben meghúzódó okokról a budapesti brit követ még június 22-én is azt feltételezte, hogy Rákosi „pozíciója megőrzése miatt félelemből léphetett”, vagy azért, mert Gerő Ernő államminiszter és Farkas Mihály honvédelmi miniszter, akik „legteljesebb mértékben moszkoviták hírében állnak, esetleg megkötötték Rákosi kezét”. Azt viszont felismerte, hogy Rajkra az áldozati bárány szerepét osztották: „ha nem is teljesen Ábrahám fiaként, de mindenképp nagy kommunistaként Sztálin oltárán megfelelő áldozatnak” gondolták.²¹⁸

Habár szintén tartalmaz téves elemeket, Hilary Young, a budapesti brit követség diplomatája szeptember 13-i bizalmas táviratában már nem csak azt állította, hogy a per egyik célja az volt, hogy „elegendő löszert biztosítson a Tito elleni propaganda-hadjárathoz”, de arra is ráérzett, hogy a Rajk-per „megfelelő ürügyet szolgáltathat a jugoszláv–magyar barátsági szerződés

²¹⁴ BEREND: i. m. 92.

²¹⁵ PRO FO 371/78521 R6084/10110/21.

²¹⁶ PRO FO 371/78521 R5939/10110/21.

²¹⁷ PRO FO 371/78521 R6262/10110/21.

²¹⁸ PRO FO 371/78521 R6319/10110/21.

felmondásához”.²¹⁹ Szeptember 27-én, három nappal az után, hogy meghozták Rajk halálos ítéletét, Clement Attlee brit miniszterelnöknek írt levelében már azt is felismerte, hogy a „per minden részletében a kommunista országokban zajló állami perek jól megalapozott mintáját követte”. Figyelmét az sem kerülte el, hogy néhány „itteni megfigyelő a vádirat megszövegezése és megfogalmazása alapján biztosnak veszi, hogy az nem magyar eredetű, hanem legalább egy részét oroszból fordították”. Habár Young ennek nem adott hitelt,²²⁰ 1949 júliusától Fjodor Bjelkin, a kelet-európai elhárító parancsnokság vezetőjének irányításával valóban szovjet tanácsadók vették át a per kidolgozását. Ennek volt köszönhető a per jugoszláv vonalának a felerősödése is.²²¹ Wallinger azonban még október 11-én is beszámolt olyan téves nézetekről, mint hogy a per „Rákosi személyes pozícióját gyengítette, és Gerő nagyon optimista annak esélyéről, hogy Rákosi oda fog kerülni, ahol most Rajk van”.²²² Wallingernél sokkalta pontosabban látta a per mögött meghúzódó okokat a belgrádi brit nagykövetség. Younghoz hasonlóan a pert az ottani diplomaták is Titóval hozták összefüggésbe. A vádlottak padjára nem is Rajkot, hanem Titót képzeltek: „nem Rajk, hanem Tito marsall és klikkje [a per] igazi vádlottjai.”²²³

A Rajk-per valóban megfelelő ürügyet szolgáltatott a nyomásgyakorlás fokozásához. Ennek újabb elemeként a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és együttműködési szerződést. David Kelly moszkvai brit nagykövet (1949–1951) azonnal úgy vélte, hogy a Rajk-per megfelelő ürügyet nyújtott a lépéshez: „A Rajk-pert minden bizonnyal csak ürügyként használták fel.”²²⁴ A barátsági szerződés felmondása után a Szovjetunió újabb lépése következett. Október 25-én nem kívánatos személynek nyilvánították Karlo Mrazović moszkvai jugoszláv nagykövetet, és kiutasították az országból. A jugoszláv nagykövet valójában már áprilisban távozott a Szovjetunióból, azóta Latinović látta el ügyvivőként a jugoszláv nagykövetség vezetését.²²⁵ Azonban nem sokáig, mert november 16-án őt is

²¹⁹ PRO FO 371/78721 R8889/10110/21.

²²⁰ PRO FO 371/78523 R9414/10110/21.

²²¹ KISZELY: i. m. 174-175.

²²² PRO FO 371/78523 R9905/10110/21.

²²³ PRO FO 371/78696 R11213/1023/92G.

²²⁴ PRO FO 371/78712 R9397/10338/92.

²²⁵ PRO FO 371/78713 R10255/10338/92.

kiutasították a Szovjetunióból. Kelly moszkvai brit nagykövet a lépés ellenére nem gondolta, hogy a Szovjetunió a diplomáciai kapcsolatok teljes felszámolására törekedne. Nem volt ugyanis érdekük, hogy minden megfigyelői posztjukat elveszítsék Jugoszláviában. A nagykövet ezért úgy fogalmazott, hogy a szovjetek „anélkül akarják a gyors és határozott fellépés látszatát kelteni, hogy kockára tennék a diplomáciai kapcsolatokat és elvesztenék jugoszláviai megfigyelői posztjukat”.²²⁶

A Szovjetuniót követve a többi kelet-európai ország sorra mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést. Legkorábban Magyarország és Lengyelország. Az 1949. szeptember 30-ai lépéssel Rákosi valószínűleg élére akart állni a Tito-ellenes kampánynak. A magyar és a lengyel lépést október 1-jén Románia és Bulgária, október 4-én Csehszlovákia követte.²²⁷ Az albán–jugoszláv szerződést azonban nem Hodzsáék, hanem végül Jugoszlávia mondta fel november 12-én.²²⁸

Habár az előkészületek már a Rajk-per előtt elkezdődtek, ítélet csak később született Trajcsó Kosztov perében. Bulgáriában ugyanis komoly dilemmát okozott a megfelelő személy kiválasztása. A kommunista mozgalomban betöltött múltja miatt Georgi Dimitrov, a „lipcsei per hőse” természetesen szóba sem jöhetett. Őt csendben a Szovjetunióba vitték gyógykezelésre, ahonnan már nem tért vissza élve. Kosztovot, a végső kiszemeltet, 1949 márciusában minden kormány- és párttisztviseléséről leváltották, és a nemzeti könyvtár igazgatójának nevezték ki. Hamarosan letartóztatták, majd koncepciós perben abszurd vádak alapján halálra ítélték és decemberben kivégezték.²²⁹ A perrel többször foglalkozott Paul Mason szófiai brit követ. Magáról a tárgyalásról viszont csak azt a korántsem mindennapi epizódot emelte ki, amikor az utolsó szó jogán Kosztov tagadta az ellene felhozott vádak. Ezt leszámítva más rendkívüli eseményre nem figyelt fel, a pert a szocialista táborban teljesen szokványosnak minősítette: „Eltekintve attól a meglepő tényről, hogy Kosztov szinte az összes ellene

²²⁶ PRO FO 371/78714 R10886/10338/92. Kelly egyfelől korábbi, szintén november 19-én keltezett jelentésében a jugoszlávok válaszlépéséről is beszámolt: távozásra készítették a Szovjetunió zágrábi konzulját és a katonai attasét. PRO FO 371/78714 R10885/10338/92. A szovjet–jugoszláv barátsági szerződés felbontását kísérő jegyzékváltás magyarul olvasható: VUKMAN Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948. február–1949. november)*. Documenta Historica 70. Szeged, JATEPress, 2005. 32–42.

²²⁷ *White Book*: i. m. táblázata 448–452.

²²⁸ Uo. 164–173

²²⁹ CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War*: i. m. 169.

felhozott vádat tagadta, a per az előírt mederben zajlott és kevés új információval egészítette ki a vádiratban foglaltakat.”²³⁰

A Rajk-pert követően tehát felgyorsultak az események. A pert ürügyként használták fel arra, hogy a Szovjetunió és kelet-európai csatlósai sorra felmondják a Jugoszláviával kötött barátsági és együttműködési szerződéseket. 1949 októberében az Egyesült Államok aktív és Nagy-Britannia hallgatólagos támogatásával Jugoszláviát beválasztották a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai közé. A lépést Andrej Visinszkij, a Szovjetunió egykori legfőbb ügyésze, 1949–1953 között külügyminisztere és hangvételű beszédében ítélte el a Közgyűlésben. A Szovjetunió ugyanis a hallgatólagosan Kelet-Európának fenntartott helyre csehszlovák delegációt szánt volna. Nagy-Britannia egyébként éppen a hallgatólagos egyezség miatt az első körben nem is támogatta Jugoszlávia megválasztását. Attól tartottak ugyanis, hogy a brit domíniumokat illető helyre a Szovjetunió saját jelöltet fog állítani. A második körben végül tartózkodásukkal mégis elősegítették Tito megválasztását. Az Egyesült Nemzetekben történt lépések egyenes következményeként 1949. november 29-én, az első jugoszláv állam kikiáltásának napján, a Tájékoztató Iroda Galyatetőn megrendezett ülésén minden eddiginél erősebb hangvételű határozatban ítélték el Jugoszláviát.²³¹

²³⁰ PRO FO 371/78251 R11838/10116/7. Mason érdekességként azt is megjegyezte, hogy a bolgár sajtó Kosztov szokatlan megnyilvánulását a véleménynyilvánítás szabadságaként állította be.

²³¹ Jugoszlávia megválasztásához lásd: HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 110-112. Hivatalosan nem szerepel a szervezet Alapokmányában, hogy a tagállamok kötelesek arra az országra szavazni, amelyet az adott térség országai jelölnek vagy támogatnak. A szavazás pedig titkosan történik. PRANDLER Árpád: *Az ENSZ Biztonsági Tanácsa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 448., Visinszkij beszédének részletét angolul lásd: *White Book*: i. m. 181-182, magyarul: VUKMAN: *A szovjet-jugoszláv konfliktus története*, kézirat: i. m. 84-85. A Tájékoztató Iroda határozata magyarul is olvasható: *A Tartós Békéért, a Népi Demokráciáért!* 1949. november 29., 4. és *A Jugoszláv Kommunista Szövetség* : i. m. 262-266. Érdekes, hogy 1955-ben éppen fordított helyzet állt elő az amerikai–brit relációban. Ekkor Törökország megüresedett helyére Nagy-Britannia szorgalmazta Jugoszlávia megválasztását, amíg az Egyesült Államok a Fülöp-szigeteket látta volna szívesen a Biztonsági Tanácsban. Harmincöt eredménytelen szavazás után José Maza chilei ENSZ-nagykövet salamoni döntése oldotta meg a kialakult patthelyzetet. Javaslatára megfeleltek a kétéves ciklust, így az első évben Jugoszlávia, utána pedig a Fülöp-szigetek lett a Tanács nem állandó tagja. Harold MACMILLAN: *Tides of Fortune 1945–1955*. New York-Evanston, Harper & Row, 1969.

*A „mesteri semmittevéstől” „Tito felszínen tartásáig”
(1948. június–1949. november)*

1948 nyarán Ernest Bevin külügyminiszter kérésére a brit külügyminisztérium külön iratban foglalta össze a brit–szovjet politika alapelveit, amit Bevin és Clement Attlee brit miniszterelnök is elfogadott. A „Bástya-irat” néven ismert dokumentumot eredetileg a görög polgárháború problémájának megoldására készítették, végül általános helyzetértékeléssé bővült és tartalmazta mindazon alapelveket, amelyek a koreai háború kitöréséig meghatározták a Szovjetunióval kapcsolatos brit külpolitikát. Az irat a Nyugat második világháború utáni konszolidálásának négy fő állomását sorolta fel: a Truman-doktrína és a Marshall-segély meghirdetését, a brüsszeli szerződés megkötését és az olasz választásokon elért kereszténydemokrata győzelmet. Mindezeket a dokumentum készítői kevésnek vélték, ezért öt olyan „bástyát” fogalmaztak meg, amelynek megtartása a brit külpolitika alapérdekei közé tartozott. Ezek a következők voltak: Németország, Ausztria, Trieszt, Görögország és Törökország. Mint az a felsorolásból is látszik, Jugoszlávia nem tartozott közéjük. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Nagy-Britannia szemszögéből csak ezeket a területeket kellett volna megvédeni egy esetleges kommunista előretöréstől, hiszen maga a dokumentum is a teljes periféria védelmére szólított fel. Továbbá, mivel a nyugat-európai védelem katonailag nem készült fel egy újabb háborúra, ezért Nagy-Britanniának érdekében állt, hogy a lehetőségekhez képest minél nagyobb mértékben bevonják az Egyesült Államokat a nyugat-európai országok védelmébe.²³²

Ezzel egyidejűleg, a Tájékoztató Iroda 1948. júniusi bukaresti ülésén elfogadott határozatát követően Nagy-Britannia Jugoszlávia kapcsán a kivárás politikájára rendezkedett be, amivel az amerikai külügyminisztérium is egyetértett. A brit külügyminisztérium több elemzést is készített, amelyben megpróbálták felvázolni, hogy milyen lehetőségek állnak Jugoszlávia és a Szovjetunió előtt, illetve, hogy mindegyik milyen brit választ adhatnának. Az egyik ilyen részletes elemzést 1948. július 8-án készítették el. Ebben úgy vélték, hogy „Tito keményen ellen fog állni a szovjet nyomásgyakorlásnak”, hiszen „élvezi a kommunista párt mérsékelt támogatását”. Az „erős

²³² HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 16-18.

jugoszláv nacionalista hagyományokkal rendelkező lakosság pedig általában támogatni fogja a szovjet dominanciával szemben”. A jugoszláv–csatlós viszonyt értékelve az elemzők – Albániát kivéve – ekkor még teljesen normálisnak látták a diplomáciai kapcsolatokat, de helyesen számoltak azzal, hogy a „csatlósok kötelességtudóan felsorakoznak a Tájékoztató Iroda mögött.” A Jugoszlávia elleni gazdasági blokádra adott válaszlehetőségként pedig már ekkor felmerült, hogy Jugoszlávia esetleg támadást fog intézni Hodzsa országa ellen,²³³ ami később többször visszaköszönt a brit jelentésekben.

A szovjet–jugoszláv kapcsolatokra rátérve, az elemzők úgy vélték, hogy egyik félnek sem áll érdekében a kapcsolatok további romlása. De tévesen azt feltételezték, hogy a jugoszláv pártvezetés elítélése hatással lesz a többi kommunista országra és ott a jugoszlávhoz hasonló, nemzetinek vélt kommunista áramlat fog megjelenni. Annak ellenére, hogy a konfliktus okairól a brit elemzők „csak találgatni” tudtak, a Szovjetunió előtt három lehetőséget láttak: egyrészt „Sztálin tárgyalásokra invitálhatja Titót azon az alapon, hogy részlegesen elállnának a határozattól”, másrészt a kezdeti lazítást Jugoszlávia elleni gazdasági szankciók és katonai támadás követheti. Harmadik lehetőségként úgy vélték, hogy a „Szovjetunió minden bizonnyal semmit sem fog tenni a jugoszláv párt kongresszusáig”, amelyen a „haladó erők” győzelmét és a „Tájékoztató Iroda autoritásának helyreállítását” remélték. Újfent felmerült a szovjet katonai támadás gondolata is, erre azonban csak a legvégső esetben láttak lehetőséget, hiszen „egy ilyen lépés Németországban és máshol is egész pozíciójukat [értsd: a Szovjetunióét] meggyengíthetné”. Tévesen feltételezték ugyanakkor, hogy „ilyen körülmények között Tito szilárd ellenállása lázadásra bátorítana a csatlósoknál”. Erre az események utólagos ismerete alapján nem került sor, 1948 után viszont szinte egyik megkerülhetetlen, de téves alaptételét jelentette a brit és az amerikai elképzeléseknek, reményeknek. Az elemzők azt azonban már helyesen feltételezték, hogy a „Szovjetunió utasítására egyes csatlósok gazdasági szankciókat foganatosíthatnak”.²³⁴ Erre ténylegesen is sor került, lehetetlenné téve a szovjet és a csatlós szállításoktól függő ambiciózus jugoszláv ötéves terv teljesítését. Ez pedig végső soron ahhoz vezetett, hogy Titóék a Nyugattól kértek gazdasági segítséget.

Az elemzést készítő diplomaták további lehetőségként a belső lázadás szítását és a Tito elleni merényletet is mérlegelték, de ezt a legkevésbé

²³³ PRO FO 371/72584 R8466/407/92.

²³⁴ Uo.

tartották valószínűnek. A szovjet levéltári iratok kutathatóvá válásával ma már tudjuk, hogy Sztálin valóban több alkalommal tervezett Tito ellen merényletet. A legmerészebb ezek közül Joszif Romualdovics Griguljevics terve volt, aki 1953 februárjában Bécsben Tito likvidálásának három lehetőségét vázolta fel. Az első változatban személyes meghallgatást eszközölt volna ki Tito részéről, „amelynek folyamán egy, az öltözőkbe rejtett hangtalan mechanizmus olyan dózisú tüdővész-baktériumot bocsátana ki, ami szavatolná Tito és az összes jelenlevő halálát”. A második változatot Tito angliai látogatásakor a londoni jugoszláv nagykövetségen hangtompítós fegyverrel kellett volna végrehajtani, a harmadikat hasonló módszerrel „egy belgrádi hivatalos fogadáson, amelyre a diplomáciai testületek tagjai meghívást kapnak”.²³⁵ Azt azonban a Foreign Office stratégiái mindenképp helyesen ismerték fel, hogy a „Jugoszláv Kommunista Párt következő kongresszusán, amelyre június 21-étől kerül sor, Tito politikai pozíciója inkább valamelyest erősödni és nem pedig gyengülni fog”.²³⁶

Amíg a külügyminisztériumi elemzésben még elképzelhetőnek tartották, hogy Tito és Sztálin közeledni fog egymáshoz, King a belgrádi követségen ezt már elvetette. Július 22-én Bevinnek írt bizalmas levelében ugyanis leszögezte, hogy a „felek könnyű kihátrálására [a konfliktusból] nincs mód”. Ezt a helytálló megállapítását annak ellenére fenntartotta, hogy „több tényező mutathat a kibékülés felé”. Ezek között említette meg, hogy a „jugoszláv bírálatok nagyon óvatosak, udvariasak”, a „Nyugathoz csatlakozást nyíltan nem hangoztatják”, miközben „velejükig hűek maradnak ahhoz, amit ők marxista doktrínának tartanak”. A jugoszláv vezetés belső helyzetét mérlegelve pedig úgy látta, hogy annak ellenére, hogy vannak szovjetbarát megnyilvánulások (ezek közül a belgrádi egyetemisták tüntetését emelte ki), a többség szilárdan kitart Tito mellett. Ezt meglátása szerint elősegíthette, hogy „400 ezer párttag a háború után csatlakozott” a kommunista párthoz. Így őket már a „Tito iránti személyes hűségre nevelték

²³⁵ Christopher ANDREW: *A Mitochrin-archívum: a KGB otthon és külföldön*. [Budapest], Talantum, [2000]. 354-355. A vonatkozó feljegyzés magyarul olvasható: MEZEI: *Európa kettészakítása*: i. m. 360-261. Egy másik alkalommal Titót titkára, Boško Čolić próbálta meg meggyilkolni. Őt három év börtönbüntetés után Tito közbenjárására engedték ki, majd az egykori titkár személyesen is bocsánatot kérhetett Titótól, aki Sztálinnal szemben már nem volt ennyire megbocsátó. Egy alkalommal állítólag a következőt írta neki: „Sztálin! Ne küldj több embert meggyilkolásomra! Már ötöt elkapunk, egyet bombával, egy másikat törrel. Ha nem hagyod abba, én küldök Moszkvába egyet és nekem nem kell másodikat küldenem.” BARNETT: i. m. 92.

²³⁶ PRO FO 371/72584 R8466/407/92.

és csak Titón keresztül hűségesek Sztálinhoz”. King úgy vélte továbbá, hogy Jugoszlávia egy „hihetetlenül nacionalista ország”, a szovjet–jugoszláv ellentétekkel Tito „újabb esélyt kapott népszerűsége megőrzésére”. Mindebből azt szűrte le, hogy a jugoszláv vezetés a „Nyugat felé keményebb lesz”. Követendő stratégiaként ezért az eddigi brit politika folytatását javasolta, hiszen Nagy-Britannia „hosszú távú érdeke a [jugoszláv] eretnység virágzása, de ennek ösztönzésére itt [értsd: Belgrádban, a nagykövetségen] semmit sem tehetnek”. Indoklásul felhozta a hírszerzés tevékenységét is, ami meglátása szerint csak elidegenítené a jugoszláv vezetőket.²³⁷ Miközben bízott abban, hogy a szakítás visszafordíthatatlan lesz, reménykedett, hogy Titóék gazdasági szükségszerűségből végül „nyugati irányba fognak tekintgetni”.²³⁸

Nagy-Britannia ezen kérdésekről természetesen több alkalommal és a kapcsolatok eltérő szintjein az Egyesült Államokkal is egyeztetett, az amerikai diplomácia pedig ekkor még teljesen egyetértett a brit elképzelésekkel. Óvatosságra intette az amerikai külügyminisztériumot a moszkvai nagykövetségükről július 23-án küldött távirat is. Ebben Walter Bedell Smith, a Szovjetunióba akkreditált amerikai nagykövet (1946–1949) a britekhez hasonlóan úgy vélte, hogy „nagyobb óvatosságra van szükség”. A State Departmentet ezért óvta attól, hogy a jugoszlávok átorientálását „nagy lendülettel” végezzék. Úgy vélte – és ez megegyezett a brit elképzelésekkel –, hogy a kezdeményezést a jugoszlávoktól kell elvárni. Azt azonban nem ellenezte, hogy a „megfelelő helyeken” pozitív jelzésekkel ösztönözzék őket. Ezért „titkos és közvetett megközelítést” javasolt. Amúgy is úgy vélte, hogy jobb lenne, ha a briteket követnék. Már csak azért is, mert a moszkvai amerikai nagykövet szerint nekik a világháború idejéből több kapcsolatuk van a jugoszlávokkal.²³⁹ Joggal feltételezhetjük, hogy javaslatait Marshall amerikai külügyminiszter is elfogadta, aki július 28-i kimenő táviratában a jugoszlávok megsegítése kapcsán ismét óvatosságra intette a belgrádi amerikai diplomátákat.²⁴⁰ Hasonlóan visszafogott volt az amerikai hírszerzés

²³⁷ A megjegyzés minden bizonnyal az amerikai hírszerzés azon elképzeléseire utal, miszerint külsőleg, emigráns csoportok Jugoszláviába juttatásával kellene megdönteni Tito rendszerét, és helyette nyugatbarát kormányt segíteni hatalomra. A CIA a jugoszláv légierő egyenruhájába öltöztetve valóban juttatott vissza Jugoszláviába jobboldali, zömmel csetnik egységeket. Őket azonban a jugoszláv titkosszolgálat azonnal elfogta és börtönbe vetette. HEUSER: *Western Containment Policies.*: i. m. 45.

²³⁸ PRO FO 371/72585 R8906/407/92.

²³⁹ CEH: i. m. 29.

²⁴⁰ Uo. 32.

augusztus 19-én kelt elemzésében, amelyben a Belgrádban megrendezett dunai konferenciát elemezték. A hírszerzők meglátása szerint annak ellenére, hogy a konferencián a „jugoszlávok a szovjet irányvonalat támogatták, a szakítás még megmaradt”. Ennek ellenére óvatosságra intették az amerikai döntéshozókat: „A Nyugat várhatja az előnyök kiaknázásával.”²⁴¹

A Foreign Office újabb, szeptember 6-án készített elemzésében már a nyár folyamán tett apróbb jugoszláv gesztusokat is figyelembe vette. Ilyen jelzés lehetett például, hogy a V. pártkongresszuson elhangzott beszédekben „egyetlen felszólaló sem fecsérelt sok időt a nyugati hatalmak bírálataira”,²⁴² vagy az, hogy Bebler augusztus 26-án azt mondta Charles Peake belgrádi brit nagykövetnek, hogy „Jugoszlávia baráti kapcsolatokra törekszik Ófelsége kormányával”.²⁴³ Mindezek ellenére az elemző nem javasolta a brit politika módosítását. Vélhetően az V. pártkongresszus és a dunai konferencia szovjetbarát jugoszláv magatartása miatt úgy látta, hogy „nincs bizonyíték arra, hogy Tito a jelen pillanatban kedvezőbben vélekedne Nagy-Britanniáról vagy az Egyesült Államokról”. Elismerte ugyan, hogy a jugoszlávok magánbeszélgetéseken tettek néhány baráti megnyilvánulást (ilyenek tartotta az előbb említett Peake–Bebler találkozót is), de a „nyugati imperialisták és háborús uszítók elítélése ugyanolyan erős, mint bármikor máskor”. A referens ugyanakkor feltételezte, hogy Titóék már kevésbé hisznek abban, hogy sikerül Sztálint meggyőzniük álláspontjuk helyességéről. Kiábrándulásuknak és a jugoszláv gazdasági nehézségeknek a referens meglátása szerint a brit érdekekre nézve pozitív hatása is lehet. Mindezek alapján időszerűnek tekintette a brit politika újraértékelését.²⁴⁴ Nagy-Britannia legfontosabb kelet-európai külpolitikai céljának továbbra is azt tekintette, hogy minden lehetséges módon „gyengítsék a Szovjetunió pozícióit a csatlósállamokban”, amihez számára a szovjet–jugoszláv szakítás fokozása kínálkozott a legígéretesebbnek.²⁴⁵ Így az elemző úgy vélte, hogy a „korlátozott segítségnyújtás politikája tűnik ezért logikus rövidtávú lépésnek”. Nézete tehát már elmozdulást jelentett a „teljes kivárás”

²⁴¹ Uo. 37-38.

²⁴² PRO FO 371/72584 R8738/407/92.

²⁴³ PRO FO 371/72588 R10033/407/92.

²⁴⁴ PRO FO 371/72632A R10425/10425/92.

²⁴⁵ Hasonlóan vélekedett ebben Bordell Reams, belgrádi amerikai ügyvivő is, aki augusztus 31-i táviratában a szakítás elmélyülésének előmozdítását javasolta a State Departmentnek. Ezáltal tartotta elképzelhetőnek, hogy növeljék Tito befolyását a csatlósok között. FRUS 1948. Vol. IV. 1102-1105.

(masterly inactivity) politikájához képest „Tito felszínen tartása” felé, de engedményként mindössze a gazdasági kapcsolatok javítását tartotta reálisnak: „az erőfeszítéseket továbbra is a jugoszláv gazdaság életben tartására kell korlátozni.” Úgy gondolta továbbá, hogy mielőtt hitelt adnának, „sort kell keríteni bizonyos jugoszláv lépésekre”, amellyel a jugoszlávok kimutatnák Nagy-Britannia iránti jó szándékaikat. Több konkrét lehetőséget fel is sorolt: többek között, a jugoszlávok tartózkodhatnak a görög partizánok támogatásától; megegyezhetnek a brit vagyoni államosításáért fizetendő jóvátétel nagyságáról; segítséget nyújthatnának a hírszerzés terén; de a jugoszláv rendszer tekintélyének megőrzése végett ahhoz nem ragaszkodott, hogy a sajtó szüntesse be ellenséges megnyilvánulásait.²⁴⁶ Az elemzés a hivatalos politikában javasolt óvatos elmozdulás mellett emiatt is jelentős. Ahhoz ugyanis, hogy érdemben javuljanak a brit–jugoszláv kapcsolatok, először valóban rendezni kellett a brit jóvátétel ügyét és teljes fordulatnak kellett bekövetkeznie a jugoszláv–görög kapcsolatokban.

Mindeközben a Jugoszláviával kapcsolatos amerikai külpolitikában érezhetővé vált bizonyos elmozdulás. Szeptember 15-én ugyanis a belgrádi amerikai nagykövetség már azt javasolta a State Departmentnek, hogy „csendes és fokozatos gazdaságpolitikát” kellene folytatniuk, amelynek keretében az Egyesült Államok vásárolhatna a jugoszlávoktól, hogy ezzel is segítse a jugoszláv gazdaság fenntartását és – nem mellékesen – mintát közvetítsen a többi szovjet csatlós felé.²⁴⁷ Tehát az amerikaiak továbbra is bíztak abban, hogy Tito megsegítésével elősegíthetik, hogy Moszkvától független, nemzeti kommunista rendszerek kerüljenek hatalomra Kelet-Európában. A hivatalos brit álláspont azonban továbbra is a régi maradt. A külügyminisztérium elvetette, hogy a nyugati hatalmak tegyék meg a kezdeményező lépést, sőt a segítségnyújtást ismételten bizonyos feltételekhez kötötték volna: „Mielőtt bármit is tennénk [...] Jugoszláviának tisztáznia kell a Jugoszláviában államosított brit javak jóvátételét.” Ezt egy rövidtávú kereskedelmi egyezmény megkötése követheti, hosszú távú kereskedelmi megállapodásról csak ezután lettek volna hajlandóak tárgyalni.²⁴⁸

Charles Peake belgrádi brit nagykövet a fenti minisztériumi állásfoglalásra reflektálva szeptember 24-én szigorúan titkos minősítésű

²⁴⁶ PRO FO 371/72632A R10425/10425/92. A külügyminisztérium egyik munkatársa margóra írt megjegyzésében hosszan méltatta az elemzés hosszú távú meglátásait.

²⁴⁷ CEH: i. m. 44.

²⁴⁸ PRO FO 371/72576 R11209/300/92.

levélben foglalta össze az amerikai politikával kapcsolatos aggodalmait és tett Wallingernek arra vonatkozó ajánlásokat, hogy a jövőben Nagy-Britanniának milyen álláspontot kellene követnie. A brit nagykövet ugyanis kételkedve fogadta az amerikai terveket. Segítségnyújtásukat pedig képletesen ahhoz hasonlította, hogy „miután Titónak kereskedelmi egyezmény formájában tevét ajánlottak, most az ellenőrzés fokozatos könnyítésének szűnyogját (sic!) adnák neki”. Úgy vélte továbbá, hogy az amerikai javaslatot csak „nagy körültekintéssel és a legnagyobb ügyességgel lehetne végrehajtani”. Ez szerint legfőképpen a jugoszláv gazdaság alaposabb ismeretét követelte meg. Mindezek alapján határozott hangon azt javasolta, hogy intsék óvatosságra az amerikai diplomáciát. Feleslegesnek tartotta a túlzott sietséget is, majd távirata befejezéseként ismételtlen nyomatékosította, hogy „nagyon óvatosságnak kell lennünk, és alaposan fel kell mérnünk a terepet mielőtt bármi olyat tennénk, amit Tito iránti gesztusként lehetne értelmezni”.²⁴⁹

Miközben tehát az amerikai álláspontban az ősz folyamán egyre inkább felülkerekedett az a megközelítés, hogy gazdasági segélyek nyújtásával stabilizálhatnák Tito rendszerét, a brit külügyminisztérium továbbra is kitartott korábbi álláspontja mellett. A Campbell külügyi államtitkár november 30-án készített feljegyzésében ugyan elismerte, hogy „minden tény a Kreml és Tito közti szakítás visszafordíthatatlanságára utal”,²⁵⁰ ám a minisztériumban újfent elvetették, hogy a jóvátételi egyezmény megkötése előtt bármilyen kereskedést folytassanak. Ezt természetesen az is befolyásolta, hogy az elemzés készítői ebben látták az egyedüli módját annak, hogy kielégítően rendezzék a jóvátétel évek óta megoldatlanul húzódó kérdését.²⁵¹

1949-ben azonban a brit külpolitika homlokterébe is fokozatosan „Tito fenntartásának” politikája került, ami kiegészült a hosszú távú gazdasági segítségnyújtás kérdésével. Peake június 27-én, egy évvel a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése után Rumbold első titkár

²⁴⁹ PRO FO 371/72576 R11209/300/92.

²⁵⁰ Erre történő utalásnak tekintették, hogy a jugoszláv nemzeti ünnepen (november 28-án) Tito egyenruháját már nem díszítették a Szovjetuniótól és a kelet-európai népi demokráciáktól kapott kitüntetések. Pijade 50 perces beszédében pedig nem tett utalást az „imperialista háborús uszítókra”, sőt, első helyen utalt a brit kormány világháborús segítségére. PRO FO 371/72591 R13576/407/92.

²⁵¹ PRO FO 371/72591 R13613/407/92. A jóvátételi tárgyalások végre a brit álláspont szerint is jól haladtak, és december 3-án munkaszinten elfogadták a szerződés szövegét. Nagy-Britannia 4,5 millió font jóvátételre számított. PRO FO 371/72591 R14134/407/92.

részére készített elemzésében még mindig úgy látta, hogy „túl korai az új [jugoszláv] politika Jugoszláviára gyakorolt következményeit meghatározni”. De a Tájékoztató Iroda 1948-as elítélő határozata óta eltelt egy év alatt a brit diplomáciában is megérett az a gondolat, hogy a jugoszláv gazdaság helyzetét figyelembe véve már kevés a kivárás passzív politikája. Tito felszínen tartásához pedig bizony érdemi gazdasági segítséget kellett adniuk, hiszen a csatlósok blokádja, és az ennek következtében fellépő áruhiány nem csak az irracionális célokat kitűző ötéves terv sikerét fenyegette, hanem komolyan veszélyeztette a lakosság ellátását. Azzal pedig a brit külügyminisztériumban is tisztában voltak, hogy ez könnyen alááshatta volna Tito rendszerének stabilitását. Peake belgrádi nagykövet, szemben korábbi, minden beavatkozást kerülő nézetével, ezért július 8-ai levelében már gesztusértékű lépést javasolt: kössenek kulturális egyezményt Jugoszláviával.²⁵²

Mindez az amerikai álláspont módosulásához képest megkésve történt. Cavendish Wells Cannon belgrádi amerikai nagykövet (1947–1949) ugyanis már 1949. január 21-én politikai feltételek nélküli kereskedést javasolt – ez minden valószínűség szerint brit hatást tükrözött, amit megerősít a két nagykövet személyes jó kapcsolata is. Cannon attól tartott, hogy a halogatással tovább fog romlani a jugoszláv gazdaság helyzete, amit a Szovjetunió logikusan felhasználhatna a Tito elleni lépéseikor. Ezzel szemben Tito megsegítésével stabilizálhatnák a jugoszláv rendszert. Mindezek alapján azt javasolta, hogy csendben és fokozatosan, de módosítani kell a gazdaságpolitikában eddig követett állásponton.²⁵³ Erről, mint az Douglas londoni amerikai nagykövet február 26-án kelt táviratából kiderül, a Foreign Office-t is értesítették. Az óvatosabb, pragmatikusabb brit politikai nézetet képviselő Wallinger azonban túl gyorsnak tartotta az Egyesült Államok reakcióját. A brit diplomata ugyanis tartott attól, hogy ezzel kiprovokálnák Sztálin válaszreakcióját. Nézetéről Douglast is sikerült meggyőznie. Erre utal, hogy következtetéseiben az amerikai diplomata úgy látta, hogy „általánosságban a kelet–nyugati, és különösen a Jugoszláviával folytatott kereskedelmi politikánk akkor lesz a leghatékonyabb, ha szorosan összehangoljuk a britekével”.²⁵⁴

Az egyre súlyosbodó jugoszláv gazdasági helyzet és az elmozduló amerikai politika hatása mellett a brit nézetek módosulásába egy másik,

²⁵² PRO FO 371/78681 R6833/1016/92.

²⁵³ FRUS 1949. Vol. V. Washington, United States Government Printing Office, 1976. 859-861.

²⁵⁴ Uo. 875-876.

haszonlóan fontos tényező is belejátszott. Ez a görög kérdésben addig vallott jugoszláv álláspont megváltozása volt. Nagy-Britannia számára Görögország a Földközi-tenger keleti medencéje a Szuezi-csatornához vezető út biztosítása miatt stratégiaileg nagyon is fontos volt. Ezért annak ellenére, hogy hivatalosan már 1947-ben jelezte, hogy a görög kormányerők további támogatása meghaladja lehetőségeit, továbbra is érdekelt volt abban, hogy a polgárháborúban ne a kommunista erők győzzenek.

Jugoszlávia már a második világháború óta segítséget nyújtott²⁵⁵ a görög kommunista partizánoknak (ELAM/ELAS) és ebben Truman 1947. március 12-ei kongresszusi beszéde sem tántorította el. A partizánok támogatásában Titóékat több tényező befolyásolta, azt egyetlen okra nem lehet visszavezetni. Általánosságban hatással volt rá a hidegháborús légkör, de befolyásolta a macedón kérdés és a jugoszláv gazdaság helyzete is. A görög kormányerőknek a polgárháború második, úgynevezett athéni szakaszában nyújtott brit támogatást pedig a balkáni brit térhódítás első lépésének tekintették.²⁵⁶ A támogatás egyenes következményeként természetesen megromlott Jugoszlávia és a hivatalos görög kormány viszonya. A kapcsolatok 1947 decemberében tovább mélyültek, amikor Markosz Vafiadisz kommunista partizánvezér karácsonykor bejelentette az észak-görög köztársaság létrehozását. Ez kiváltképp aggasztotta a brit diplomáciát, Peake belgrádi nagykövet egyenesen attól tartott, hogy már csak idő kérdése, hogy Tito mikor ismeri el az új államot. Az amerikaiak pedig amiatt aggódtak, hogy az elismerést katonai fellépés fogja követni.²⁵⁷ Erre az időközben kitört szovjet–jugoszláv konfliktus miatt nem került sor.

Habár az 1948. február 10-i moszkvai találkozón Sztálin a görög partizánoknak nyújtott támogatás beszüntetésére utasította a jugoszlávokat,

²⁵⁵ A jugoszlávok élelmet, fegyvert és ruhát szállítottak, menedéket nyújtottak a polgári lakosságnak (akiket egyben túszként is kezeltek) és kórházat is tartottak fenn Macedóniában. Nicholas PAPPAS: *The Soviet–Yugoslav Conflict and the Greek Civil War*. In: Wayne S. VUCINICH (ed.): *At The Brink of War and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspective*. New York, Columbia University Press, 1982. 222.

²⁵⁶ Elisabeth BARKER: *Yugoslav Policy towards Greece 1947–1949*. In: Lars BAERENTZEN – John O. IATRIDES – Ole L. SMITH (eds.): *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1987. 263–268., uő.: *The Yugoslavs and the Greek Civil War of 1946–1949*. In: BAERENTZEN et. al.: *Studies in the History of the Greek Civil War*: i. m. 301.

²⁵⁷ BARKER: *Yugoslav Policy towards Greece*: i. m. 270–272 és Ioannis STEFANIDIS: *United States, Great Britain and the Greek–Yugoslav Rapprochement, 1949–1950*. *Balkan Studies*, 1986/2. 316.

erre csak 1949 nyarán került sor. A támogatás végleges leállításába több tényező is belejátszott. Jugoszláviának a csatlósok blokádja miatt egyre inkább nyugati gazdasági segítségre volt szüksége ahhoz, hogy sikerre vigye az irreális ötéves tervben kitűzött célokat és úrrá legyen az egyre súlyosabb ellátási nehézségeken. Ezt felismerve Nagy-Britannia az Egyesült Államokkal közösen diplomáciai offenzívát indított, hogy Tito változtasson nem csak a görög, hanem az eddig folytatott, korántsem nyugatbarát trieszti és osztrák politikáján is. Mindeközben a Szovjetunió végleg felhagyott a karintiai jugoszláv területi igény támogatásával. Sztálin ugyanis felismerte, hogy *quid pro quo* alapon jelentős német jóvátételre számíthatott Ausztriából.²⁵⁸ Erős ösztönző erőt jelentett a jugoszlávok számára az is, hogy Markosz vereséget szenvedett a görög partizán vezetők belső harcaiban, a győztes Nikolaosz Zahariadész pedig 1948. június 30-án a Tájékoztató Iroda határozatával egyetértve bírálta a jugoszláv vezetést.²⁵⁹ Titóban mindezek alapján már 1948 novemberében–decemberében megérett az elhatározás, hogy megszüntesse a görög kommunistáknak adott támogatását. Ennek megtételét azonban taktikai okokból késleltette, így akarván kipuhatolni, hogy mekkora gazdasági segílyt tudna cserébe szerezni a nyugati hatalmaktól.²⁶⁰

Anélkül, hogy Titót erről megkérdezték volna, Nagy-Britannia 1949 februárjában döntött arról, hogy hosszú távú kereskedelmi egyezmény kötésére tesznek javaslatot – ami egyébként arra is utal, hogy a britek számára gazdasági szempontból is fontos volt a kapcsolatok normalizálása. Puhatólózásként márciusban küldöttséget is küldtek Belgrádba, szigorúan csak a gazdasági tárgyalások folytatására.²⁶¹ A gazdasági megfontolások mellett természetesen a briteket más szempont is vezérelte. Úgy gondolták ugyanis, hogy ezáltal nyomást gyakorolhatnak Titóra, hogy mielőbb rendezze a görög kérdést.²⁶² Mivel a márciusi tárgyalások nem vezettek eredményre, a

²⁵⁸ Ez utóbbira lásd: LANE: *Yugoslavia*: i. m. 102.

²⁵⁹ PAPPAS: i. m. 224, Jože PIRJEVEC: The Tito–Stalin Split and the End of the Civil War in Greece. In: BAERENTZEN et. al.: *Studies in the History of the Greek Civil War*: i. m. 312, BARKER: *The Yugoslavs and the Greek Civil War*: i. m. 304. Elisabeth Barker ugyanakkor úgy véli, hogy az EAM/ELAS végső vereségébe nem a jugoszláv segítség leállítása játszott döntő szerepet, sokkal inkább Sztálin megváltozott politikája volt rá hatással. Mindez részét képezte Sztálin hosszú távú görög politikájának. uo. 305. Lampe további okként említi a két görög partizánvezér eltérő katonai stratégiai felfogását is. LAMPE: *Balkans into Southeastern Europe*: i. m. 194.

²⁶⁰ BARKER: *The Yugoslavs and the Greek Civil War*: i. m. 300.

²⁶¹ LANE: *Coming to Terms with Tito*: i. m. 31.

²⁶² Peake Bebler jugoszláv külügyminiszter-helyettesnek 1949 januárjában javasolta, hogy

Foreign Office úgy döntött, hogy Fitzroy Maclean látogatását használja fel céljai eléréséhez, kihasználva Tito és Maclean II. világháborúig visszanyúló személyes kapcsolatát.²⁶³ Peake belgrádi brit nagykövet már a látogatás megkezdése előtt, 1949. április 27-én titkos és rejtjeles táviratot küldött a külügyminisztériumnak. Ebben kifejtette, hogy Maclean, akit egyébként jó tárgyalófélnak tartott, a jugoszláv vezetőt esetleg rávehetné arra, hogy mérsékelje a görög partizánok támogatását: „parlamenti képviselőként Maclean közölhetné, hogy amennyiben megszűnik a görög lázadóknak nyújtott jugoszláv segítség, feltűnés nélkül bizonyos gazdasági segítséget adhatunk Jugoszláviának, de amennyiben folytatódik a fenti támogatás, bármilyen, Jugoszláviának adandó különleges gazdasági támogatás jelentős bírálatnak tenné ki Önt [Bevint] az Alsóházban [...] ami bizonyosan Titónak sem érdeke.” Ezzel összefüggésben Peake fontosnak tartotta annak hangsúlyozását is, hogy Nagy-Britannia nem törekszik Jugoszlávia fennálló társadalmi rendszerének megváltoztatására.²⁶⁴

A megbeszélésről Peake május 6-án számolt be feletteseinek. Szigorúan titkos rejtjeles táviratában kiemelte, hogy Tito „nem tagadta, hogy a múltban segítettek a lázadókat. De egyetértett azzal, hogy megváltoztak a körülmények, és azt mondta, hogy miközben Jugoszlávia a politikai menekültek előtt nem tagadhatja meg a menedékjogot, őket most már Jugoszláviában fogják tartani”. Tito ezenfelül gyakorlatilag garanciát adott arra, „hogy a jövőben nem fogják megengedni, hogy visszatérjenek Görögországba, és ott tovább folytassák a küzdelmet. Hasonlóan semmilyen további segítséget nem fognak adni a lázadóknak”. Minderről teljes titoktartást kért, „mivel ennek nyilvánosságra kerülése nagyon káros

Párizsban, az Egyesült Nemzetek ülésén esetleg jugoszláv–görög informális találkozóra kerülhetne sor. Később azonban felhagyott a javaslat szorgalmazásával. Ennek okait a brit feljegyzések nem részletezték. PRO FO 371/78716 R2168/1051/92G. A londoni görög nagykövet szintén javasolta a kapcsolatok újrafelvételét. Ezt az ausztrál nagyköveten és a londoni jugoszláv nagyköveten keresztül tartották elképzelhetőnek. Uo.

²⁶³ Nem ez volt az első alkalom, hogy a brit külügyi vezetés a II. világháború után igénybe vette Macleant. Mint már utaltam rá, a brit diplomata hasonló okokból 1947 júniusában a háborús foglyok repatriálása miatt folytatott tárgyalásokat Belgrádban. Az 1947. szeptember 8-án megkötött egyezmény a britek számára kedvezett. Kimondták ugyanis, hogy az usztasa foglyokat automatikusan nem küldik haza, de az átvilágításba a jugoszlávokat is bevonják. LANE: *Coming to Terms with Tito.*: i. m. 25.

²⁶⁴ PRO FO 371/78768 R4460/1634/92.

lenne a számára”.²⁶⁵ Ez volt az első eset, hogy Tito utalást tett arra, hogy nem fogja tovább támogatni Markosz gerilláit. Peake azonban május 10-én keltezett újabb rejtjeles táviratában ezt az előzmények ismeretében érthetően kételkedve fogadta, és nem valószínűsítette, hogy rövid időn belül Tito valóban lépéseket fog tenni a kérdés rendezésére. Így pedig „a banditák továbbra is Jugoszláviában keresnek majd menedéket”, miközben az „események alakulása arra utal, hogy Jugoszláviának egyre kevésbé érdeke a görög lázadók további anyagi megsegítése”. Mindezek alapján a görög kérdésben kizárta a gyors változást.²⁶⁶

Tito végül július 10-én, az Isztriai-félszigeten fekvő Pulában jelentette be a görög határ lezárását,²⁶⁷ amit a brit politika is nagyra értékelt, könnyebbé téve Tito gazdasági megsegítését. Miközben Nagy-Britannia a görög kérdéssel és Tito gazdasági támogatásával volt elfoglalva, az Egyesült Államok szakértői, elsősorban a hírszerzési elemzésekben, új javaslatokat adtak a Jugoszláviával kapcsolatos állásponthoz. Igaz, a Nemzetbiztonsági Tanács 1949. február 17-i jelentésében továbbra is azt ajánlotta, hogy csak olyan, stratégiaiilag jelentéktelen árut szállítsanak Jugoszláviának, amely arra elegendő, hogy a jugoszláv gazdaság azonnali szükségleteit fedezzék. A háborús célokat szolgáló termékek exportja, nem is beszélve az atomenergia felhasználását elősegítő berendezésekről, továbbra sem jöhetett szóba.²⁶⁸ Szeptember 4-én viszont ugyanez a Nemzetbiztonsági Tanács már úgy vélte, hogy hasznos lenne az „eretnek kommunista rendszerek” támogatása, de továbbra is a gazdasági segítségnyújtást tartották a leginkább kifizetődőnek.²⁶⁹ November 10-én pedig az amerikai külügyminiszter, igaz, csak a korlátozott gazdasági segítségnyújtás és az általános nyilatkozattétel mellett, de harmadik lehetőségként már azt is mérlegelte, hogy egy esetleges szovjet katonai támadás esetén milyen garanciák adásával lehetne segíteni a

²⁶⁵ PRO FO 371/78716 R4734/1051/92G. A britek ezt be is tartották. Bevin még a következő kabinetülésen sem utalt Tito garanciájára, és az amerikaiakat is csak késve tájékoztatták. BARKER: *Yugoslav Policy towards Greece*: i. m. 291. Maclean könyveiben soha sem tett Tito ígéretére utalást.

²⁶⁶ PRO FO 371/78716 R4875/1021/92G.

²⁶⁷ A határ lezárását követően fokozatosan javulás kezdődött a jugoszláv–görög kétoldalú kapcsolatokban: 1949 októberében az újból felállított ENSZ határbizottságában a jugoszláv delegáció együttműködése mindenkinek feltűnt. STEFANIDIS: i. m. 324-325.

²⁶⁸ CEH: i. m. 72.

²⁶⁹ Uo. 113-115. A State Department szeptember 1-jén keltezett állásfoglalásában már úgy vélte, hogy Tito felszínén tartása hosszútávon már nem elegendő ahhoz, hogy egy demokráta, független rendszert hozzanak létre. FRUS 1949. Vol. V. 941-944.

jugoszláv ellenállást. Úgy vélte, hogy ebben az esetben egy általános, segítségről szóló nyilatkozatot kellene kiadniuk, amit korlátozott mértékben katonai felszerelések szállításával egészíthetnének ki. A segítség részleteit azonban mindig az adott körülményektől tette volna függővé.²⁷⁰ Louis Arthur Johnson védelmi miniszter (1949–1950) viszont november 16-án kelt emlékeztetőjében ellenezte az azonnali kormánysegély ötletét. Indoklásul azt hozta fel, hogy az Egyesült Államokat saját védelmi kiadásai is jelentősen lekötik. A segítségadásra ezért a kölcsönös védelemről szóló törvényt (Mutual Security Act) tartotta irányadónak, amiben viszont kizárják Jugoszlávia részvételét.²⁷¹ Truman amerikai elnök december 22-i sajtótájékoztatóján szintén érintette Jugoszláviát. George Allen, az új belgrádi amerikai nagykövet kinevezését firtató kérdésekre válaszolva kifejtette, hogy az Egyesült Államok minden agressziót ellenez, bárhol is történjék a világban: „Bármely ország elleni agressziót ellenezzük, függetlenül attól, hogy hol helyezkednek el. [...] Mindig is ez volt a politikánk.”²⁷² Ez azonban a gazdasági megsegítés mellett egy újabb problémakört, a Jugoszlávia katonai megsegítésének problematikáját vetette fel.

²⁷⁰ CEH: i. m. 137-138.

²⁷¹ Uo. 144-145.

²⁷² *Public Papers of the Presidents of the United States. Harry S. Truman. Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President January 1 to December 31, 1949.* Washington, United States Government Printing Office, 1964. 585.

„TITO FELSZÍNEN TARTÁSA”: NAGY-BRITANNIA ÉS JUGOSZLÁVIA GAZDASÁGI MEGSEGÍTÉSE

A Jugoszlávia elleni szovjet és csatlós fellépés az ideológiai vádaskodások mellett már a Tájékoztató Iroda 1948. június 28-i elítélő határozata után a gazdasági nyomásgyakorlással párosult. A brit diplomácia első, blokáddal kapcsolatos megnyilvánulásai azonban ambivalens jegyeket mutattak.

A brit külügyminisztérium gazdasági hírszerző osztálya már július 10-i elemzésében a blokád gazdasági hatásait vizsgálta, miután megállapította, hogy a „jugoszláv határt lezárták az áruforgalom előtt”. Az elemzés – amelyben egyszerre vizsgálták a blokád Jugoszláviára, valamint a Szovjetunióra és kelet-európai csatlós országaira gyakorolt hatását – leszögezte, hogy a várható jó aratás és a megfelelő élelmiszer-ellátottság ellenére a jugoszláv mezőgazdaságban „elosztási nehézségek léphetnek fel”. A lépés pedig fékezheti a modernizációt és a szövetkezetesítést, mivel a „jugoszláv gazdaságot primitívebb művelési formára kényszeríti vissza”. Az elemzők ennél sokkalta súlyosabbnak tartották a várható ipari következményeket. Főként azért, mert megállapításuk szerint Jugoszlávia az „olaj háromnegyedében, jó minőségű szénből és textíliából pedig teljesen az orosz csatlósok exportjára szorul”, miközben tőkére is szükségük lenne. Mindezek alapján azt a következtetést vonták le, hogy „hiányukkal nem csak a további iparosítási bővítés válik lehetetlenné, hanem jelentősen visszaeshet a működő gyárak termelése”, miközben az „olajhiány az ország közlekedési rendszerét súlyosan nehezítheti”. Mindezeknek pedig „politikai következményei lehetnek”. Az elemzők optimistán ugyanakkor úgy látták, hogy „nyugatról tengeren szinte az összes hiány pótolható” és bíztak abban, hogy a „keleti blokád Jugoszláviát erősen a nyugatiakkal történő kereskedelemre fogja ösztönözni”. Ennél jóval jelentéktelenebbnek vélték a blokád csatlósokra gyakorolt hatását. Meglátásuk szerint ez leginkább Albániát érintheti kedvezőtlenül, a többi csatlós országra, köztük Magyarországra gyakorolt hatását azonban nem tartották jelentősnek, egyedül a Dunán átmenő hajóforgalom jugoszláv blokádját tekintették károsnak.²⁷³

Az elemzéssel, amely már tényként kezelte a Jugoszlávia elleni csatlós

²⁷³ PRO FO 371/72586 R9028/407/92.

gazdasági blokádot, nem mindenki értett egyet. Charles Peake belgrádi brit nagykövet még augusztus 24-én, a külügyminisztériumba küldött bizalmas és rejtjeles táviratában is úgy foglalt állást, hogy „semmi olyan bizonyíték nincs, amely a blokádra utalna”. Igaz, azt a nagykövet is elismerte, hogy „állandóan ezt híresztelik”. Peake azt is megemlítette, hogy Jugoszláviának Csehszlovákiával és Magyarországgal „bizonyos nehézségei akadtak”, de úgy vélte, hogy a „jelen szakaszban az ilyen gazdasági blokádot” a Szovjetuniónak nem áll érdekében.²⁷⁴

A Foreign Office augusztus 24-i kimenő táviratában még mindig nem kezelte tényként a csatlós gazdasági blokádot meglétét, de a távirat árnyaltabban már úgy fogalmazott, hogy „Belgrádból folyamatosan a gazdasági blokádról híresztelnek”. Mindezt Peake beérkező távirataira alapozták. A távirat ezt követően felsorolásszerűen be is számolt ennek legfontosabb elemeiről, megemlítve, hogy az „albánokkal a kereskedelem teljes mértékben megszűnt”. Igaz, hogy Romániától „kis mennyiségben még kapnak olajat”, a szovjetektől a behozatal azonban „hónapok óta elhanyagolható”. Emellett a „csehszlovák és a magyar szállításokban [is] érezhetők bizonyos nehézségek”.²⁷⁵

A szófiai brit követ ugyanakkor augusztus 20-án kelt táviratában Peake-hez hasonlóan elvetette, hogy létezne a renegát délszláv állam elleni csatlós blokádot. Mindössze a pirini térség közlekedésében észlelt megszorításokat.²⁷⁶ Habár az általam ismert szakirodalom külön nem foglalkozik azzal, hogy a valóban beinduló „gazdasági hadviselésbe” Bulgária mikortól kapcsolódott be, Románia 1948 augusztusában ténylegesen felfüggesztette a Jugoszláviába irányuló olaj- és vasércszállítmányokat és leállították a jugoszláv dohány behozatalát. Elmaradt a jugoszláv–román kereskedelmi egyezmény megújítása is. Csehszlovákia pedig csak azokat a gépkocsikat szállította le, amelyeket a jugoszlávok már előzőleg kifizettek, és a románokhoz hasonlóan ők sem voltak hajlandók újabb kereskedelmi egyezmény megkötéséről tárgyalni.²⁷⁷ A prágai brit nagykövetségről azonban még augusztus 18-án is arról táviratoztak Londonba, hogy a csehszlovák kormány „csak nagyon vonakodva alkalmazna gazdasági szankciókat”, mivel az „legalább ugyanakkora mértékben számukra is káros lenne”.²⁷⁸

²⁷⁴ PRO FO 371/72575 R9792/300/92.

²⁷⁵ PRO FO 371/72575 R9689/300/92.

²⁷⁶ PRO FO 371/72575 R9788/300/92.

²⁷⁷ LARSON: i. m. 198.

²⁷⁸ PRO FO 371/71321 N9326/2186/12.

A brit diplomácia tehát a gazdasági nyomásgyakorlásra utaló jeleket ellentmondóan értékelte. Az idő előrehaladtával és a konfliktus egyre nyilvánvalóbbá válásával már tényként kezelték a gazdasági blokádot. Különösen két ország, Csehszlovákia és Magyarország Jugoszlávia elleni lépéseivel foglalkoztak. Az előzővel minden bizonnyal azért, mert Csehszlovákia a kelet-európai térség iparilag legfejlettebb országa volt, Magyarországgal pedig részben a két ország között érvényben lévő jóvátételi megállapodások miatt.

Habár Alexander Knox Helm budapesti brit követ 1948. szeptember 2-i bizalmas minősítéssel ellátott táviratában még mindig leszögezte, hogy a „kereskedelmi tárgyalások terén *bivatalosan* [kiemelés tőlem, V. P.] nincs gazdasági szankció”, de arról is értesült, hogy a magyar áruk szállítása az „utóbbi időben „adminisztratív” és hasonló más intézkedések hatására jelentősen lelassult”.²⁷⁹ Augusztus 27-én ugyanő arról táviratozott, hogy a „magyar kormány augusztus 25-én döntést hozott a jóvátételi szállítások felfüggesztéséről”, és ennek végrehajtására másnap utasították is a megfelelő szerveket. Informátora értesülésére támaszkodva Helm feltételezte, hogy erre szovjet utasításra került sor.²⁸⁰ A belgrádi brit nagykövetség 1949. június 14-én ugyanezzel magyarázta a csehszlovák–jugoszláv gazdasági kapcsolatok elmérgesedését.²⁸¹ A belgrádi brit követség már addig is többször jelentett a csehszlovák szállítások csökkenéséről, megszűnéséről. 1949. március 18-án a *Borba* február 28-i cikkére alapozva például arról számoltak be, hogy Csehszlovákia a megelőző nyolc hónapban esedékes 500 millió korona értékű árunak csak 43 százalékát szállította le, miközben Magyarországhoz hasonlóan 30 százalékkal növelte meg exportcikkeik árát.²⁸² Június 14-én pedig arról írtak, hogy májusban Csehszlovákia felfüggesztette minden Jugoszláviába irányuló szállítását, ami ekkor 1,5 milliárd dinárt tett volna ki.²⁸³

A magyar jóvátételi szállításokat háborús vesztesként már az 1945. január 20-i fegyverszünet 12. pontja előírta, amely Magyarországot 200 millió dolláros jóvátétel megfizetésére kötelezte a Szovjetunió, további 100 millió dollár fizetésére pedig Jugoszlávia és Csehszlovákia felé. Az 1946. május 11-én aláírt jugoszláv–magyar jóvátételi egyezmény 6 év alatt 70 millió dollár

²⁷⁹ PRO FO 371/72575 R10283/300/92.

²⁸⁰ PRO FO 371/72575 R10031/300/92.

²⁸¹ PRO FO 371/78728A R5899/11312/92.

²⁸² PRO FO 371/78727 R3480/1122/92.

²⁸³ PRO FO 371/78728A R5896/11312/92.

értékben írta elő a magyar jóvátételi szállításokat. Többek között vasúti felszereléseket, villanymotorokat, hajókat és nehézipari hengerelt árukat kellett Jugoszláviába szállítani. A jóvátételi kötelezettség bekerült az 1947-es párizsi békeszerződésbe is, melynek 23. cikkelye 6 év helyett 1945. január 20-ától számított 8 évre elosztva írta elő a magyar jóvátételi szállításokat.²⁸⁴ A szállításokkal azonban akadtak problémák. Magyarország még 1948 nyarán kérte a jugoszlávoktól a jóvátétel méltányos csökkentését, de ezt 1948. július 16-án Jugoszlávia elutasította. Majd az egyre élesedő gazdasági szembenállás részeként elkobozta az ottani magyar javakat.²⁸⁵ Ezt egy évvel később az öt évre kötött kereskedelmi megállapodás magyar részről történő felmondása követte.²⁸⁶ Az egyezmény felmondására június 22-én adott jugoszláv válaszára a belgrádi brit nagykövetség gazdasági titkársága táviratozott Londonba. A távirat további részlettel nem szolgált, mindössze annyit szögezett le, hogy „számos jugoszláv vád minden kétséget kizáróan megalapozottnak tűnik”.²⁸⁷

A kereskedelmi egyezmény felmondását követően tovább bonyolódott a magyar jóvátétel teljesítése, pontosabban annak nem teljesítése körüli huzavona. Jugoszlávia 1949. szeptember 28-án már-már kétségbeesetten fordult Nagy-Britanniához, mint a párizsi békeszerződést aláíró egyik győztes nagyhatalomhoz. Az erről szóló jugoszláv hivatalos levélből kiderül, hogy Magyarország 1948 szeptemberében függesztette fel az 1946. augusztusi jóvátételi megállapodás fizetését. A jugoszláv álláspont védelmében a levél arra is kitért, hogy Jugoszlávia már 1948 novemberében tárgyalást javasolt, ezt azonban a magyarok két, számukra teljesíthetetlen

²⁸⁴ BALOGH Sándor – FÖLDESI Margit (vál.): *A jóvátétel és ami mögötte van ...: válogatott dokumentumok 1945–1949.* Budapest, Napvilág, 1998. 8. és 13. és ROMSICS Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2006 223-224. és 233. A fegyverszünet és békeszerződés pontjai olvashatóak: ROMSICS Ignác: *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris, 2000. I. kötet, 381. és 481-482. A magyar–jugoszláv egyezmény szövegét közli: BALOGH – FÖLDESI: i. m. 94-98.

²⁸⁵ BALOGH: i. m. 316.

²⁸⁶ Balogh Sándor ennek dátumaként 1949. június 19-ét jelölte meg. BALOGH: i. m. 322. Wallinger új budapesti brit követ azonban június 20-án kelt táviratában a *Szabad Nép* június 18-i számára hivatkozva számolt be a felmondó nyilatkozatról. A brit követ az egyezmény felmondásához vezető okok közül a magyar pártlapban megjelent cikkből azt emelte ki, hogy a jugoszlávok visszatartották a gazdasági adatokat és felfüggesztették a Magyarországra irányuló vasérc szállítását. PRO FO 371/78728B R6065/11321/92. A felmondás dátumaként Balogh Sándor és Földesi Margit is 1949. június 18-át hozza. BALOGH – FÖLDESI: i. m. 15.

²⁸⁷ PRO FO 371/78728B R6546/11321/92.

feltételhez kötötték: Jugoszlávia egyrészt mondjon le arról, hogy a teljesítés elmaradásakor panaszjoggal élhessen, másrészt változtasson az 1948 augusztusában államosított magyar tulajdon jogállásán. Mivel a jugoszláv fél a „magyar kormány rossz szándéka (*mauvais volonté*) miatt közvetlen tárgyalás keretében lehetetlennek tartja a békeszerződés 23. cikkelyének végrehajtását”, a szovjet és az amerikai féllel együttműködve a britek segítségét kérték.²⁸⁸

A britek készen is mutatkoztak a jugoszláv kérés teljesítésére. Erre bizonyos győzködés után az amerikaiakat is sikerült rávenniük, a szovjeteknek küldött azonos tartalmú brit és amerikai jegyzékekre azonban nem kaptak pozitív választ. A Szovjetunió ugyanis mind a november 15-én, mind az újbóli brit–amerikai megkeresésre december 3-án adott válaszában elutasította, hogy a három győztes hatalom foglalkozzon a kérdéssel. Úgy vélte, hogy erre a magyar békeszerződés 40. cikkelye nem ad felhatalmazást, annak ellenére, hogy az kimondta, hogy abban az esetben, ha két hónap alatt közvetlen tárgyalásokon nem sikerül rendezni a vitás kérdéseket, az „érdekelt felek bármelyikének kívánságára bizottság elé kell terjeszteni, amely bizottság mindkét fél egy-egy képviselőjéből és a két fél közös megegyezéssel harmadik országok állampolgárai közül választandó harmadik tagból fog állni”.²⁸⁹ A Szovjetunió amúgy úgy gondolta, hogy „Magyarország és Jugoszlávia nem merítette ki a vita [...] összes közvetlen rendezési lehetőségét”.²⁹⁰ Így annak ellenére, hogy a Budapestre akkreditált brit és amerikai követ 1949. november 28-án egyeztetett a követendő lépésekről,²⁹¹ a nyilvánvaló okokból homlokegyenest eltérő szovjet álláspont miatt a háromhatalmi közös fellépés nem vezetett eredményre. A kérdés pedig csendben lekerült a brit diplomácia napirendjéről.

Nem így a gazdasági segítségnyújtás, ami Jugoszlávia növekvő gazdasági elszigetelődése miatt egyre sürgetőbbé vált. Főként azt követően, hogy hivatalos brit–amerikai politikává vált „Tito felszínén tartása”. Így annak ellenére, hogy a nyugati nagyhatalmak továbbra is irracionálisnak tekintették a jugoszláv ötéves tervben kitűzött célokat, a jugoszláv gazdaság összeomlása nem volt érdekük. Attól tartottak ugyanis, hogy a fellépő társadalmi nyugtalanságban Tito rendszerét nem egy nyugatbarát, hanem egy maradéktalanul szovjet szimpátiájú rendszer fogja felváltani. A gazdasági

²⁸⁸ PRO FO 371/78764 R9301/1493/92.

²⁸⁹ ROMSICS: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*.: i. m. I. kötet, 485.

²⁹⁰ PRO FO 371/78764 R10837/1493/92 és R11357/1493/92.

²⁹¹ PRO FO 371/78764 R11170/1493/92.

segély előfeltételül szabták ugyanakkor, hogy először Tito kérje azt tőlük.

Tito gazdasági megsegítését Nagy-Britannia csak korlátozott mértékben tudta támogatni, hiszen maga sem volt mentes a gazdasági problémáktól.²⁹² Támogatásuknak emellett előfeltételül szabták az államosított brit javak jóvátételéről szóló tárgyalások mihamarabbi, brit szempontból kielégítő befejezését.²⁹³ A megváltozott jugoszláv érdekeknek köszönhetően az erről szóló egyezményt 1948. december 23-án alá is írták. A megállapodás értelmében Jugoszlávia 4 millió font jóvátétel megfizetésére kötelezte magát a második világháborút követően államosított brit javak után.²⁹⁴ Jugoszlávia előzetesen legalább 15-20 évre próbálta elhúzni az összeg kifizetését, amit a britek természetesen kategorikusan elvetettek. Helyette 6-8 éves teljesítési határidőt szabtak. Sőt, a jóvátétel törlesztését is csak abban az esetben engedélyezték volna 8 évre, ha Jugoszlávia évente 500 ezer fontot törleszt belőle.²⁹⁵

A jóvátételi megegyezés mellett 1948. december 23-án még további két egyezményt írtak alá. Az ekkor megkötött rövid távú kereskedelmi egyezményben az 1949. szeptember 30-ig terjedő időszakban mindkét irányban 15-15 millió fontos árucserében állapodtak meg. Ennek keretében Jugoszlávia főként textíliát, nyersanyagokat, nyersolajat, vegyszereket és gépeket vásárolhatott, míg Nagy-Britannia zömmel fát, fából készült termékeket és élelmiszert importálhatott. A másik (összességében harmadik) egyezmény, az úgynevezett Money and Property Agreement azoknak a javaknak a sorsát rendezte, amiket még a második világháború alatt, a megszálló országok tulajdonítottak el.²⁹⁶ Hosszú távú kereskedelmi

²⁹² Az 1947-ben meghirdetett Marshall-tervnek Nagy-Britannia volt a legnagyobb hasznélvezője: 1948–1951 között nem kevesebb mint 3,2 milliárd dollár értékben részesültek a segélyből, ami az összes segély 25 százalékát alkotta. HORVÁTH Gábor: Egység és megosztottság: az euroatlanti kapcsolatokról a Marshall-terv 50. évfordulóján. *Külpolitika*, 1997/1. 89.

²⁹³ Vonatkozó brit jegyzék Jugoszláviának 1948. június 3-án. PRO FO 371/72622 R7061/4524/92.

²⁹⁴ PRO FO 371/72626 R14439/4524/92. A 4 millió font vonatkozott a domíniumi valamint a brit gyarmatokon élők egykori tulajdonára is.

²⁹⁵ PRO CAB 134/222 E. P. C. (49)58. Note by the Chancellor of the Exchequer, 28 May 1949.

²⁹⁶ PRO FO 371/72626 R14439/4524/92 Ann Lane 4,5 millió fontot hoz a jóvátétel összegére. A rövid távú kereskedelmi egyezményre 14,7 millió dollár értékű brit importot és 11,3 millió font értékű jugoszláv behozatalt állapít meg. A Money and Property egyezményt azzal egészíti ki, hogy az a háború alatt befagyasztott számlák ügyének rendezését szolgálta. LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 135-

megállapodást viszont ekkor még nem írtak alá. Arra majd csak az után került sor, hogy Tito 1949. július 10-én Pulában nyilvánosan bejelentette, hogy leállítják a görög partizánok megsegítését.²⁹⁷ Az ezt követően három évre megkötött hitelmegállapodás keretében Jugoszlávia 11,6 millió font értékben kapott hitelt, amelyből az első évben 7,3 milliót, a következőben 2,3 milliót, míg a harmadik évben 2 millió fontot hívhatott le.²⁹⁸ A megállapodást 1949. december 26-án újabb egyezmény követte, amelynek keretében Jugoszlávia 8 millió font értékben középtávú, 5 millió font értékben pedig rövid lejáratú hitelt kapott Nagy-Britanniától.²⁹⁹

A terhek oroszánrésze ugyanakkor az Egyesült Államokra hárult. Ennek első lépéseként az amerikai kormány még 1948. július 17-én felszabadította azt a 48 millió dollár értékű jugoszláv aranykészletet, amit még Jugoszlávia 1941-es német megszállásakor fagyasztottak be.³⁰⁰ Az amerikai lépés bizonyítja, hogy kezdettől az Egyesült Államok volt az, amely aktívabban segítette a jugoszláv gazdaságot. 1949 szeptemberében az Export-Import Bankon, az amerikai kormány hivatalos hitelkihelyezési szervén keresztül újabb 20 millió dollár értékű segélyt juttattak az országnak, szükség esetére további segítséget helyezve kilátásba. Természetesen az amerikai politikusokat mindebben nem egyfajta irgalmas szamaritánusi megközelítés vezérelte. Tagadhatatlan stratégiai előnynek tekintették ugyanis, hogy Jugoszlávia leválásával csökkent a szovjet és csatlós haderők összereje és a közvetlen szovjet katonai fenyegetés visszaszorult az olasz határtól. Albánia pedig földrajzilag szigetelődött el. A segélyezés hátterében politikai okok is meghúzódtak. Az amerikai döntéshozók ugyanis bíztak abban, hogy Tito rendszere követőkre fog találni.³⁰¹

A segélyezést azonban megnehezítették az érvényben lévő amerikai törvények. Az 1949-ben elfogadott Kiviteli Korlátozási Törvény (Export Control Act) ugyanis az elnök számára lehetőséget teremtett arra, hogy

136.

²⁹⁷ Uo. 140. és LANE: *Coming to Terms with Tito*: i. m. 30.

²⁹⁸ LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 145.

²⁹⁹ HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 85.

³⁰⁰ LANE: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity*: i. m. 131-132. és Stephen C. MARKOVICH: American Foreign Aid and Yugoslav Foreign Policy. In: Peter J. POTICHNYJ – Jane P. SHAPIRO (eds.): *From the Cold War to Detente*. New York-London, Praeger Publishers, 1976. 79. A jugoszláv aranytartalék felszabadításával egyidejűleg került sor körülbelül 50-60 ezer tonna nyersolaj szállítására Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból Jugoszláviába. HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 82.

³⁰¹ CAMPBELL: i. m. 16. és 19-20.

megtiltsa minden olyan amerikai termék vagy árucikk exportját, amely jelentősen megnövelné bármely, az Egyesült Államokkal ellenséges nemzet hadipotenciálját. A törvény részletesen szabályozta az ilyen tiltólistára kerülő termékeket, amelyeket további négy csoportba soroltak be: az első kategóriába a katonai felszerelések, a másodikba a félig katonai termékek, a harmadikba a hadi felszereléseket előállító termelő berendezések, a negyediket pedig az atomenergia előállításához szükséges berendezések tartoztak. A törvény előírásait a koreai háború kitörése után az úgynevezett Cannon-törvénykiegészítés tovább szigorította, míg az 1952-ben hatályba lépett Kölcsönös Védelmi Segélyt Ellenőrző Törvény (Mutual Defense Assistance Control Act) széles lehetőséget nyújtott az amerikai elnök számára annak mérlegelésekor, hogy a korlátozások megkerülésére törekvő nyugat-európai országok ellen milyen szankciót alkalmazzon.³⁰² A megnövelt elnöki jogkör alapján a törvény arra is lehetőséget teremtett, hogy „Tito felszínén tartását” mind gazdasági, mind pedig katonai segéllyel támogassák.

A törvény előírásai mellett az amerikai vezetésnek a közvélemény reakcióival is számolnia kellett, hiszen végső soron egy kommunista állam megsegítéséről volt szó. Jól mutatják ezt az 1949 elején, illetve az év közepén végzett közvélemény-kutatások. Az amerikai lakosság körében februárban végzett felmérésből ugyanis kiderült, hogy csak 47 százalékuk tudott a szovjet–jugoszláv konfliktusról és közülük is csak 51 százalék növelte volna a Jugoszláviával folytatott amerikai kereskedelmet. A másik, 1949 közepén végzett felmérés szerint az amerikai lakoságnak csak mindössze 52 százaléka hallott Titóról, a kereskedelmet pedig csak az összes megkérdezett 21 százaléka tartotta kíváncsi lépésnek.³⁰³ A konfliktus azonban nem csak a politikusokat, a diplomáciai képviselőket vagy a nyugati közvéleményt állította új dilemma elé, hanem az Egyesült Államokban különösen erős és politikaformáló szereppel is bíró sajtó képviselőit is. A befolyásos *Wall Street Journal* 1948. július 1-i szerkesztőségi cikke egyértelműen amellel foglalt állást, hogy a vitának nem szabad befolyásolnia az amerikai külpolitikát. A cikk írója erkölcsileg elítélendőnek tartotta Tito megsegítését, a szovjet–jugoszláv konfliktussal kapcsolatban pedig leszögezte, hogy „amikor gazemberek egymás torkának esnek, egyik sem válik ezáltal a törvény és a

³⁰² BORHI László: Az amerikai diplomácia és a szovjet gazdasági-politikai térnyerés Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1993/3-4. 353. és uő.: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése. *Történelmi Szemle*, 1995/3. 279-280.

³⁰³ Lorraine LEES: i. m. 60.

helyes viselkedés bajnokává”.³⁰⁴ A lap ezen megállapításával valójában már a konfliktus kezdeti szakaszában rátapintott az amerikai külpolitika egyik legfontosabb dilemmájára, arra, hogy bármilyen segítség logikátlanak tűnik, miközben erkölcsi keresztes hadjáratot folytatnak a Szovjetunió ellen.³⁰⁵

Truman 1947. március 12-i kongresszusi beszédével ugyanis hivatalos külpolitikai doktrínává emelkedett a feltartóztatás (*containment*) politikája, habár azt a gyakorlatban már 1946 elejétől alkalmazták. Az úgy nevezett Truman-doktrína az izolációs politika feladását és az Egyesült Államok új világpolitikai szerepvállalásának kezdetét jelentette. A szabad világ védelmében pedig dogmaként kezelték a szovjet kommunista expanzió megfékezésének szükségességét.³⁰⁶ A világ két részre osztásának (szabad és kommunista) egyszerű képletébe csak nehezen volt beilleszthető egy olyan kommunista állam létrejötte, amelyik a Szovjetunió hivatalos dogmájától eltérő nézeteket kezd el vallani. Trumannak az amerikai közvéleményt eddig éppen az erkölcsi keresztes hadjárat ideológiájával sikerült megnyernie, ami kizárta bármilyen kommunista rendszer támogatását.³⁰⁷ A reálpolitika felől tekintve a kérdést, a jugoszlávok megsegítése előnyökkel is járhatott a hidegháborús küzdelemben, amit nem lett volna szabad kiaknáztatlanul hagyni.

Mindezen várt előnyök mellé 1950 nyarától egy újabb, Jugoszlávia megsegítésére ösztönző tényező csatlakozott: részben a szárazság miatt fellépő aszály, részben az irracionális és ezáltal katasztrofális hatású jugoszláv iparpártoló politika következményében súlyos élelmiszerhiány lépett fel. Komolyan számolni kellett az éhínség lehetőségével, de a külkereskedelmi kapcsolatok csökkenésével és a lakosság elégedetlenségének növekedésével is. Az aszály következtében gyakorlatilag teljesen leállt a jugoszláv gabona kivitele, egyre több állatot vágtak le és tizedével csökkentették a városi lakosok kenyéradagját.³⁰⁸ Az így kialakuló nehéz belpolitikai helyzet miatt 1950 októberében Jugoszlávia hivatalosan is nyugati segélyezést kért: 60 millió dollárt élelmiszer és további 45 millió dollárt nyersanyagok

³⁰⁴ Idézi: Mark S. BYRNES: A Títónak nyújtott amerikai segély. In: *Külpolitika*, 2001./1-2. 153.

³⁰⁵ Uo. 154.

³⁰⁶ FISHER: i. m. 118.

³⁰⁷ Magyarics Tamás helyesen állapítja meg, hogy Jugoszláviát csak nehezen lehetett demokratikus államnak nevezni. MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, Eötvös, 2000. 251.

³⁰⁸ John LAMPE – Russel O. PRICKETT – Ljubiša S. ADAMOVIĆ: *Yugoslav–American Economic Relations Since World War II*. Durham-London, Duke University Press, 1990. 32.

vásárlására.³⁰⁹ A kérdést az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsa már október 16-i gyorsjelentésében megvizsgálta, és 35-50 millió dollárnyi élelmiszer-segítséget irányzott elő.³¹⁰ A kongresszus nagy többséggel még decemberben elfogadta az erről szóló segélytörvényt (Yugoslavia Economic Relief Act), amely humanitárius és nemzetbiztonsági okokra hivatkozva, az Export-Import Bankon keresztül 38 millió dollárnyi segélyt folyósított.³¹¹ A segélyprogrammal emellett mindkét fél demonstrálhatta, hogy képes az együttműködésre.³¹² Erre már csak azért is szükség volt, mert 1952-ben újabb aszály sújtotta Jugoszláviát, ami további nyugati segélyezést tett szükségessé.

Korlátozott lehetőségeihez mérten a magyar diplomácia is értesült az amerikai segélyezés legfontosabb lépéseiről, és habár a két ország közti ideológiai eltérések és a magyar részről a külpolitikai mozgástér teljes hiánya miatt az erről szóló külügyminisztériumi jelentések tobzódnak az ideológiai klisékben, az azokban szereplő számadatokat valósnak fogadhatjuk el. Eszerint a jugoszláv élelmiszerválság enyhítésére 1950. december közepéig az Egyesült Államok a Marshall-terv alapjából 100 ezer tonna lisztet szállított a lakosság részére. Az Atlanti Szövetség katonai segélyalapjából további 16 millió dollár értékben 108 ezer tonna élelmiszerral támogatta a jugoszláv hadsereget, köztük liszttel, kukoricával, árpával, cukorral és zsírral. A jelentés beszámol a fent említett 38 millió dolláros segélyről is, amit a „ház külügyi bizottsága december 6-án egyhangúan megszavazott és így kongresszusi megszavazása biztosnak ígérkezik”. A segély a magyar követség értesülése szerint „115 millió font mezőgazdasági 'élelmiszer-felesleg' szállítását jelenti az alábbi megoszlásban: 15.432.200 font tejpor, 33.069.000 [font] szárazbab, 66.138.000 [font] sárgaborsó.” Mindezt a CARE (Cooperative for American Remittances in Europe) amerikai segélyszervezet 5-10 dolláros élelmiszercsomagjai egészítették ki.³¹³ A segélyszervezet egyébként igen aktívan vett részt Jugoszlávia megsegítésében. A magyar követség 1951. február 17-i táviratában újfent beszámolt tevékenységéről, külön kiemelve, hogy „Paul C. French a CARE vezérigazgatójának január 25-i nyilatkozata

³⁰⁹ Lorraine LEES: i. m. 90.

³¹⁰ CEH: i. m. 195-196.

³¹¹ A képviselőházban 225:142 arányban, a szenátusban 60 szavazattal 21 ellenében fogadták el a törvényt. CAMPBELL: i. m. 23-24. és Lorraine LEES: i. m. 93-94

³¹² Uo. 97.

³¹³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-k-Egyesült Államok-48t-758/1950/biz./2 (17d.)

szerint az elkövetkezendő 6 hónap alatt 35 millió dollár értékű ingyenes csomagszállítmányt kívánnak Jugoszláviának juttatni”.³¹⁴

Szerényebb gazdasági lehetőségeihez mérten kölcsönökkel és hitelekkel Nagy-Britannia is segítséget nyújtott. Ennek kezdeti pontos mértékét a brit kormány ülésére 1950. október 17-én elkészült közös külügyminiszteri és a kereskedelmi miniszteri emlékeztető tartalmazza. Az emlékeztető, amellyel, hogy kitér arra, hogy mennyire fontos a Szovjetunió olasz, francia, német és görög területekre gyakorolt veszélye ellen Jugoszlávia fenntartása, számszerűen összesítette a megelőző 12 hónap brit segélyezését. Ebből kiderül, hogy gépvásárlásra 8 millió font értékben adtak középtávú hitelt, amit 5 millió font rövidlejáratú hitel egészített ki, miközben az Egyesült Államok a fenti időszakban az Export-Import Bankon keresztül 55 millió dolláros hitelt juttatott az országnak. Mindezt az IMF 9 millió dolláros, az IBRD (International Bank for Reconstruction and Development) fakitermelésre adott 2,7 millió dolláros hitele, valamint egyéb országok (köztük Nyugat-Németország, Ausztria, Svédország, Hollandia és Belgium) 35 millió dolláros hitele egészítette ki.³¹⁵ A fenti számsorok alapján is nyilvánvaló, hogy Nagy-Britannia csak kisebb részben járult hozzá a segélyezéshez, még akkor is, ha a konkrét összehasonlítást jelentősen megnehezíti, hogy a források a brit segítség esetében kizárólag fontban, a többi állam esetében pedig dollárral számolnak. Egy 1951 augusztusában kelt brit külügyi iratból azonban kiderül, hogy 4 millió font akkor 11,5 millió dollárral volt egyenlő.³¹⁶ Az egyszerűség kedvéért, vállalva az ebből származó torzítás kockázatát, a továbbiakban a háromszoros szorzót fogom alkalmazni. Eszerint a 12 millió font hitel valamivel kevesebb mint 36 millió dollárral volt egyenlő, ami nagy vonalakban két harmadát jelentette az amerikai segélynek. Figyelembe véve a többi nyugat-európai ország 35 millió dolláros segítségét, ez nem is volt csekély hozzájárulás.

Visszatérve a brit külügyminiszter és a kereskedelmi miniszter 1950. októberi közös emlékeztetőjéhez, abból az is kiderül, hogy 1950 júliusában Jugoszlávia újabb, konkrét összegmegjelölés nélküli rövid lejáratú hitelt kért Nagy-Britanniától fogyasztási cikkek vásárlására, további 30 millió fontot (90 millió dollár) pedig hosszú távú hitel formájában beruházási javakra. Nagy-Britannia ugyanakkor újabb 1-1 millió fontot (3-3 millió dollár) adott

³¹⁴ MOL XIX-J-1-k-Egyesült Államok-48t-123/1951/biz./pol (17d.)

³¹⁵ PRO T236/3226 CAB C. P. (50)234. Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs and the President of the Board of Trade, 17. October, 1950.

³¹⁶ PRO FO 371/95518 RY1102/368.

fogyasztási cikkek vásárlására és egy cinkkohó felállítására, továbbá 1,5-1,5 millió fontot (4,5-4,5 millió dollár) alumíniumkohó építésére valamint fakitermelésre és faszállításra. Mindezek felül a két miniszter további 5 millió font (15 millió dollár) segély megadását kérte a kabinettől, amin Jugoszlávia élelmiszert és fogyasztási cikkeket vásárolhatna. Amerikai segítségnyújtás esetén azonban csak 3 millió font értékben, míg a másik 2 millióból tartalékalapot képeztek volna. A hosszú lejáratú gazdasági segély adását viszont azzal az indoklással utasították el, hogy először az azonnali válságot kell kezelni.³¹⁷

Habár az egyes országok különböző formában Jugoszláviának nyújtott gazdasági segélyei önmagukban is jelentősek voltak, hatásában és az ott elfogadott összeg nagyságát tekintve ezt felülmúlta az a Nagy-Britannia, Egyesült Államok és Franciaország részvételével megrendezett háromhatalmi konferencia, amelyre 1951. április 9. és június 13. között Londonban került sor.

A konferencia iratanyagából kiderül, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok először kétoldalú megállapodás keretében akarta megtárgyalni a kérdést, Franciaországot csak 1951. április 11-én, tehát a konferencia első ülése után hívták meg. Így képviselőik csak az április 13-án megtartott negyedik üléstől vettek részt a konferencia munkájában. A megbeszéléseken a brit delegáció öt kérdéskört kívánt rendezni: az IBRD-kölcsön és a hosszú távú beruházások kérdését, „Tito fenntartásának” pontos definiálását, a jövőbeni segítségnyújtás formájának és az ebben vállalt amerikai–brit arány meghatározását, valamint ötödik elemként Franciaország és egyéb államok bevonását a terhek viselésébe. Viszonylag nagy hasonlóságot mutat ezzel az amerikai delegáció előzetes napirendi pontjairól készített jegyzék, amely az öt brit pont mellett a jugoszláv gazdasági válság okaival, az IBRD képviselőinek részvételével³¹⁸ és azzal is foglalkozni kívánt, hogy a segélyezés felügyeletében Jugoszlávia mekkora nyugati ellenőrzésre lenne hajlandó. A megbeszélésekkel kapcsolatos francia tervekről a konferencia brit iratai között nem találtam utalást, amit vélhetően az is okozhat, hogy

³¹⁷ PRO T236/3226 CAB C. P. (50)234.

³¹⁸ Az Egyesült Államok ugyanis ellenezte, hogy a bank képviselői kezdettől részt vegyenek az üléseken. A rövid távú deficit kezeléséről elsőként Nagy-Britanniával és Franciaországgal kívántak megegyezni, az IBRD képviselőjét pedig csak ezt követően kívánták meghívni az ülésekre. FRUS United States Government Printing Office, 1983. Vol. IV. 1773-1775. A bank képviselői így csak az április 20., 24., 27. és május 1-jén zajlott üléseken vettek részt. Ez az amerikai álláspont felülkerekedése mellett arra is utal, hogy viszonylag gyorsan sikerült rendezni a rövid távú jugoszláv deficit kérdését.

Franciaországot utólag, már a konkrét napirendi pontok egyeztetése után hívták csak meg.

A fenti napirendi pontok közül legkorábban „Tito felszínen tartásának” definiálását sikerült megfogalmazni. A pontos meghatározást már a harmadik ülésen, április 11-én elfogadták: „Az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok, Franciaország és általában a nyugati világ alapvető politikai és katonai érdeke (a) mindannak az előnynek a megőrzése, amit a szovjet táboron kívül fekvő független Jugoszlávia léte jelent, és (b) mindannak a következménynek az elkerülése, amit Tito rendszerének és a jugoszlávok Kremmel szembeni ellenállásának az összeomlása maga után vonna.” A definícióból következően pedig leszögezték, hogy a jugoszláv életszínvonal és a morál megőrzése végett „folyamatos gazdasági segélyezés szükséges.”

Viszonylag hamar, április 24-én sikerült megállapodni abban is, hogy mi okozhatta a jugoszláv gazdaság problémáit. Ezek közül az erről készült külön jegyzékben a háborús pusztítást, az ösztönző tényezők (különösen a mezőgazdaságban) és a szakképzett munkaerő hiányát, a csatlósok blokádját, az 1950-es aszályt és a jugoszláv kereskedelmi kapcsolatok átorientálását említették. Megoldásként pedig a lakosság életszínvonalának növelését, a beruházási és a katonai segélyprogramokat tekintették, habár erről az utóbbiról nem kívántak a konferencián tárgyalni.

Ennél sokkal nehezebb feladatnak bizonyult a jugoszláv adósság átütetmezésének, a konkrét háromhatalmi segély nagyságának meghatározása, de legfőképpen a három résztvevő fél segélyezésben vállalt arányának pontosítása. Ezzel kapcsolatban a britek előzetes becsléseket készítettek a nyugat felé esedékes jugoszláv államadósság nagyságáról, amelynek összegét 183,3 millió fontra becsülték. Ebből az Egyesült Államok 50,2 millió fonttal részesült (ezt teljesen az amerikai kölcsön törlesztőrészei alkották), Nagy-Britannia 40,7 millió fonttal, amiből 9,9 millió fontot a jóvátétel részei, 30,8 millió fontot a kölcsönök tettek ki. Franciaország felé azonban mindössze 2,8 millió fontot tett ki az összes jugoszláv adósság nagysága, miközben Nyugat-Németországnak 25,9 millió fonttal, de Svájcnak is 13,9 millió fonttal tartoztak. Nagy-Britannia a fennálló nagy adósságállomány miatt egyébként ellenezte azt az amerikai javaslatot, hogy segély helyett kölcsönt adjanak a balkáni „renegát” államnak, mivel tartott attól, hogy „Jugoszlávia nem lesz abban a helyzetben, hogy ekkora megnövekedett terhet belátható időn belül visszafizessen”.

A konferenciára készített dokumentumokból, statisztikákból az is kiderül, hogy az Export-Import Bank különböző kölcsönei, a szárazság miatt adott

segélyekkel és a magánszemélyek élelmiszer-adományaival együttesen az Egyesült Államok a konferencia idejéig mintegy 137 millió dollár értékben segítette a jugoszláv gazdaságot. Nagy-Britannia ugyaneddig a már említett és további kereskedelmi megegyezések, rövid és közepes távú, élelmiszer és nyersanyagok vásárlására fordított hitelek keretében legkevesebb 26-27 millió fonttal, vagyis megközelítőleg 80 millió dollárral segítette Jugoszláviát. Ettől nagyságrendekkel maradt el Franciaország a maga 17 millió dolláros munkaeszközökre adott hosszú távú tőkeberuházásával.

Mint már említettem, a konferencia legvitatottabb kérdése a három fél egymáshoz viszonyított százalékos segélyezési arányának meghatározása volt. A brit delegáció már az április 26-i ülésen elvetette az amerikaiak javasolta 4:2:1-es amerikai:brit:francia arányt és helyette, szigorúan az egyes országok teljesítőképessége alapján 10,5:1,5:1 arányban (82:11:7 százalék) osztotta volna el az eredetileg tervezett 400 millió dollárt (255:33,5:23 millió dollár arányban). Habár a francia delegáció már április 16-án jelezte, hogy kész 23 millió dollárral beszállni az IBRD kölcsönbe, a brit javaslat az amerikaiak számára teljes egészében elfogadhatatlan volt. További nehézséget jelentett, hogy a franciák 14:2:1 arányban osztottak volna a segélyezés terhein. A tárgyalások során az Egyesült Államok végül május 17-én hajlandónak mutatkozott a korábbi 4:2:1-es arány 62,5:25:12,5 százalékos arányra (5:2:1) történő módosítására. Végző megállapodást azonban az álláspontok fokozatos közeledése ellenére is csak június 11-én sikerült elérni, amikor is 65:23:12 százalékos arányban állapodtak meg. Végül június 13-án aláírták a konferenciáról szóló közös jelentést.³¹⁹

A konferencia eredményéről a londoni magyar légátus is értesült, amint az az 1951. május 24-én kelt táviratból kiderült. Ebben (tehát még a végleges megállapodás aláírása előtt) arról tájékoztatták a magyar külügyminisztériumot, hogy a „legutóbbi napokban nagy publicitást kapott a jobboldali sajtóban az a hír, hogy az angol–francia–amerikai tárgyalások eredményeképpen ez a három ország ötven millió fontos "segélyt" nyújt Jugoszláviának, amely összegből Angliára kb. 12.5 millió font esik”. A jelentés arról is beszámolt, hogy a „lapok első helyen közölték azt, hogy a fenti segély keretében a Jugoszláv hadsereg fegyvereket is fog kapni az Észak-Atlanti Szövetség készletéből”.³²⁰ Végző soron a magyar értesülések mind a segély várható nagyságáról, mind annak felhasználhatóságáról teljesen tévesnek bizonyultak. Amint arra már korábban is utalást tettem, a

³¹⁹ PRO FO 371/95508 RY1102/158.

³²⁰ MOL XIX-J-1-j-Nagy-Britannia-48t-05988/1951 (12. d.).

konferencia valójában nem foglalkozott katonai témákkal, végül pedig 265 millió dollár értékben³²¹ (megközelítőleg 90 millió font) döntöttek három éves ütemezésben az IBRD bankon keresztül segély adásáról. Ha az eredetileg három évre összesen tervezett 265 millió dollár első éves, 1951 júliusa és 1952 júniusa közti időszakra előirányzott részét vizsgáljuk, ami megközelítőleg 45 millió fontot (135 millió dollár) tett ki, a magyar értesülés közelebb áll a valósághoz. Ebből ugyanis végül 10 millió fontot tett ki a brit részesedés.³²² Az azonban a magyar követjelentésből nem derül ki, hogy az értesülése erre az időszakra vonatkozik-e.

Mivel a háromhatalmi konferencia konkrétan csak az első évre adott segélyt szabályozta, 1952-ben újabb háromhatalmi megbeszélésre került sor, amit Washingtonban rendeztek meg február 19. és április 21. között. A konferencián az 1952. évi első féléves segély kiutalásával kapcsolatos tennivalókkal, az 1952. június 30-át követő időszakra vonatkozó jugoszláv helyzet áttekintésével és az ezzel kapcsolatos háromhatalmi célkitűzésekkel foglalkoztak.³²³ Eden brit külügyminiszter már 1951. december 21-én megfogalmazta az ezzel kapcsolatos legfontosabb brit tennivalót a pénzügyminiszternek (Chancellor of the Exchequer) írt levelében. Ebből kiderül, hogy a brit álláspont szerint a „három Kormánynak őszintén közölnie kell a jugoszlávokkal, hogy korlátlan ideig nem fogják finanszírozni a jugoszláv külkereskedelmi deficitet”, továbbá az IBRD-n keresztül 1954 közepéig, maximum az év végéig volt hajlandó segítséget nyújtani. De azt is egyre csökkenő arányban és a felajánlott összeget konkrétan meghatározott célokra kívánták fordítani: „[célunk] a segélyezés folytatása kölcsön [aláhúzás az eredeti iratban – V. P.] formájában, de csökkenő mértékben és egy meghatározott időpontig, ami 1954 közepe vagy vége lehetne.”³²⁴ A konferencián elfogadott és később „Washington-tervként” szereplő ajánlás valóban ki is mondta, hogy fix összegekre fogják korlátozni a Jugoszláviának nyújtott pénzügyi segítséget, amit a jugoszláv vezetésnek a deficit csökkentésére kell fordítania.³²⁵ Nagy-Britannia ebben az 1952–1953 közti időszakban 4,5 millió fonttal,³²⁶ azaz közel 13,5 millió dollárral járult hozzá a háromhatalmi segélyezéshez. Franciaország 2940 millió frankkal, az Egyesült

³²¹ Lorraine LEES: i. m. 103.

³²² PRO FO 371/107849 WY1103/17.

³²³ PRO FO 371/102204 WY1103/87.

³²⁴ PRO PREM 11/2581. 34-40.

³²⁵ PRO FO 371/107850 WY1103/45.

³²⁶ PRO FO 371/107849 WY1103/17.

Államok pedig 78 millió dollárral, habár az amerikaiak fenntartották maguknak a jogot, hogy ezt az összeget segély helyett részben kölcsönként adják.³²⁷ Mivel ez mindenképp csökkenést jelentett az előző évi segélyezéshez képest, nem csoda, hogy a háromhatalmi jegyzék 1952. július 10-én történt átadásakor³²⁸ Tito és a jugoszláv vezetés meglehetősen hűvösen reagált. A július 28-án átadott jugoszláv emlékeztető, habár „megelégedéssel” nyugtázta, hogy 1953. június 30-ig tovább folytatódik a háromhatalmi segélyezés, hangsúlyozottan említette a nagy jugoszláv áldozatokat, valamint kifejtette, hogy az „1951-es háromhatalmi jegyzékben foglalt baráti szellemű együttműködéshez hasonló segítséget vártak”.³²⁹

Habár a jugoszláv memorandum konkrét összeget nem tartalmazott, a washingtoni magyar követség arról értesült, hogy a „jugoszláv kormány 1952/53 pénzügyi évre a katonai "segélyen" kívül 230 millió dollár segélyt kért a nyugati hatalmaktól, 150 millió dollárt a külkereskedelmi deficitjének rendezésére fordítana és 80 millió dollárt a legfontosabb beruházásokra”.³³⁰ A várt és kapott segítségnyújtás közti nagy eltérés állhatott annak hátterében, hogy Jugoszlávia kérésére augusztus 16-án és 22-én Bledben újabb megbeszélésekre került sor. Az 1953 júniusáig folytatott háromhatalmi segítséget azonban még így is csak 1952. október 11-én jelentették be hivatalosan. Az ekkor kiadott sajtónyilatkozatból kiderül, hogy a segély a „világbéke megőrzése érdekében a jugoszláv gazdaság megerősítését, védelmi képességük növelését és függetlenségük megőrzését szolgálja”. A nyilatkozat kitért az összeg konkrét felhasználására is, amit az „import finanszírozására és a jugoszláv szakemberek otthoni vagy külföldi kiképzésének költségeire kell fordítani”.³³¹ A washingtoni magyar követség november 12-én jelentett arról, hogy október 13-án gazdasági egyezményt írtak alá, amelyet „egy éves vita és négy hónapi tárgyalás előzött meg”. A jelentésből kiderül, hogy a három nyugati hatalomtól Jugoszlávia végül „99 millió dollárt fog kapni az 1952/53 pénzügyi évben. 78 millió dollárt az USA-tól, 12.600.000 dollárt Angliától és 8.500.000 dollárt Franciaországtól”.³³² A segélyezés sikerét azonban nagyban csökkentette,

³²⁷ FRUS 1952–1954. Washington, United States Government Printing Office, 1988. Vol. VIII. 1284–1290.

³²⁸ PRO FO 371/102205 WY1103/104.

³²⁹ PRO FO 371/102205 WY1103/114.

³³⁰ MOL XIX-J-1-k-Egyesült Államok-48t-08478/1952 (17. d.).

³³¹ PRO FO 371/102206 WY1103/149.

³³² MOL XIX-J-1-k-Egyesült Államok-48t-010861/1/1952 (17. d.).

hogy 1952 második felében újabb aszály pusztított Jugoszláviában. Részen emiatt is szükségessé vált az újabb, éves segélyezésről szóló konferencia összehívása, amit 1953 áprilisában Belgrádban rendeztek meg. Nagy-Britannia ezt mindenképp az utolsó olyan évnek tekintette, amikor még folytatják a háromhatalmi segélyezést. Mindez egyértelműen kiderül a pénzügyminisztérium 1953. február 18-án Eden brit külügyminiszternek írt leveléből is, ami a következőképpen szólt: „ha 1953–1954-ben folytatjuk a segélyezést, akkor annak azzal a nyilvánvaló kikötéssel kell történnie, hogy ez lesz az utolsó év, amikor Jugoszlávia segélyt kap tőlünk.” A brit pénzügyminiszter érvelésével a brit külügyminiszter is egyetértett.³³³

³³³ PRO FO 371/107849 WY1103/17.

„AZ IDEGEK HÁBORÚJA” ÉS JUGOSZLÁVIA KATONAI MEGSEGÍTÉSE

Határincidensek, katonai manőverek 1949 augusztusáig

Mint már említettem, a brit külügyminisztériumot – a többi nyugati nagyhatalomhoz hasonlóan – váratlanul érte a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanása. A kezdeti jelentések nagy részét az egymást követő események és az azokkal kapcsolatos brit állásfoglalások tették ki. De már ekkor is több, a tényleges okokat feltáró és a várható következményeket mérlegelő részletes elemzést készítettek, és megfogalmazták a követendő brit politikát, „Tito felszínén tartását”. A brit politika formálódásában az eddig bemutatott tényezőkön kívül nagy szerepet játszott a Jugoszlávia elleni idegháború kérdésköre, aminek önmagában is több aspektusa volt. Kezdve a jugoszláv határon történt számos határincidenstől, a csatlós hadseregek megerősítésén és a szovjet csapatmozgásokon át egészen a Szovjetunió és/vagy a csatlós országok közös katonai támadásának lehetőségéig.

A szovjet és csatlós országok katonai támadása csak 1949 tavaszán bukkan fel lehetőségként a nagykövetségek jelentéseiben, a jugoszláv határon egyre fokozódó határincidensek lehetséges következményeként. A brit jelentések legkorábban a magyar–jugoszláv és a román–jugoszláv határon lezajlott incidensekről számoltak be 1949. január 29-én, majd március 30-án. A jugoszláv kimutatásokból azonban kiderül, hogy az első határincidensekre már jóval korábban, 1948 júliusában sor került, igaz, 1948-ban a határincidensek számszerűsítve még jóval elmaradtak az 1949. év hasonló eseményeihez képest. Az adott határszakaszra lebontva 1948-ban a következő adatokat találjuk: az albán–jugoszláv határon 33 alkalommal, a jugoszláv–bolgár határszakaszon 30, a jugoszláv–magyaron 11 alkalommal történt határincidens, a jugoszláv–román határszakaszon pedig egyetlen alkalommal sem került sor erre. 1949 augusztusáig, a Szovjetunió fegyrgárdistákról szóló ultimátumszerű jegyzékéig (amelyre később még visszatérek) az albán–jugoszláv szakaszon már 56, a jugoszláv–bolgár határszakaszon 84, a jugoszláv–román szakaszon jóval kevesebb, 20, a jugoszláv–magyar határszakaszon 55 alkalommal, összesen tehát 215 alkalommal került sor a határsértés valamely fajtájára.³³⁴ Úgy vélem, hogy az

³³⁴ *White Book*: i. m. táblázatai 472-475. A táblázatok a határincidenseket havi és jelleg

adatsor azt is jól megmutatja, hogy 1949 késő nyaráig bizonyosan nem a magyar–jugoszláv határszakaszon került sor a legtöbb határincidensre. Számuk azonban így is jelentős volt, és a statisztikai adatokból nem derül ki az egyes incidensek valós komolysága. Magyar levéltári forrásokból az 1948-as évre vonatkozóan valamivel kevesebb, 9 határincidensre találtam utalást, míg 1949-ben az egész évre vonatkozóan a külügyminisztérium politikai osztálya szerint mindössze 23 esetben követtek el határsértést, ami lényegesen eltér a jugoszláv számsoroktól.³³⁵

Habár a Jugoszláviába és a csatlósállamokba akkreditált brit diplomaták minden jugoszláv határszakaszon bekövetkezett incidensről jelentettek, legtöbbször az ezekkel kapcsolatos jegyzékek tartalmát ismertették, valamint megjegyzéseket fűztek hozzájuk. Az általam vizsgált levéltári források alapján úgy tűnik, leginkább a jugoszláv–albán és a jugoszláv–magyar határszakaszon bekövetkezett fejlemények keltették fel érdeklődésüket. Az albán határon bekövetkező incidensekről legkorábban 1949. február 12-én számolt be Charles Peake belgrádi brit nagykövet, amelyben az albán kormány február 5-én keltezett tiltakozó jegyzékéről írt. A jegyzékből megtudjuk, hogy albán állítás szerint 1948. július 27-től 1949. január 17-ig 46 esetben került sor határsértésre a jugoszlávok részéről. 25 alkalommal a szárazföldön, 17 esetben a levegőben és négyszer az Adriai-tengeren. Több esetben jugoszláv katonák albán területre léptek vagy oda átlóttak. Peake azonban furcsának találta, hogy az albán sajtó ilyen sokáig hallgatott: „Amennyire tudom, ez az első alkalom, hogy az albán sajtó jugoszláv határincidensek miatt tiltakozik, és nehéz elhinni, hogy ilyen hosszú ideig csendben maradtak volna, ha valóban már tavaly júliustól sor került ilyen incidensekre.” A nagykövet meglátása szerint a jugoszlávok nagyon óvatosan viselkedtek, azért, hogy „ne provokáljanak olyan albán reakciót, ami a Tájékoztató Iroda országainak ürügyet adna az intervencióra”. Természetesnek tartotta továbbá, hogy a brit nagykövetség „minden albán fejleményt közelről figyelemmel fog kísérni”.³³⁶

Ennek 1949 augusztusáig számos alkalommal eleget is tettek. Így

szerinti (határsértés, terület megsértése, légtér megsértése, jugoszláv terület megvilágítása) lebontásban közlik. A Fehér könyvben szereplő 1948–1949-es adatokat helytállónak fogadja el a bolgár–jugoszláv határszakaszra vonatkozóan: Petar DRAGIŠIĆ: *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1941–1949*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. 224–225.

³³⁵ MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-„A politikai osztályon nyilvántartott jugoszláv határincidensek”-ikt.sz.n./1949 (46. d.).

³³⁶ PRO FO 371/78222 R1725/10392/90.

beszámoltak például az előzőekben röviden bemutatott albán jegyzékre adott jugoszláv válaszról is. Erről a brit nagykövetség február 22-én küldött táviratot, amelyben kifejtette, hogy a *Borbában* megjelent jugoszláv verzió szerint 1948. júliusa óta 16 esetben történt határincidens az albán–jugoszláv közös határon. Ebből két esetben az albán légierő megsértette a jugoszláv légteret, 6 alkalommal a járőröző albán határőrök engedély nélkül átlépték a határt, „egy alkalommal egy albán folyami hajó (kenu? [kérdőjel az eredeti dokumentumban, V. P.]) vitorlázott jugoszláv felségvizekre a Bojana folyó torkolatánál”. Jugoszlávia ekkor azonban hivatalosan még nem tiltakozott az incidensek miatt.³³⁷ A brit nagykövetség még aznap kelt újabb táviratban már részletesebben bemutatott néhány határincidens. Így például a jugoszlávok tagadták, hogy megpróbálták volna ellopni azt a Bojana hajót, ami az előző jelentésben még folyóként szerepelt. A jugoszláv verzió szerint az eredetileg Travemündére keresztelt hajót világháborús jóvátételként kapták a németektől, amit a szoros albán–jugoszláv barátság idején adtak kölcsön Albániának. Így jogosnak tekintették a hajó „visszafoglalását”, amit csak abban az esetben lettek volna hajlandóak az albánoknak visszaadni, „ha az albánok visszaadják a jugoszláv kábelállomást” és ha döntés születik az „Albániában törvénytelenül visszatartott 19 teherautó-motor és a maradék jugoszláv és albán tulajdon sorsáról”.³³⁸

Márciusban a határincidensek mellett már egyéb, az idegháború részét képező propaganda-lépésre is sor került. Erről a Tanjug közleménye alapján Peake március 29-én tájékoztatta feletteseit. A közlemény szerint öt nappal korábban, „március 24-én egy albán repülőgép berepült a jugoszláv légtérbe”. A közlemény szerint a gép Scutari felől 7 kilométerre jugoszláv terület felé repült, és „Martići és Ostros falvakra [rendszerellenes] szórólapokat dobott le”, majd Tirana felé távozott a légtérből. A Tanjug megfogalmazása szerint a „nemzetközi jog és szuverenitás hallatlan

³³⁷ PRO FO 371/78222 R2443/10392/90.

³³⁸ PRO FO 371/78222 R2444/10392/90. A jelentésben a brit követség egy további érdekességről is beszámolt. 1948. júliusáig jugoszláv buszokon szállították Albániába a postai küldeményeket, de a Tájékoztató Iroda határozatát követően Albánia visszautasította Jugoszlávia ez irányú segítségét. Mivel a jugoszláv határon több ezer zsáknyi levél halmozódott fel, a jugoszlávok kezdetben egyszerűen a levegőben átdobták a küldeményeket. (A belgrádi brit nagykövetség szerint ez minden bizonnyal középkori előzményekre nyúlt vissza.) Mivel így sem sikerült rendezni a küldemények végleges sorsát, arra is hajlandóak lettek volna, hogy az albánok Sveti Naumban vegyék át a küldeményeket. Mivel ezt az albán hatóságok visszautasították, a levelek csak tovább halmozódtak. Uo.

megsértéseként” elkövetett atrocitás után a lakosság természetesen összeszedte a szórólapokat és átadta azokat a hatóságoknak.³³⁹ Peake mindehhez nem fűzött további megjegyzéseket. Nem így francia kollégája, aki arról tájékoztatta a briteket, hogy a fenti provokáció nem számított egyéni akciónak és nem korlátozódott az albán–jugoszláv határra: „A francia nagykövet azt mondta, hogy a magyar határ közelében, Zombornál és Szabadkánál is dobtak már le szórólapokat.” Habár a francia diplomáciának egy példányt sem sikerült szereznie, értesüléseik szerint Péter király arcképe szerepelt rajtuk.³⁴⁰

Annak ellenére, hogy legelőször 1949. január 29-én számoltak be a britek egy magyar–jugoszláv határincidensről, az esettel részletesebben csak Peake március 8-i *en clair* táviratában foglalkoztak. Ekkor a belgrádi brit nagykövet arról számolt be feletteseinek, hogy a *Borba* több határincidensről szóló magyar és jugoszláv jegyzéket közölt, köztük a magyarok 1948. december 29-i jegyzékét, amelyet 1949. február 10-én újból megismételtek. A jegyzékben a magyar kormány amiatt tiltakozott, hogy a „jugoszlávok 1948. december 6-án magyar területre lőttek”. A jugoszlávok akkor mindezt egy háborús bűnökkel vádolt ügynök (nevét nem közölték) letartóztatásával indokolták. Február 23-án Jugoszlávia újabb jegyzékben válaszolt, „amelyben egyéb határincidenseket idéztek és amelyekért a magyar hatóságokat tették felelősnek”. A magyar fél ezt természetesen visszautasította, a jugoszláv hivatalos verzió szerint a következő szavakkal: „A Magyar Kormány azzal a megjegyzéssel adja vissza a jegyzéket, hogy az több valótlán vádaskodást tartalmaz, tartalma provokatív a Magyar Köztársaságra nézve és a nemzetközi imperialisták háborús uszító céljait szolgálja.”³⁴¹

Meglepőnek találom ugyanakkor, hogy mind az albán, mind a magyar határincidensekről a britek csak viszonylag későn kezdtek jelenteni. Annak eldöntése, hogy mindez egyszerűen az információ hiányának vagy annak tudható be, hogy maguk a jugoszlávok sem számoltak be róluk a

³³⁹ PRO FO 371/78222 R3419/10392/90.

³⁴⁰ PRO FO 371/78222 R3541/10392/90. Habár a fenti esetben a szórólapok monarchista hangvétele miatt kizárhatjuk, hogy ledobásukban Magyarország részt vett volna, több alkalommal magyar ügynökök is terjesztettek Titó-ellenes szórólapokat Jugoszláviában. Egy 1952. március 26-ai keltezésű jelentés például arról számol be, hogy Szabadka utcáin propaganda-anyagot szórtak szét, de egy valószínűleg kettős ügynök révén a jugoszláv rendőrség erről előzetesen már értesült. Így könnyedén intézkedtek a szóban forgó propagandaanyag begyűjtéséről. ÁBTL 3.2.5 O-8-009. „Dráva” Szabadkai UDB 50. számozott lap.

³⁴¹ PRO FO 371/78702 R2703/10321/92.

nyilvánosság előtt, további levéltári kutatásokat tenne szükségessé. Úgy vélem továbbá, hogy az Olvasónak már a fentiek alapján is feltűnt, hogy a határincidensekről szóló brit beszámolók zömmel leíró jellegűek és a jugoszlávok hivatalosnak tekinthető közléseire, nem pedig saját megfigyeléseikre támaszkodnak. Az utóbbira egyébként nem is nagyon lett volna módjuk. Elemzéssel pedig általában nem kötötték össze azokat. Igaz ez a többi határincidensről készült beszámolóra is, ezért a továbbiakban, érzékeltetve a probléma súlyosságát és fokozódását, a teljesség igénye nélkül, néhány, a magyar–jugoszláv határon bekövetkezett incidens ismertetésével szeretném mindezt alátámasztani.

1949. május 4-én Geoffrey Arnold Wallinger budapesti brit követ (1949–1951) a magyarok újabb tiltakozó jegyzékéről táviratozott Budapestről Londonba. Ebben az április 25-én, a felsőszölnöki határon (Vas megye) lelőtt két határőr, Salga József és Molnár József halála miatt tiltakoztak, „akiket a határ vonalától 4-5 méterre jugoszláv határőrök gyilkoltak meg”. A magyar verzió szerint a magyarok elismerték, hogy „a magyar határőrök pár méterre átlépték a határvonalat, de észrevették a jugoszláv határőröket és jelzéseikre azonnal visszafordultak a határ felé”. A jugoszlávok pedig közlőről, mintegy 6 méterről lőttek rájuk.³⁴² Az incidensről május 6-án Peake is táviratozott; jelentésében kiemelve, hogy Jugoszláviában egyedül a *Politika* számolt be az esetről, az is a Tanjug hivatalos álláspontját közölte. Eszerint a „két magyar határőr 20 méterre jugoszláv területre hatolt, és figyelmen kívül hagyta a jugoszláv határőrök többszöri figyelmeztetését”. A cikk szerint a „közös jugoszláv–magyar bizottság [tehát volt ilyen, V. P.] is megerősítette, hogy az incidens a Tanjug állításának megfelelően történt”. Az újság továbbá úgy látta, hogy a február 23-i jugoszláv jegyzék óta szaporodtak el az incidensek.³⁴³ Május 20-án pedig Peake már arról táviratozott, hogy az elmúlt „három héten négy incidensre került sor”, a sajtóban pedig a „rágalmazás új magasságokba tör”.³⁴⁴ A határincidensek természetesen továbbra sem szűntek el. Wallinger június 4-én már egy újabb incidensről számolt be, miszerint „május 30-án jugoszláv határőrök Madaras (Bács-Kiskun megye) falu határában magyar területen mozgó magyar határőrökre lőttek, egyiküket megölték, egy másikat megsebesítettek”.³⁴⁵

³⁴² PRO FO 371/78702 R4620/10321/92. A vonatkozó 1949. április 25-i magyar tiltakozó jegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-3658/1949 (46. d.).

³⁴³ PRO FO 371/78702 R4701/10321/92.

³⁴⁴ PRO FO 371/78702 R5190/10321/92.

³⁴⁵ PRO FO 371/78702 R5576/10321/92. A vonatkozó magyar tiltakozó jegyzékből az

A sorozatos határincidensek, az azokat követő jegyzékváltások és a rágalomhadjárat könnyen a feszültség további eszkalálódásához vezethettek volna, ami feltehetően egyik félnek sem állt érdekében. Ezért a jugoszláv és a magyar kormány augusztus 3-án Szabadkán jegyzéket írt alá, amelyben arról döntöttek, hogy vegyes bizottságot hoznak létre a további határincidensek kivizsgálásáról. Ez természetesen nem maradt rejtve a brit diplomaták előtt sem, ahogyan arra Peake augusztus 6-i távirata utal. Ebben, valószínűleg a jegyzék szövegére hivatkozva, a belgrádi brit nagykövet úgy vélte, hogy az egyezmény „célja, hogy a határon helyreállítsák a normális kapcsolatokat”. A nagykövet továbbá azt emelte ki, hogy a „szerződést korlátlan időre kötötték” és „felmondását követően még egy évig érvényben fog maradni”.³⁴⁶ Szintén a szabadkai megegyezéssel hozta összefüggésbe a belgrádi brit nagykövet Tito szkopjei beszédét, amiről augusztus 9-én táviratozott a külügyminisztériumnak. Ebben kiemelte, hogy Tito figyelmeztette a laktanyák katonáit, hogy „kerüljék a provokációkat”.³⁴⁷ Hiába volt azonban a figyelmeztetés, a szerződés – mint arra később kitérek – csak rövid ideig maradt érvényben.

A határincidensekkel párhuzamosan folyt az ellenséges ügynökök átdobása a magyar–jugoszláv határon. Az ezzel kapcsolatos magyar tiltakozó jegyzékről Wallinger május 7-én számolt be, a *Szabad Nép* cikke alapján. Összefoglalásában azt emelte ki, hogy április 21-22-én több mint 100 ellenséges ügynök lépte át a magyar határt, itteni (mármint magyar) meglátás szerint „különös tekintettel a közelgő választásokra”. A jegyzék szerint a kémek valójában egykori illegális emigránsok, akiket a jugoszlávok kémkedésre és politikai tevékenységre képeztek ki, hogy „az imperialistáknak kémkedjenek és destruktív politikai tevékenységet folytassanak”.³⁴⁸

A kémhíztériát kicsit eltérően látták Titóék. Az eset hivatalos jugoszláv verziójáról Peake belgrádi brit nagykövet táviratozott május 10-én. Eszerint Szabadka és Kelebia között a magyarok próbálták meg május 6-án hat ügynököt (egyébként kivétel nélkül jugoszláv származásúakat) átdobni. Sikerült is 60 méterre jugoszláv területre kerülniük, miközben egy katonát megöltek. Végül két ügynököt fogtak el, akik arról számoltak be vallatásaiknak, hogy speciális táborban képezték ki őket, ahol még további 200 fogoly

áldozat nevét is ismerjük: Vetési Miklós honvéd. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-5358/1949 (46.d.).

³⁴⁶ PRO FO 371/78703 R7619/10321/92.

³⁴⁷ PRO FO 371/78691 R7735/1023/92.

³⁴⁸ PRO FO 371/78702 R4700/10321/92.

van.³⁴⁹ Ivo Banac a Belgrádban 1951-ben megjelent Fehér Könyv forrásaira támaszkodva úgy tudja, hogy Szegeden létezett ilyen kiképzőtábor, az azonban a brit iratból egyértelműen nem derül ki, hogy erről lenne-e szó.³⁵⁰

Az egyre erősödő határincidensek mellett az „idegháború” fokozódására utalt az is, hogy szovjet csapatmozgásokról terjedtek híresztelések, igaz, ekkor még csak szórványszerűen. Az általam vizsgált iratok erről első esetben 1949. március 10-én számoltak be. Ekkor a budapesti követség arról jelentett szigorúan titkos táviratban, hogy az amerikai diplomatáknak „semmi (ismétlem: semmi [ismétlés az eredeti iratban, V. P.]) információjuk nincs a magyarországi szovjet csapatok abnormális eloszlásáról”. A szombathelyi gépesített osztály ugyanis már két éve ott állomásozott, folytatódott azonban a vezérkar átszervezése.³⁵¹ A brit megfigyelések teljesen helytállóak voltak, Magyarországon ugyanis négy szovjet hadosztály állomásozott: egy-egy lövészadosztály Szombathelyen és Kecskeméten, egy vadászpilóta hadosztály Veszprémben és egy vadászbombázó hadosztály Debrecenben. Emellett a nemzetközi helyzet éleződése miatt erőltetett ütemű hadseregfejlesztés indult, amelynek részeként 1949. március 1-től csoport- és főcsoportfőnökségek alakultak, élén Sólyom László altábornagy és vezérkari főnökkel. A stratégiai jelentőségű kérdések kidolgozásában pedig egyre fontosabb szerepet töltött be az MDP Államvédelmi Bizottságának Katonai Albizottsága.³⁵²

Ezt követően Peake belgrádi nagykövet arról tájékoztatta a brit külügyminisztériumot, hogy „a Tájékoztató Iroda azonnali offenzívájáról terjednek hírek a belgrádi diplomaták és újságírók között”, miszerint „Jugoszláviában és a szomszédos országokban nagyarányú csapatmozgásokra került sor”. Sőt, „Macedóniában és Montenegróban felkelést is szerveznek”. A nagykövet ezt azzal vetette el, hogy „a híresztelések nagy részét minden bizonnyal szándékosan gyártják és az

³⁴⁹ PRO FO 371/78702 R4830/10321/92.

³⁵⁰ BANAC: *With Stalin Against Tito.* i. m. 228. A Banac által hivatkozott források előfordulási helye: *White Book*: i. m. 401-406.

³⁵¹ PRO FO 371/78702 R2840/10321/92G.

³⁵² BALLÓ István: Magyarország katonapolitikája, a hadseregfejlesztés feladatai, 1947–1949. In: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor szerk.: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949.* Budapest, Napvilág, 2000. 291. és 296. Balló máshol 1951–1953-ra hozza a négy szovjet hadosztályt. uő.: *Adalékok Magyarország 1949–1953 közötti háborús felkészüléséről, a várható hadszíntér előkészítéséről.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/4. 801.

ország elleni idegháború részét képezik”.³⁵³ Ez utóbbi részmegállapításával egyet is értek, annak eldöntése azonban, hogy tényleg voltak-e katonai manőverek, további, katonai iratokban végzett levéltári kutatást tesz szükségessé. Katonai manőverekről azonban nem csak a magyar határszakaszról ismerünk híreszteléseket. Peake április 5-én arról számolt be, hogy a belgrádi brit katonai attasé a bolgár határhoz látogatott, de jelentős megerősítéseket annak ellenére sem tapasztalt, hogy a „laktanyákat már kétség kívül feltöltötték”.³⁵⁴

Peake titkos távirata után május 20-án történik újból csapatmozgásra vonatkozó utalás, ezúttal a román határszakaszon. A belgrádi brit nagykövetség a csapatmozgásokról csak annyit írt, hogy május 15-én a brit követség egyik munkatársa (véltetően a katonai attasé) Szabadkán látogatást tett egy laktanyában; meglátásom szerint már magában az is jelentős, hogy a jugoszláv hatóságok erre egy ekkor még hivatalosan „imperialistának” tartott ország esetében egyáltalán lehetőséget adtak. Sőt, Peake táviratából az is kiderült, hogy egy zombori laktanyát is felkereshettek. A brit megfigyelők egyik esetben sem tapasztaltak semmilyen katonai tevékenységre utaló jelet. Szabadkán a „barakkok gyakorlatilag üresek és semmi katonai tevékenységet nem figyeltünk meg a szomszédos Palic és Bajina Varska Banja városok közti úton. [...] Zombor múlt heti látogatásunkkor hasonlóan csendes volt”.³⁵⁵ Ezt követően majd csak augusztus elején jelentenek a brit diplomata újra a szovjet csapatmozgásokról. A bukaresti brit követség augusztus 9-én arról számolt be, hogy különböző hírek keringenek a szovjet csapatok nyugat felé mozgásáról, kórházak berendezéséről és a jugoszláv katonai attasé állítólagos hazarendeléséről.³⁵⁶ A Foreign Office azonban a védelmi minisztériumnak augusztus 16-án írt levelében a román csapatmozgások háttérében mást feltételezett. Tévesen úgy vélték, hogy a „román csapatmozgásokról szóló hírek erősödése [...] részben a szovjet kormány azon szándékának következménye, hogy mihamarabb meg kívánja kötni az osztrák békeszerződést, ezért ideje korán ki kell vonniuk csapataikat Romániából”. A

³⁵³ PRO FO 371/78690 R3490/1023/92.

³⁵⁴ PRO FO 371/78690 R3714/1023/92. Szintén április 5-én számolt be Young a budapesti követségről arról, hogy a brit követség egyik tagja két nappal korábban Szeged környékére látogatott, ám ott semmi szokatlant nem tapasztalt. PRO FO 371/78690 R3715/1023/92.

³⁵⁵ PRO FO 371/78702 R5190/10321/92. Persze Tito sem volt olyan naiv, hogy megosztotta volna ez irányú terveit. Sőt, Tito még 1952-ben is csak vonakodva osztotta meg védelmi elképzeléseit a brit–amerikai–francia delegációval.

³⁵⁶ PRO FO 371/78691 R7733/1023/92.

magyar békeszerződés vonatkozó 22. cikkelye például kimondta: „A jelen Szerződés életbelépését követően minden Szövetséges fegyveres erőt 90 napon belül Magyarországról vissza kell vonni, mindazonáltal a Szovjetunióknak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erők tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a Szovjet hadseregnek az ausztriai Szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa.”³⁵⁷ A britek tehát ezt vélték meghúzódnival a csapatok mozgása mögött, mivel így „csak korlátozott idő áll rendelkezésükre, hogy a Jugoszlávia határán lévő csapatok jelenlétéből a lehető legtöbbet kihozzák”.³⁵⁸ Ez az augusztusi híresztelés azonban meglátásom szerint már azokkal a magyarországi szovjet csapatmozgásokról érkező beszámolókhöz kapcsolódik inkább, amire az 1949. augusztus 18-i szovjet jegyzékkel összefüggésben kerülhetett sor.

Meglepő, de a katonai támadás lehetősége először nem a brit, hanem az amerikai jelentésekben bukkant fel. A belgrádi amerikai követség 1948. június 30-án (közvetlenül a szovjet–jugoszláv ellentétek nyilvánosságra kerülése után) Washingtonba küldött táviratában azt a nézetet képviselte, hogy Titót „csak fegyveres invázióval lehetne megdönteni”. Azonnali szovjet támadásra utaló jeleket nem tapasztaltak, és úgy vélték, hogy a „[jugoszláv] katonai és biztonsági szervezetek az inváziókor hűek maradnának” a jugoszláv vezetéshez.³⁵⁹ Egy újabb, szeptember 15-én keltezett táviratban a követség munkatársai ismételtén kizárták, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásának következő lépéseként katonai támadásra kerüljön sor. Ezt két okból tartották valószínűtlennek: egyrészt „katasztrofális lenne a közvéleményre gyakorolt hatása”, másrészt a világháborús tapasztalatok alapján nagyok lennének a megszállás költségei.³⁶⁰ A támadás lehetőségét az amerikai hírszerzés is elvetette szeptember 16-án, egy nappal a belgrádi távirat után készített elemzésében. Ezt azzal indokolta, hogy a Szovjetunió kellő mértékben sem gazdasági, sem politikai értelemben nem fogott hozzá a támadás előkészítéséhez, a csatlósok megbízhatóságát pedig elég ingadozóknak tartották.³⁶¹

A konfliktus kirobbanását követően az amerikai hírszerzés első részletes elemzését 1948. november 18-án adták ki. Az elemzésből, amely a november

³⁵⁷ ROMSICS: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*., i. m. I. kötet, 481.

³⁵⁸ PRO FO 371/78691 R7735/1023/92.

³⁵⁹ CEH: i. m. 8.

³⁶⁰ Uo. 41.

³⁶¹ Uo. 44.

5-i állapotokat tükrözte, kiderül, hogy a CIA szerint „Tito és a Kominform kibékülése nem valószínű”, mivel a szovjet vezetés „soha sem fogja megbocsátani a jugoszlávoknak, hogy megkérdőjelezték a tekintélyét. Ha elfogadnák Tito rendszerét, azzal a Kreml beismerné, hogy nem képvisel egyedüli, megkérdőjelezhetetlen ideológiai és politikai nézeteket a kommunista pártok körében”. Ha átmenetileg közelednek is egymáshoz a két ország vezetői, a szovjet vezetők ennek „ellenére [Jugoszlávia] kérlelhetetlen megdöntésére fognak törekedni”. Igaz, az adott körülmények között erre az elemzés nem sok esélyt látott, sőt készítői úgy vélték, hogy a jugoszlávok is kerülni fogják a konfliktus eszkalálódását: „A jelen pillanatban [...] a Kreml képtelen hatékony, a katonai támadást nélkülöző fegyverkezési lépéseket tenni Tito ellen, Tito viszont megpróbál minden olyan lépést elkerülni, amely az SZSZSZK-t ilyen lépés megtételére kényszerítené.” Következésképpen, „sem Sztálin, sem Tito nem fogja megkockáztatni az azonnali szakítást a két ország között, bízva abban, hogy a fejlemények a jelenlegi holtpontra végül valamilyen kielégítő megoldást fognak nyújtani”.³⁶² Az elemzők szerint mind a Jugoszlávia elleni katonai támadás, mind a gazdasági blokádnak eredménytelenül fog végződni, főleg abban az esetben, ha szoros együttműködés alakulna ki a jugoszlávok és a nyugati hatalmak között.

Az amerikai elemzők továbbá úgy vélték, hogy a Szovjetunió bármikor képes Jugoszlávia fegyveres megdöntésére, a támadás megindítására viszont csak a nemzetközi feszültség növekedése esetén láttak lehetőséget: „Habár folyamatosan szélesedik a Jugoszlávia és az SZSZSZK közötti törés, a Kreml azon döntését, hogy erejét Tito fegyveres megdöntésére használja fel, inkább a nemzetközi fejlemények fogják előidézni, semmint a jugoszláv lépések. A közvetlen szovjet akció eshetősége abban az esetben növekedhet meg, ha a nemzetközi feszültség miatt megnövekedik a háború lehetősége, vagy ha az SZSZSZK szándékosan kirobbantja a harmadik világháborút.”³⁶³

Hasonlóan az amerikai diplomatákhoz, a brit külügyminisztérium már a konfliktus ezen szakaszában is hangsúlyt helyezett arra, hogy összefoglaló

³⁶² *The Trend of Soviet–Yugoslav Relations*. ORE 49-48. CIA FOIA. Elérhető: www.foia.cia.org, a letöltés ideje: 2006. június 25. A CIA-dokumentumok magyar szövege a szerző fordítása: VUKMAN Péter: Amerikai források a szovjet–jugoszláv konfliktus történetéhez (1948–1952). *Múltunk*, 2008/2. 193-228. A forrásokra vonatkozóan lásd még: uő.: Az amerikai dilemmák és a hírszerzés elemzése a Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás lehetőségéről (1948–1952). *Acta Historica* 126. Szeged, 2007. 101-115.

³⁶³ Uo.

elemzésekben világítsa meg nem csak a konfliktus okait, hanem a lehetséges további szovjet lépéseket is. A katonai támadás a szovjet–jugoszláv konfliktus e korai szakaszában csak a legkevésbé valószínű eshetőségként merült fel, annak részletes kidolgozásával sem foglalkoztak.³⁶⁴ Annak ellenére, hogy Stendale Barnett szófiái követ már július 10-én olyan rejtjeles táviratot küldött a külügyminisztériumnak, amelyben kifejtette, hogy a „jelen pillanatban még nehéz megítélni, hogy mi lesz a Tájékoztató Iroda válságának a következménye és elképzelhető, hogy mindenféle katonai vagy egyéb szenzációs lépés nélkül rendezik. [...] Ugyanakkor a katonai lépés lehetőségét nem lehet elvből kizárni”. Ebből a célból Barnett Merivale Austin katonai és A. R. Collins légi attaséval elemzést is készítettett a bolgár hadsereg felkészültségéről. Habár úgy vélték, hogy ebben az esetben Bulgária az 1947-es párizsi békeszerződésben előírtaknál nagyobb mértékben mozgósítaná a haderejét, az attasék szerint az ország még nem állt készen a támadásra: „Bulgáriának kétségtelenül jelentősen növelnie kell fegyveres erőinek létszámát, ami azonnal nyíltan és kirívóan megsértene a békeszerződésben foglaltakat, ami 56 800 főben maximálja a hadsereg létszámát, beleértve a határőrséget is.” Ezzel viszont lehetőséget teremthetnének a „békeszerződés aláíróinak beavatkozására”.³⁶⁵

Az általam megvizsgált brit iratok alapján elmondhatom, hogy a szovjet és csatlós országok katonai támadásának lehetősége ténylegesen és részletesen csak 1949 januárjától bukkan fel a nagykövetségek jelentéseiben, a jugoszláv határon egyre fokozódó határincidensek lehetséges következményeként. Elsőként ezt Charles Peake belgrádi nagykövet tette a brit külügyminiszternek január 29-én írt bizalmas levelében, ami egyébként sok szempontból hasonlóságot mutat az amerikai elemzésekkel. Peake jelentésében leszögezte, hogy sem a szomszédos országokban, sem Jugoszláviában nincs támadásra utaló csapatmozgás, igaz azonban, hogy a macedón és a trieszti térségből a Duna vonalához helyeztek át több hadosztályt. A nagykövet elismerte, hogy már a válság első napjától keringenek olyan híresztelések, amelyek az invázióról szólnak. Példának hozta fel, hogy hallott már olyan híreszteléseket, hogy a szovjet tankok

³⁶⁴ A konfliktus fejleményeiről 1948. július 8-án készített külügyminisztériumi elemzés három lehetséges lépésként a felek kibékülését, a gazdasági szankciókat és a szovjetek kivárását tekintette (legalábbis a Jugoszláv Kommunista Párt kongresszusáig, ahol esetleg a szovjetbarát erők kerülhetnek hatalomra); a katonai támadásra mindössze egy fél mondatot szántak. PRO FO 371/72584 R8466/407/92.

³⁶⁵ PRO FO 371/72583 R8362/407/92/G.

egészen Újvidékig jutottak, vagy hogy Belgrádtól 50 mérföldre látták azokat. Ezzel szemben leszögezte, hogy a brit és az amerikai katonai attasé minden hónapban terepszemlét végez, ők azonban nem tapasztaltak erre vagy a jugoszláv hatóságok idegességére utaló jeleket. A támadás a nagykövet nézetei szerint amúgy is ellentétes lenne Sztálin módszereivel, aki csak akkor döntene az invázió mellett, ha biztos a kitűzött cél megszerzésében – ezzel kapcsolatban Lengyelország és a Baltikum példáját hozta fel – vagy ha a Szovjetunió biztonságát érintő tényezőről lenne szó, mint például Finnország esetében. Peake szerint Jugoszláviára nézve ezek közül egyik sem igaz. Mindezek alapján úgy vélte, hogy inkább egyéb, alternatív lehetőségeket kell figyelembe venniük. Ezek közül említette meg a belső elégedetlenség és a lázadás szítását a határ menti területeken, főként a kisebbségek között. Peake további szovjet lehetőségként a sztrájkok és tüntetések szításával számolt,³⁶⁶ majd ismételten hangoztatta, hogy az inváziótól a kockázatok miatt valószínűleg el fognak állni. Azt csak súlyos stratégiai fenyegetés esetén indítanák el, például ha Trieszten keresztül nyugati katonai támadás indulna vagy a dalmát tengerparton kerülne sor partraszállásra.³⁶⁷ Ez az elképzelés szinte szó szerint megegyezik Churchill 1943–1944-es elképzeléseivel, de hasonlóságot mutat azzal is, ahonnan a Szovjetunió egy esetleges nyugati támadás megindulását várta.³⁶⁸

1949. március 25-én a brit védelmi minisztérium is elemzést készített a várható szovjet lépésekről és a Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás eshetőségéről. Az elemzők részletesen foglalkoztak a közvetlen szovjet katonai támadás lehetőségével, azt azonban több ellentétes jel miatt elvetették. Úgy látták, hogy továbbra sincs semmilyen olyan bizonyíték, amely szovjet csapatmozgásokra utalna, de a jugoszlávokat sem látták idegesnek. Sőt, a jugoszlávok Csehszlovákiától még mindig kaptak katonai felszereléseket. Habár egy támadás megindulásakor valószínűleg könnyen legyőznék a jugoszláv hadsereget és a légierőt, az Titóék és a lakosság ellenállásába ütközne. Így a támadóknak gerillaharccal kellene számolniuk.

³⁶⁶ Szabotázsakciókra valóban több alkalommal sor került. 1951-ben például a batajnica katonai repülőtéren felgyújtották az oxigénpalackokat, Eszéken pedig hat gyár ellen indítottak támadást. Montenegróban több hullámban lázadások törtek ki, amelyek közül a Titógrád közelében, a Zeta-völgyben 1948 nyarán–őszén kitört volt a leghevesebb. BANAC: *With Stalin Against Tito*: i. m. 233-235.

³⁶⁷ PRO FO 371/78707 R2169/10338/92G.

³⁶⁸ CHURCHILL: i.m. 309-311. és 351., illetve RITTER László: *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*. Elérhető: <http://www.isu.etho.ch/php>, a hozzáférés ideje: 2005. március 9.

Elrettentésül szolgálhat az elemzők meglátása szerint az is, hogy az Egyesült Nemzetek tagjaként Jugoszlávia megtámadása biztosan nagy visszhangot keltene. Peake belgrádi nagykövet előbb bemutatott elemzéséhez hasonlóan a védelmi minisztérium dolgozói is úgy látták, hogy a Szovjetunió rendszerint csak a biztonságukat fenyegető okokból vagy a győzelem biztos tudatában támad.³⁶⁹

A védelmi minisztérium azt is elvetette, hogy a csatlósok támadására kerülne sor. Igaz, eljátszottak azzal a gondolattal, hogy a Szovjetunió főként a bolgárokat és az albánokat győzködhetné, hogy kihasználva a meglévő gyűlölködést, a délszláv föderáció ürügyén indítsanak támadást. Ez esetben, az elemzők véleménye szerint, a Szovjetuniót sem lehetne agresszióval vádolni. Ennek ellenére semmilyen csatlós kombináció sikerében nem bíztak, de amúgy sem tapasztaltak ilyen előkészületekre utaló jeleket. Harmadik lehetőségként az is felmerült, hogy fegyveres puccs keretében távolítanák el Títót és követőit a hatalomból. Habár az elemzők biztosra vették, hogy a pártban van belső ellenzék, sőt a hierarchia csúcsán is elképzelhetőnek tartottak némi nézeteltérést, Títóék biztosan számíthatnak a titkosrendőrség hatékonyságára. Ezért reálisan a belső nehézségek keltésével számoltak, mint például (hasonlóan Peake elemzéséhez) a határ közelében élő kisebbségek körében lehetséges lázadás szításával, de legvalószínűbbnek további gazdasági és propagandalépéseket képzeltek el, ami jól beleilleszkedne az ismert szovjet taktikába.³⁷⁰

Habár a Belgrádba akkreditált olasz nagykövet pár nappal a fenti elemzés elkészítése után attól tartott, hogy a támadás már másnap, március 31-én megindul,³⁷¹ a brit jelentések minden esetben kiemelték, hogy az incidensek csak az idegháború fokozását szolgálják. Sir Charles Peake belgrádi brit nagykövet március 30-án továbbra is úgy látta, hogy a jugoszlávoknál „nincs pánikintézkedésekre utaló jel”, mindössze kisebb csapatmozgások vannak (két tankhadosztályt a magyar határhoz helyeztek át) és a Száva völgyében folytatnak kiterjedt manővereket. Azonban sem a szovjeteknél, sem a csatlósoknál nem tudott meggyőző, a haderő koncentrálására utaló jelről. A jugoszlávoknál pedig sem a tartalékosok behívására, sem a légi előkészületekre nem volt bizonyítéka.³⁷²

Egy későbbi, 1949 júniusában készített összefoglalásában is mindössze

³⁶⁹ PRO FO 371/78707 R3675/10338/92G.

³⁷⁰ Uo.

³⁷¹ PRO FO 371/78690 R3490/1023/92.

³⁷² PRO FO 371/78690 R3492/1023/92.

annyit említett meg, hogy vannak apróbb határincidensek, de szerinte az elkövetkező időszakban a gazdasági blokád fog tovább erősödni.³⁷³ Hasonlóan vélekedett augusztus 12-én is, miután tárgyalt Aleš Beblerrel. A megbeszélés háttérében az állt, hogy az egykori londoni magyar követ (neve nem derül ki az iratból) hitt a szovjet támadásban. Ezt azonban mind a britek, mind Bebler elvetették és csak abban az esetben tartották elképzelhetőnek, ha a nyomásgyakorlás egyéb fajtái nem vezetnek eredményre, illetve ha a Szovjetunió mindenképp vállalja egy újabb világháború kitörésének kockázatát.³⁷⁴ Az utóbbi lehetőség ettől kezdve többször felbukkan a brit elemzésekben, a szovjet támadás elleni egyik legfőbb indokként.

A Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzéke és következményei

A katonai támadás problematikája, és ezzel összefüggésben Jugoszlávia megsegítésével kapcsolatban 1949. augusztus második felében lendült ismét működésbe a Foreign Office gépezete. Augusztus 20-án ugyanis Charles Peake Bebler jugoszláv külügyminiszter-helyetttel aznap délután folytatott megbeszéléséről sürgős és bizalmas minősítéssel táviratozott Londonba. A táviratból kiderül, hogy a meglehetősen ideges hangulatban lévő jugoszláv diplomata sorra találkozni kívánt a brit, az amerikai és a francia diplomácia belgrádi képviselőivel. Feltehetően mindhárom megbeszélés azonos célt szolgált: a nyugati képviseletek tájékoztatását a Szovjetunió legújabb, augusztus 18-án kelt jegyzékéről: „M. Bebler ezután átadta nekem az eredeti orosz [szöveg] szerb–horvát fordítását és különösen az utolsó bekezdésre hívta fel figyelmemet.”³⁷⁵ Ez magyarul a következőképpen hangzik: „[...] a

³⁷³ PRO FO 371/78691 R6801/1023/92.

³⁷⁴ PRO FO 371/78691 R8046/1023/92.

³⁷⁵ PRO FO 371/78708 R8022/10338/92. A fenti jegyzék az úgynevezett fehérgárdista emigráció tagjaival állt összefüggésben. A fehérgárdisták a szovjet polgárháború után több hullámban érkeztek a királyi Jugoszláviába, számuk 1948-ra családtagjaikkal együtt elérte a 20 ezer főt. BANAC: *With Stalin Against Tito.*: i. m. 218. Tito többször megkísérelte repatriálásukat a Szovjetunióba, Sztálin azonban ezt minden esetben elvetette. 1949 augusztusában azonban éppen ő hozta fel sorsukat ürügyként a propagandahadjárat felerősítésekor. Nagy-Britannia a külügyminisztérium információs szolgálatától külön elemzést kért a szóban forgó szovjet jegyzékről. Az elemzők a

szovjet kormány szükségesnek tartja kijelenteni, hogy nem hajlandó belenyugodni ebbe a helyzetbe, és kénytelen lesz, más, *hatásosabb módszerekhez fordulni* [kiemelés tőlem, V. P.], melyek nélkülözhetetlenek a Jugoszláviában élő szovjet állampolgárok jogainak és érdekeinek védelmében és a határaikat túllépő fasiszta zsarnokok megleckéztetésére.³⁷⁶ A szovjet jegyzékről Djilas is megemlékezik az 1948–1953 közti időszakról szóló visszaemlékezésében, amely érdekes adalékkal szolgál a jegyzék kézbesítési módjáról: a szovjetek egyszerűen a külügyminisztérium portásának adták át.³⁷⁷

Talbot de Malahide, a Foreign Office déli osztályának helyettes vezetője Peake táviratának margójára írt megjegyzésében úgy vélte, hogy mindenképp a jugoszlávok nyugtalanságára utal, hogy a jegyzékről tájékoztatták a nyugati hatalmakat. A jegyzékkel kapcsolatban pedig már ekkor felvetette, hogy a kérdést bizalmasan a Biztonsági Tanács elé lehetne vinni: „Ezért azt hiszem, a jelen körülmények között felhatalmazhatjuk Sir C. Peake-et, hogy informálisan kérdezze meg tőlük, nem szándékoznak-e a kérdést a Biztonsági Tanács elé vinni [...] vagy nagy ügyet csinálnának-e abból [would play up] ha valamelyik másik hatalom felvetné a kérdést.”³⁷⁸ Mindez arra utal, hogy a brit diplomácia teljes tudatában volt a jegyzékben rejlő veszélynek, és arra megfelelő választ kívánt adni. Ez egyben elmozdulást is jelentett Tito rendszerének megítélésében.

A szóban forgó jegyzék Peake mellett David Kelly moszkvai brit nagykövetet (1949–1951) is élénken foglalkoztatta. A külügyminisztériumnak augusztus 22-én elküldött elemzésében elsősorban a jegyzék hangvételét tartotta aggasztónak. Kérdésesnek csak azt tartotta, hogy mi lesz Sztálin következő lépése: „Még mindig eléggé valószínűtlen, hogy katonai lépésen gondolkozzon. [...] Számomra inkább az "idegháború" további erősödése tűnik valószínűbbnek, melynek megelőző lépése a szovjet–jugoszláv

megfogalmazás alapján arra a következtetésre jutottak, hogy annak nagy részét maga Sztálin írta. PRO FO 371/78710 R8347/10338/92. A jugoszláviai fegyverárda emigráció két világháború közti történetét részletesen tárgyalja: Tome MILENKOVIĆ – Momčilo PAVLOVIĆ (prired.): *Beloemigracija u Jugoslaviji: 1918–1941*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006.

³⁷⁶ Dokumentum angolul olvasható: *White Book*: i. m. 124–126., magyarul: VUKMAN: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története*, kézirat: i. m. 74–76, idézet: 76.

³⁷⁷ A visszaemlékezésekből az is kiderül, hogy a választ Djilas fogalmazta meg. Milovan DJILAS: *Die Jahre der Macht: in jugoslawischen Kräftenspiel. Memoiren 1945–1966*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1992. 297–298.

³⁷⁸ PRO FO 371/78708 R8022/10338/92.

barátsági szerződés felmondása lehet.”³⁷⁹ De ebben tévedett. A barátsági szerződést a Szovjetunió a Rajk-per ürügyén mondta fel 1949. szeptember 28-án.

A moszkvai brit nagykövet még augusztus 22-23-án külön-külön megbeszélést folytatott amerikai és francia kollégájával. Az amerikai nagykövettel folytatott eszmecsereéről készített táviratból kiderül, hogy a két diplomatát élenként foglalkoztatta, hogy milyen nyugati válaszlépésekre kerülhet sor. Az amerikai nagykövet a három nyugati nagyhatalom közös jegyzékénél célravezetőbbnek tartotta, ha egy közös nyilatkozatot adnának ki vagy a Biztonsági Tanács elé vinnék az ügyet, habár az utóbbihoz szükségesnek látta a jugoszlávok „bátorítását”,³⁸⁰ vagyis a diszkrét nyomásgyakorlást. A moszkvai francia nagykövet, talán a francia mentalitásnak is köszönhetően, sokkalta lendületesebb álláspontot képviselt: egyenesen „fordulópontnak” tekintette a szovjet jegyzéket. Brit és amerikai kollégájához hasonlóan mind a három nyugati hatalom tiltakozó jegyzékét, mind az ügy Biztonsági Tanács elé vitelét támogatta. Igaz az előbbit a zavaró tényezők elkerülése miatt a „szovjet nagyköveteknek és nem (ismétlem: nem [ismétlés az eredeti iratban, V. P.]) Moszkvában adná át.”³⁸¹

A kezdeti riadalom után hamar lecsillapodtak a brit kedélyek. A külügyminisztérium egyik, augusztus 22-én keltezett feljegyzéséből kiderül ugyanis, hogy a jegyzék nyilvánvaló figyelmeztetése ellenére a közeljövőben nem számoltak a szovjet politika drasztikus megváltozásával: „[A szovjet jegyzék] utolsó bekezdésének figyelmeztetése elég nyilvánvaló. [...] Az egyensúly alapján úgy vélem, hogy a közeljövőben nem jelent drasztikus [aláhúzás az eredeti iratban, V. P.] lépést. [...] tippem szerint az oroszok még elő fognak húzni a zsebükből néhány jegyzéket, amitől Jugoszlávia befolyásolását remélik.”³⁸² Hasonlóan igaz ez az amerikaiak esetében is. Roscoe H. Hillenkoetter, a CIA főnöke a szovjet–jugoszláv kapcsolatokról Truman elnök számára szintén augusztus 22-én készített emlékeztetőjében ismét kizárta a szovjet fegyveres támadás lehetőségét. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a jegyzékkel a szovjeteknek több célja is volt. Figyelmeztetésként

³⁷⁹ PRO FO 371/78708 R8066/10338/92. A diplomáciai kapcsolatok felbontásáról táviratozott Mason szófiai brit követ is augusztus 29-én. A brit diplomata arról számolt be, hogy a bolgár sajtó a diplomáciai kapcsolatok felbontásáról cikkez, ezt azonban ő csak egy, a Tájékoztató Iroda felhatalmazását követő, a csatlósok általános lépéseként tudta volna elképzelni. PRO FO 371/78692 R8311/1023/92.

³⁸⁰ PRO FO 371/78708 R8068/10338/92.

³⁸¹ PRO FO 371/78708 R8121/10338/92.

³⁸² PRO FO 371/78709 R8250/10338/92.

szánhatták ezt Titóéknak, hogy elrettentsék őket egy esetleges Albánia elleni inváziótól, aminek lehetőségével egyébként a nyugati elemzők többször eljátszottak. Továbbá ezzel próbálták meg késleltetni a jugoszláv–nyugati közeledést. Harmadik és legvalószínűbb lehetőségként úgy vélte, hogy a „feszültség fokozásával valószínűleg [belső] lázadást szeretnének szítani,” ennek sikerében azonban Hillenkoetter erősen kételkedett.³⁸³

Nagy-Britannia kérdésben vallott álláspontját augusztus 26-án ismertette mind Oliver Franks washingtoni brit (1948–1952), mind Louis William Douglas londoni amerikai nagykövettel (1947–1950). Mivel a két beszámoló közül a Franksnek elküldött a részletesebb, ezért ezen keresztül világítom meg a Foreign Office helyzetértékelését. A táviratban a külügyminisztérium hangsúlyozta, hogy „még nem tudjuk, hogy a Jugoszlávia elleni szovjet idegháború hirtelen felerősödését követni fogja-e közvetett vagy közvetlen katonai fellépés”. Habár a minisztériumban még nem értékelték teljesen ki a csapatmozgásokról kapott információkat, úgy vélték, hogy „eddig nincs támadásra utaló meggyőző jel”. Mivel nem zárhatták ki, hogy valamilyen formában katonai intervencióra kerülhet sor, ezért szükségesnek vélték, hogy körültekintően megvizsgálják, milyen megelőző lépést tehetnének. Meglátásuk szerint a szovjet propaganda felhasználhatná az esetleges közös háromhatalmi nyilatkozattételt, ezért „célszerűbb az ügy Biztonsági Tanács elé vitele”. De mindenképp meg kívánták várni, hogy a jugoszlávok lépjenek fel kezdeményezőként.³⁸⁴

Az egyre inkább határozott formát öltő brit és amerikai állásponttal szemben a francia diplomácia, ahogyan ez Oliver Harvey párizsi brit nagykövet (1948–1954) augusztus 25-i táviratából kiderül, még mindig nem döntötte el, hogy milyen hivatalos álláspontot képviseljen. A Quai d'Orsay továbbra is úgy vélte, hogy a szovjet jegyzék hangvétele alapján „Tito likvidálását nem lehet teljesen kizárni”. Ebben megerősítette őket az is, hogy magyar és román csapatok mozgásáról kaptak jelentéseket, ami alátámaszthatta a jegyzékben foglaltakat. Megfelelő nyugati lépésre azonban Schuman távollétében teljesen képtelenek voltak, mindössze óvatosságra

³⁸³ CEH: i. m. 103-104.

³⁸⁴ PRO FO 371/78709 R8172/10338/92. Louis William Douglas londoni amerikai nagykövet (1947–1950) távirata erről: FRUS 1949. Vol. V. 933-934. Az amerikai nagykövet beszámolójában azt emelte ki, hogy Nagy-Britannia két okból vitte volna az ügyet a Biztonsági Tanács elé: egyrészt a létszámából fakadóan szűkebb testületben nagyobb nyomatékot adhattak volna Jugoszlávia melletti kiállásuknak, másrészt a döntés meghozatalát a valószínűsíthető szovjet vétó biztosan megakadályozta volna.

inthehték szövetségeseiket.³⁸⁵

Nagy-Britannia az elkövetkező pár napban továbbra is támogatta, hogy a jugoszláv ügyet a Biztonsági Tanács elé vigyék. Ezt támasztja alá az az augusztus 27-i távirat, amelyet Alexander Cadogan, Nagy-Britanniának az Egyesült Nemzetekhez akkreditált állandó képviselője (permanent representative, 1946–1950) küldött a külügyminisztériumnak. Cadogan táviratában arról számolt be, hogy nem lát olyan technikai akadályt, ami miatt a szervezet bármely tagja ne fordulhatna az Alapszabály 33. és 34. cikkelye³⁸⁶ alapján a Biztonsági Tanácshoz. Ugyanakkor a következő megjegyzést fűzte ehhez: „Ha tehetek egy megjegyzést a [lépés] politikai hatásáról, azt mondanám [...], hogy nem hoznám Titót kínos helyzetbe ebben a kritikus pillanatban. Ha a Biztonsági Tanács fellépését óhajtja, akkor könnyen a segítségét kérheti.” Malahide ezzel kapcsolatos feljegyzésében megjegyezte, hogy a belgrádi amerikai nagykövet közben két okból inkább a Közgyűléshez fordult volna. Egyrészt, ezzel a nagyhatalmak kevésbé kapnának reflektorfényt, másrészt elkerülhetnék a szovjet vétót. A brit diplomata viszont továbbra is a Biztonsági Tanácsot tekintette megfelelő fórumnak, mivel szerinte az erőszak alkalmazásától ez tarthatta leginkább vissza a szovjet vezetést.³⁸⁷

Jugoszlávia ekkor már elvetette, hogy az ügyet a Biztonsági Tanács elé vigyék. Erről Peake Beblerrel augusztus 27-én folytatott megbeszéléséről

³⁸⁵ PRO FO 371/78709 R8209/10338/92. A francia külügyminisztérium budapesti követségétől többek között arról értesült, hogy Craiova felől szovjet csapatok lépték át a magyar határt. Ezeket a motorizált és páncélozott alakulatokat a Bánátból és Kárpátaljáról csoportosították át. Hasonló értesüléseket szereztek a prágai nagykövetségükön keresztül is, a szófiai követség azonban elvetette, hogy a Szovjetunió a katonai támadást fontolgatná. PRO FO 371/78710 R8425/10338/92.

³⁸⁶ Az Egyesült Nemzetek Alapszabályának 33. cikkely 1. bekezdése kimondja: „Minden olyan viszály esetén, amelynek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet, a felek mindenekelőtt közvetlen tárgyalás, kivizsgálás, közvetítés, békéltetés, választott bírósági vagy bírósági eljárás, regionális szervek vagy megállapodások igénybevétele vagy általuk választott egyéb békés eszközök útján tartoznak megoldást keresni.” A 34. cikkely pedig a következőképpen hangzik: „A Biztonsági Tanács minden viszályt vagy minden olyan helyzetet, amely a nemzetek között sűrlődést okozhat, vagy viszályt vonhat maga után, megvizsgálhat annak megállapítása végett, vajon a viszály elhúzódása, vagy a helyzet fennmaradása nem vezethet-e a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére.” DUNAY Pál – NAGY Boldizsár (et. al.): *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 445.

³⁸⁷ PRO FO 371/78709 R8259/10338/92.

készített táviratában számolt be feletteseinek. A brit nagykövet ugyanis rákérdezett a jugoszláv állásfoglalásra. Ez alapján úgy vélte, hogy esetleg egy harmadik, Jugoszláviával baráti kapcsolatban álló ország vethetné fel az ügyet. Bebler azonban a várható előnyöknél nagyobbban tartotta a lépés hátrányait, hiszen „minden ilyen lépés Moszkva rágalomözönét provokálná”. Ennek indoklásául azt hozta fel, hogy a lépést „Jugoszlávia Nyugathoz csatlakozásának újabb bizonyítékeként tekintenek”. Peake az óvatos jugoszláv magatartás mögött azt is meghúzódónak vélte, hogy a „jugoszláv kormányban még mindig lehetnek ingadozók, akiknek a nézetére Titónak figyelemmel kell lennie”.³⁸⁸

Hamarosan végérvényesen megváltozott az amerikai álláspont is. Dean Acheson külügyminiszter augusztus 29-én már azt üzent Londonba, ellenzi, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország jegyzéket adjon át a Szovjetunióknak. Nem támogatta azt sem, hogy az ügy Biztonsági Tanács elé vitelét sürgessék. Természetesen, ha Jugoszláviának ez lenne a szándéka, akkor az Egyesült Államok részéről az Alapszabályban foglaltaknak megfelelő eljárást helyezett kilátásba. A lépés hatására várhatóan felerősödő szovjet propaganda miatt (az előző bekezdésben említett jugoszláv nézettel szinte megegyezően) a jugoszlávokra nézve inkább károsnak látta mindezt.³⁸⁹ Acheson nézetét augusztus 30-án a követség továbbította Malahide-nak,³⁹⁰ aki ekkor már teljesen egyetértett az amerikai állásponttal. Erről a londoni amerikai nagykövetségről még aznap táviratoztak is a State Departmentnek.³⁹¹

Szeptember elejére nyilvánvalóvá vált a kérdésben vallott francia álláspont is. Harvey párizsi brit nagykövet szeptember 2-án este találkozott Robert Schuman francia külügyminiszterrel, aki szintén úgy vélte, hogy az ügy „jelentős zavart okozhat, ha felvetjük az Egyesült Nemzetekben”, és „túlságosan hasznos lehet a Szovjetunió számára”. A brit nagykövet meglátása szerint a Titóra egyébként is gyanakvóan tekintő francia

³⁸⁸ PRO FO 371/78709 R8270/10338/92.

³⁸⁹ FRUS 1949. Vol. V. 937-938. Acheson végül egy sajtótájékoztatóval intézte el a kérdést. Augusztus 31-én újságírók előtt diplomatikusan úgy nyilatkozott, hogy figyelemmel kísérik a jugoszláv határon történő szovjet csapatmozgásokat, amit az idegháború részének tekintenek. Megerősítette, hogy a három Belgrádba akkreditált nyugati nagykövet természetesen szintén figyelemmel kíséri a kérdést. Nem fontolgatják ugyanakkor azt, hogy fegyvert szállítsanak Jugoszláviába, igaz a jugoszláv részről nem is érkezett erre vonatkozó kérés. PRO FO 371/78710 R8496/10338/92.

³⁹⁰ PRO FO 371/78710 R8470/10338/92.

³⁹¹ FRUS 1949. Vol. V. 938-940.

külgügyminiszter ezért az amerikaiakhoz hasonlóan azt javasolta, hogy „hagyjuk a kérdés Biztonsági Tanács elé vitelét a jugoszlávokra”.³⁹²

Ezzel a kérdés Biztonsági Tanács elé vitele és a háromhatalmi közös állásfoglalás le is került a napirendről. Nem így a szovjet csapatmozgásokról szóló híresztelések, amelyekről, Magyarország vonatkozásában is, számos jelentés érkezett Londonba. Wallinger már a Szovjetunió augusztus 18-i jegyzékét megelőző napon arról számolt be, hogy Záhonytól a hónap elejétől folyamatosan erősödött a vasúti forgalom, a brit katonai attasé pedig arról értesült, hogy mintegy „200-300 tank indult Arad környékéről a román határon és Szegeden át Baja, illetve Budapest felé”. Jelentésében arról is beszámolt, hogy „szovjet kérésre egyes állomásokon szén- és víztározókat építenek”; miközben Veszprémben szovjet laktanya építéséről, Paránál (talán Pápa?), Tökölnél és Kaposvárnál (minden bizonnyal Taszár) repülőterek építéséről értesült.³⁹³ Augusztus 23-án mindezt a brit és az amerikai katonai attasé megfigyelésével pontosította. Eszerint a szovjet csapatokat három részre osztották. Az egyik Budapeستől 20 kilométerre délre, a másik Szegednél, a harmadik pedig Bajánál állomásozott. A Dunántúlon azonban nem tapasztalt megbízhatóan csapatmozgásokra vagy mozgósításra utaló jeleket.³⁹⁴ Másnap viszont már arról számolt be Rumboldnak írt levelében, hogy a brit katonai attasé Szeged térségébe utazott és „Kecskeméten és környékén több tankot, teherautót és tankokhoz tartozó katonát látott”. Habár Szegeden nem találkozott szovjet egységekkel, Wallinger a dél-alföldi város lakosságának pánikhangulatáról értesült: „Megbízható forrásból értesültem, hogy pár órával az után, hogy a [szovjet katonák] átvonultak Szegeden, lehetetlen volt a városban sót és gyufát vásárolni.”³⁹⁵ A brit diplomata szeptember 2-án újfent Szegedről táviratozott, most az olasz diplomaták általa megbízhatónak tartott híreire hivatkozva. Eszerint Szeged és Bata (talán Báta, Tolna megye) közelében szeptember 1. és október 1. közti evakuálási dátummal több nagy épületet lefoglaltak (véltetően szovjet laktanyának), és újabb szovjet csapatok érkeztek a térségbe. Wallinger meglepőnek találta, hogy rövid időn belül harmadszor hallott a térségből szovjet csapatmozgásokra történő utalást, „de a megismételt látogatások konzisztensen negatív eredménnyel zárultak”.³⁹⁶

³⁹² PRO FO 371/78710 R8512/10338/92.

³⁹³ PRO FO 371/78691 R7987/1023/92.

³⁹⁴ PRO FO 371/78692 R8148/1023/92G.

³⁹⁵ PRO FO 371/78692 R8389/1023/92.

³⁹⁶ PRO FO 371/78693 R8533/1023/92.

Mindezen táviratok ellenére a csapatmozgások (ha azokra ténylegesen sor is került) nem Jugoszlávia megtámadására irányultak, hanem nyomatékot kívántak adni a Szovjetunió augusztus 18-i jegyzékének. Ezzel pedig inkább az idegháború fokozását szolgálták. Helyesen ismerte fel ezt a budapesti brit követség is. A fentebb már ismertetett augusztus 23-i szigorúan titkos táviratban ugyanis Wallinger, miután beszámolt legfrissebb értesüléseiről, úgy vélte, hogy a híresztelések „újabb szint kölcsönöznek az idegháború fokozódásának”. Szerinte ezt támasztotta alá, hogy a magyar „sajtó hangneme érezhetően erősebb lett”. Wallinger úgy vélte továbbá, hogy a lépés esetleg a „jugoszláv csapatok megbénítását és a lázadás szítását szolgálja”.³⁹⁷ Nem tartott a csapatmozgásoknak túl nagy jelentőséget Henry Ashley Clarke, a párizsi brit nagykövetség diplomatája sem, aki augusztus 25-én a csehszlovák Ripka és Auer Pál egykori párizsi magyar követtel (1946–1947) beszélt erről. A brit nagykövet részletesen ismertette Auer nézetét, „aki a csapatmozgásnak nem tulajdonított túl nagy jelentőséget”. Kizárta továbbá, hogy a Szovjetunió frontális támadást indítson, mert ez „túl nagy kockázatot jelentene számukra”. Azt azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy a „háború 2-3 éven belül tényleg elkerülhetetlen lesz”.³⁹⁸

A szovjet jegyzék és az azt kísérő, csapatmozgásokról szóló híresztelések természetesen az addigi brit és amerikai politika újraértelmezésére készítették a vezetőket. Erre időben korábban az Egyesült Államokban került sor. Franks washingtoni brit nagykövet szeptember 2-án kelt sürgős és szigorúan titkos minősítésű táviratában számolt be az amerikai Politikai Tervező Hivatal elemzéséről, amely a szovjet politika négy lehetséges alternatíváját és az amerikai ellenlépéseket vázolta fel: közvetlen szovjet támadás, a Jugoszláviával határos csatlósok támadása, gerilla-hadművelet, valamint a jelenlegi módszerek felerősödése, egy esetleges merénylet szervezésével. A tervező csoport a négy lehetőség közül legkevésbé az elsőt, a közvetlen szovjet katonai támadást tartotta valószínűnek. De abban az esetben, ha erre mégis sor kerülne, akkor támogatnák, hogy Jugoszlávia a Biztonsági Tanácshoz forduljon és bekapcsolódni az agressziót elítélő határozat előkészítésébe. Minden bizonnyal a közvetlen szovjet–amerikai katonai összetűzés elkerülése érdekében fegyveres erővel nem segítenék meg Titóékat. A második, csatlósok támadásáról szóló, egyébként hasonlóan valószínűtlennek tartott alternatíva esetén ismételten támogatnák az ügy

³⁹⁷ PRO FO 371/78692 R8148/1023/92G.

³⁹⁸ PRO FO 371/78693 R8391/1023/92.

Biztonsági Tanács elé vitelét, de ebben az esetben – és ez új elem az amerikai külpolitikában – már engedélyeznék, hogy a jugoszlávok amerikai fegyvereket vásároljanak. Az elemzők a legvalószínűbbnek a harmadik és a negyedik lehetőséget tartották. A gerillaharcot főként az albán és a bolgár határ közelében vélték elképzelhetőnek, de azzal is számoltak, hogy a magyar és a román határon dobánának át jugoszláv disszidenseket. Az amerikai stratégák úgy gondolták, hogy Tito „megbirkózna a gerillaharccal”, annak elhúzódásakor azonban kifogynának a katonai felszerelésekből. Ezért gazdasági és pénzügyi segítséget javasoltak, amit jugoszláv kérésre ez esetben is katonai felszerelések szállításával egészítettek volna ki. A negyedik alternatíva esetén viszont csak korlátozott gazdasági segítséget nyújtottak volna. Mindez azonban, ahogyan azt Franks forrása is hangsúlyozta, még nem tekinthető a végleges amerikai álláspontnak, ehhez először még Kennannak, a PPS vezetőjének, majd a Nemzetbiztonsági Tanácsnak is el kellett fogadnia a tervet.³⁹⁹

Az amerikai elképzeléseket a Foreign Office természetesen azonnal megvitatta, majd szeptember 6-án és 10-én, összesen három táviratban tájékoztatták washingtoni nagykövetségüket a követendő politikáról. Az amerikaiakhoz hasonlóan legkevésbé valószínűnek a közvetlen szovjet katonai támadás megindulását tartották. Ismételten úgy vélték, hogy a határincidensek erősödése (jelen esetben a jugoszláv–román határszakaszon) inkább az idegháború fokozását szolgálta, a sikeres offenzívához azonban további szovjet csapaterősítéseket vélték szükségesnek. A PPS elemzőihez hasonlóan nem számoltak komolyan a csatlósok támadásával sem, inkább az amerikai stratégák harmadik és negyedik elképzelését valószínűsítették. Ez esetben, és ez jelentős eltérés az amerikai elképzelésektől, mindenképp feltételekhez kötötték volna az esetleges jugoszláv ENSZ-kereset támogatását. Továbbá ellenezték, hogy Nagy-Britannia fegyvereket szállítson az országnak. Ezt egyrészt a minimális brit fegyverkészlettel indokolták, másrészt azzal, hogy Nagy-Britannia számára vannak Jugoszláviánál fontosabb érdekeltségek is. Így inkább az Egyesült Államoktól várták, hogy Tito rendszerét fegyverszállítmányokkal megerősítse.⁴⁰⁰

A katonai támadás gondolatával szeptember 27-i ülésén a Foreign Office szovjet bizottsága (Russian Committee) is foglalkozott és számos ponton

³⁹⁹ PRO FO 371/78693 R8534/1023/92G. A Nemzetbiztonsági Tanács a javaslatot végül szeptember 14-én fogadta el. A végleges határozatban azonban már nem utaltak a Biztonsági Tanácsra. CEH: i. m. 105-116.

⁴⁰⁰ PRO FO 371/78693 R8534/1023/92G.

módosította korábbi álláspontját. A bizottság tagjai úgy vélték, hogy a sikertelen szovjet gazdasági és politikai lépéseket a „lázadásra buzdítás” követheti, de a „Vörös Hadsereg tényleges fegyveres beavatkozása nélkül”. Ugyanakkor teljesen nem tartották kizárhatónak, hogy egy későbbi időpontban sor kerüljön a Jugoszlávia elleni katonai támadásra. De csak abban az esetben, ha Sztálin ebben látja Tito megdöntésének egyedüli módját, és biztosra veszi, hogy a Szovjetunió elkerülheti az újabb világháború kitörését: „A Vörös Hadsereg későbbi beavatkozását teljesen nem lehet kizárni, ha a szovjet kormány ebben látja az egyetlen módját annak, hogy véget vessen Tito rendszerének, és ha elég biztos abban, hogy ez nem fog általános háborúhoz vezetni, amelyre még mindig nincsenek felkészülve.” Emiatt azonban csak feltételezhették, hogy mi lesz a Szovjetunió soron következő lépése. Az elemzők úgy vélték, hogy a szovjetek „már összes politikai kártyájukat kijátszották”, augusztus 18-i jegyzékük pedig inkább Jugoszlávia megtámadására vagy egy Tito elleni puccs előkészületére utalhat. Az utóbbiba vetett hit a britek számára csak nehezen volt érthető, mivel „Jugoszlávia ugyanolyan rendőrállam” mint a Szovjetunió, a hadsereg és a rendőrség pedig teljesen hűséges Titóhoz. Semmi olyan meggyőző jelet sem tapasztaltak, ami szerintük a Vörös Hadsereg azonnali támadására utalt volna. Tudatában voltak ugyanakkor annak, hogy a „magyaroknál és a románoknál csapataikat folyamatosan erősítik”, de „még nem érték el azt a szintet, hogy valódi katonai fenyegetést jelenthessenek”. Ezért további lehetőségként csak a barátsági szerződések felmondásával számoltak.⁴⁰¹ A Foreign Office ezt követően a bizottság nézetét hivatalos álláspontjává tette és arról október 11-én Rumbold, a déli osztály első titkára tájékoztatta is az amerikaiakat.⁴⁰² Rumbold, ahogyan ez október 17-i feljegyzéséből kiderül, a brit vezérkar döntésére támaszkodva továbbra is ellenezte, hogy Nagy-Britannia fegyvereket szállítson Jugoszláviának (ezt inkább az amerikaiakra bízta), mivel a „helyzet tisztán látásához” további elemzéseket és a csatlós hadseregek feltöltésének mértékéről szóló becsléseket tartott szükségesnek.⁴⁰³

1949 októberében szinte már periodikus jelleggel, ismét felerősödtek a határincidensek, ami összefüggött a Rajk-perrel, és azt követően, a barátsági szerződések felmondásával párhuzamosan erősödő „idegháború” részét képezte. A jugoszláv hivatalos verzió szerint 1949 augusztusától 1950. június

⁴⁰¹ PRO FO 371/78695 R9588/1023/92G.

⁴⁰² FRUS 1949. Vol. V. 970.

⁴⁰³ PRO FO 371/78695 R9776/1023/2G.

végéig, a koreai háború kitöréséig több száz alkalommal került sor a határincidensek valamely fajtájára. Míg 1949 késő nyaráig a magyar–jugoszláv határon történt incidensek számukban alatta maradtak a bolgár és az albán határincidenseknek; ebben az időszakban már kimagaslóan magas az arányuk: szám szerint 234 esetben történt határincidens ezen a szakaszon, igaz ebből 114 alkalommal a jugoszláv határszakasz megvilágításáról volt szó. Ezzel szemben a jugoszláv–bolgár határszakaszon 161, a jugoszláv–román szakaszon 122, míg a jugoszláv–albán határon „csak” 92 esetben történt valamilyen határincidens. Ezek a számadatok, úgy vélem, önmagában is jelzik, hogy az ezt megelőző időszakhoz képest jelentősen nőtt a határincidensek száma. Meg kell azonban említenem, hogy az incidensek időben nem egyenletesen oszlottak el az egyes határszakaszon. A magyar–jugoszláv határ esetében például 1949. szeptember–novembere és 1950. február–áprilisa között került sor erre a legtöbb alkalommal. A bolgár határszakaszon ehhez valamelyest hasonlóan 1950. február–júniusa között került sor a legtöbb incidensre, míg a román határon 1950 áprilisában volt ez kimondottan magas. Ekkor egészen pontosan 40 határincidens történt.⁴⁰⁴

A határincidensekről készített beszámolóiban a brit diplomácia rendszeresen kitért az albán és a magyar határszakasznál történt incidensekre, a magyar–jugoszláv határt helyezve középpontba. Eddigi legsúlyosabbnak az október 27-i incidenst tekintették. A jugoszláv verzió szerint este 7 óra körül „magyar területről, a Donji Miholjac-tól [helyesen: Donji Miholjac] keletre fekvő határszakaszon automata fegyverekkel tüzet nyitottak”. A provokáció megszakításokkal egészen hajnali 3 óráig tartott, miközben a „magyarok gránátokat dobáltak a határ felé és rakétákat lőttek ki”. Mivel a jugoszlávok nem viszonzták a tüzet, ezért sérültjeik sem voltak. De természetesen jegyzékben tiltakoztak az incidens miatt.⁴⁰⁵ Az ettől homlokegyenest eltérő magyar verzió szerint Donji Miholjac felől úgy 30-40 jugoszláv katona tört be Magyarországra a gyűrűpusztai szakaszon, majd a magyar határőrök tüzére jugoszláv területre vonultak vissza.⁴⁰⁶ Habár jugoszláv oldalon első reakcióként felmerült, hogy az ügyet az Egyesült

⁴⁰⁴ *White Book*: i. m. 472-475. táblázatai. A magyar számsorok ennél természetesen ismételtén jóval kevesebbet hoznak. 1950 első hat hónapjában csak 46 esetben került sor határincidensre. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-002491/1951 (46. d.).

⁴⁰⁵ PRO FO 371/78704 R10361/10321/92.

⁴⁰⁶ PRO FO 371/78704 R10466/10321/92. A vonatkozó magyar jegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-12895/1949 (47. d.).

Nemzetek elé vigyék, arról végül lemondtak.⁴⁰⁷ Semmi értelmét nem látta ennek Peake sem, aki november 2-i táviratában „gyerekesnek és ügyetlennek” nevezte az incidenst, kivizsgálását ezért teljesen feleslegesnek tartotta.⁴⁰⁸ Az incidens azonban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország 1949. október 31-én felmondja a szabadkai egyezményt.⁴⁰⁹ Erről a belgrádi brit nagykövetség a *Borba* november 5-i cikkéből értesült. A nagykövetség egyébként a szerződés valódi céljával kapcsolatban mindvégig bizonytalan volt: „Sohasem volt világos számunkra, hogy a magyar kormány miért egyezett bele a jelen körülmények között [...] ilyen bizottság felállításába, és amennyire tudjuk, a bizottság a gyakorlatban soha sem működött.” A nagykövetség vélhetően nem tartotta a lépést különösen jelentősnek, hiszen további megjegyzést nem fűzött hozzá.⁴¹⁰

Az újabb határincidensek és szovjet csapatmozgásokról érkező híresztelések ellenére a hivatalos brit álláspont már nem változott 1949-ben. Annak ellenére sem, hogy ellentétes nézetek is megfogalmazódtak. A bulgáriai brit légi attasé például 1949. december 5-én kelt elemzésében feszültnek tartotta a Jugoszlávia és a csatlósok közti viszonyt. Véleménye szerint a „katonai előkészületeket minden esetben a politikai lépések előzik meg”. A Szovjetunió először Tito belső megdöntésével fog próbálkozni, sikertelensége esetén pedig invázió fogja azt követni. Az attasé egyébként a szovjet csapatokat képesnek tartotta arra, hogy a „legembertelenebb téli körülmények között harcoljanak, ezért az SZSZSZK téli támadást indíthat, ha úgy tartja jónak”. Jugoszlávia megtámadásának pedig külön nyomatékot ad a görög kérdés: „Lehetetlen megjósolni a Görögországért vívott második csata kimenetelét, de az legalább biztos, hogy a kommunisták görögországi győzelme esetén földközi-tengeri stratégiánk teljes keretét [...] drasztikusan módosítaná. Ez az az ok, ami miatt a Jugoszlávia elleni szovjet invázió életbevágóan fontos”.⁴¹¹

C. H. Dewhurst belgrádi brit katonai attasé 1950. február 10-én készítette el katonai jelentését, amelyben három lehetőséggel számolt: invázióval, belső

⁴⁰⁷ PRO FO 371/78704 R10294/10321/92 és R10362/10321/92.

⁴⁰⁸ PRO FO 371/78704 R10479/10321/92.

⁴⁰⁹ MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-ikt. sz. n. (47d.). A jugoszláv válaszjegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-12895/1949 (47. d.).

⁴¹⁰ PRO FO 371/78704 R10782/10321/92.

⁴¹¹ PRO FO 371/78714 R11868/10338/92. Malahide margóra írt megjegyzésében az elemzés alapján úgy vélte, hogy a nagykövetségek nincsenek megfelelően tájékoztatva a hivatalos brit álláspontról. A külügyminisztérium egyik referense pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy sok szabadidejükben az attasék inkább elmélkednek.

lázadás szításával, valamint a dolgok alakulásának magára hagyásával. (Peake negyedik lehetőségként a gerillaharccal egészítette ki ezt.) Dewhurst elemzésében megvizsgálta az inváziótól elrettentő tényezőket: a katonai támadás ellentmondana a békekampány propagálásának,⁴¹² de ezt hátráltatják a jugoszláv külpolitikai sikerek is (kereskedelmi szerződések kötése a nyugati államokkal, Jugoszlávia beválasztása a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai sorába 1949 őszén, valamint a valójában korlátozott érvényű amerikai nyilatkozatok). Felhívta a figyelmet ugyanakkor arra, hogy a katonai támadást ténylegesen nem lehet kizárni: „bármilyen káros is legyen az adott politika katonai és politikai következménye, a szovjet vezetők annyira tévesen is értékelhetik a helyzetet, hogy [politikájuk] következményeit figyelmen kívül hagyhatják.” Ebben az esetben valószínűleg sikeres jugoszláv gerillaharccal kell számolniuk. A tábornok ezt a taktikát már csak azért is előnyösebbnek vélte, mert annak „szervezői ismeretlenek maradhatnak”, és attól sem kell tartani, hogy az összecsapások általános háborúvá fajulnának. Dewhurst elismerte, hogy a szovjet támadást még a jugoszláv vezetők is a távoli jövőbe helyezik, mégis arra figyelmeztetett, hogy a következő hetekben fokozódhat a csatlósok felkészülése, ezért szükségesnek vélte a megfelelő előkészületek meghozását. A közeljövőbe viszont optimistán tekintett és bízott abban, hogy a tervek gyakorlati alkalmazására nem kerül sor.⁴¹³

Dewhurst elemzésével egy időben a brit vezérkar is részletes elemzésben vizsgálta Jugoszlávia helyzetét és ellenálló képességét egy esetleges szovjet és/vagy csatlós támadással szemben. A brit vezérkar már ezt megelőzően is többször foglalkozott Jugoszláviával, de ezek az elemzések csak az általános európai védelmi tervek keretében tárgyalták az országot. Az 1949. április 4-én megvitatásra beterjesztett „Speedway” még mindig azzal számolt, hogy Jugoszlávia egy újabb világháború kitörésekor át fogja engedni területén a szovjet csapatokat. Hasonlóan vélekedtek erről az amerikai stratégiák is, ahogyan azt „Smartweed” fedőnevű elemzésükben 1949 tavaszán, a brit elemzést követően megfogalmazták. A brit vezérkar álláspontjában azonban 1949. június 8-án már lényeges meglátásbeli eltérés következett be: felmerült ugyanis, hogy Jugoszlávia esetleg függetlenedne és semleges maradna egy újabb világháborúban. A „Speedway”-t felváltó „Gallop”-ben pedig ennél

⁴¹² A szovjet békeoffenzíva történetéhez lásd: Timothy JOHNSTON: Peace or Pacifism? The Soviet 'Struggle For Peace in All the World', 1948–1954. *Slavonic & East European Review*, April 2008. 259–282.

⁴¹³ PRO FO 371/88239 RY1023/10.

továbbmenve már számítottak arra, hogy Tito szovjet seregeket kötné le.⁴¹⁴

Visszatérve a vezérkar elemzéséhez, abból kitűnik, hogy a vezérkar Jugoszlávia katonai pozícióját gyengének találta, ezért úgy vélték, hogy hatékony nyugati támogatás nélkül képtelenek lesznek valódi ellenállás kifejtésére. Ha ez mégis sikerülne, az felbátorítaná a többi szovjet csatlóst, hogy kövessék a jugoszláv példát. Ez a megjegyzés ismételten azt a megalapozatlan nyugati feltételezést támasztja alá, hogy a többi kelet-európai csatlós országban létezett egyfajta nemzeti kommunista irány, amely kész volt arra, hogy Tito rendszeréhez hasonló, független kommunista rendszert hozzon létre. Az elemzőket élenként foglalkoztatta továbbá az esetleges támadás nagyságrendje és érdekszférájukra gyakorolt hatása is. A védelmi minisztériumban úgy látták, hogy egy elszigetelt támadás megkezdésének pillanatában a Szovjetunió 15-17 hadosztályt mozgósíthat, amit később 30 hadosztályra emelhetne, hiszen a második világháborúban is ekkora haderőt kötött le Tito partizán hadviselése. Mivel ekkora haderő bevonását csak a nyugati frontról történő átcsoportosítással lehetne elérni, az elemzők úgy vélték, hogy ez mindenképp a brit érdekeket segítené. A támadás – függetlenül attól, hogy arra elszigetelten, vagy egy átfogó európai offenzíva részeként kerülne sor – mindenképpen nyomást jelentene Olaszországra és Görögországra. Mivel azonban Jugoszlávia egy ideig biztosan leköti a támadó egységeket, elég időt véltek ahhoz, hogy Triesztből és Ausztriából erőket csoportosítsanak át. Sőt, Görögország helyzetét egyenesen kedvezőnek ítélték, mivel kizárták, hogy Albánia (az esetleges jugoszláv támadás miatt) fenyegetést jelentsen, és hasonlóan csökkenhet a bolgár–görög határra gyakorolt nyomás is. Mivel a nyugati hatalmak az Adriai-tengeren keresztül hatékony ellátást nyújthatnak Jugoszláviának, ez tovább hátráltathatja a szovjet előrenyomulást. (Általános háborút az elemzés csak a szovjet hadsereg részvételével tartott elképzelhetőnek.) A nyugati segítségnek ugyanakkor két célt kell szolgálnia: egyrészt biztosítania kell, hogy ne csökkenjen a jugoszláv haderő hatékonysága, másrészt egy általános európai háborúban hozzá kell igazítani a szövetségesek átfogó céljaihoz (vagyis Nyugat-Európa, Olaszország és a Mediterráneum védelméhez). Az elemzés azonban figyelmeztetett arra, hogy nem rendelkeznek megfelelő információval a jugoszláv készletek nagyságáról és milyenségéről, ami nagyban megnehezíti a tervezést. A vezérkar tagjai úgy vélték, hogy a

⁴¹⁴ Beatrice HEUSER: Yugoslavia in Western Military Planning, 1948–1953. In: Marko MILIVOJEVIĆ – John B. ALLCOCK – Pierre MAURER (eds.): *Yugoslavia's Security Dilemmas. Armed Forces, National Defence and Foreign Policy*. Oxford, New York, Berg, 1988. 132-136.

jugoszláv légierő önmagában nem jelent elrettentő erőt; fő feladata a szárazföldi egységek támogatása és a harci morál fenntartása lehet. Hasonlóan negatívan nyilatkoztak a jugoszláv flotta erejéről. A tengeri cirkálás meglátásuk szerint biztosan nem rettentené el a támadókat, ezért nem is tartották szükségesnek, hogy támogatást nyújtsanak, legfeljebb a partvédelemben segítenék, aknatelepítők és aknarombolók juttatásával. Az elemzés befejező részében Jugoszlávia védelmi politikájával is foglalkoztak. Mivel a támadás megindulásakor Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem tudna azonnal csapatokat küldeni, szerencsésebbnek vélték, ha a jugoszlávok Bosznia-Hercegovina hegyei közé vennék be magukat, ahol a védelem összeomlása után is hatékony gerillaharcba kezdhetnének. Kérdésesnek tartották ugyanakkor, hogy Tito ezt követné-e.⁴¹⁵ Ahogyan az a későbbi elemzésekből kiderül, kételyeik teljesen megalapozottak voltak.

A brit elemzésekkel párhuzamosan az amerikaiak is mérlegelték a támadás lehetőségét. A Nemzetbiztonsági Tanács 1950. február 1-i jelentésében még a korlátozott gazdasági segítségnyújtás politikájának folytatását javasolta, de újfent megfogalmazta, hogy bizonyos feltételek mellett fegyvert is szállíthatnának.⁴¹⁶ A CIA pedig 1950. május 11-én megjelent újabb elemzésében minimális szovjet célnak Jugoszlávia stabilitásának megakadályozását, maximális célnak pedig Tito megdöntését és az ország szovjet táborba történő visszaillesztését tartotta. Az elemzők a kormány helyzetét gazdaságilag, politikailag és katonailag is stabilnak tekintették, Jugoszlávia külső és belső stabilitását ugyanakkor nagymértékben tették függővé a nyugati támogatástól.⁴¹⁷

Miközben Nagy-Britannia és az Egyesült Államok újabb elemzéseket készített, változások történtek a csatlósok haderőpolitikájában. Ezek közül az egyiket, a csatlós haderő növelését az amerikaiak 1950 késő tavaszán már biztosan érzékelték. (Egyébként a fenti CIA-elemzésben külön is foglalkoztak ezzel a részkérdéssel.) Mivel Titóékat nem sikerült a szovjet táborban tartani, Jugoszlávia ellenséggé vált, ami maga után vonta, legalábbis Magyarország esetében, a jugoszláv határ műszaki megerősítését.⁴¹⁸ A déli

⁴¹⁵ PRO DEFE 7/2096 JWPS (WP)(Arms)/P(50)11 Annex, 7 February 1950.

⁴¹⁶ CEH: i. m. 160-161.

⁴¹⁷ *Evaluation of Soviet–Yugoslav Relations*. ORE 8-50. CIA FOIA. Elérhető: www.foia.cia.org, a letöltés ideje: 2006. június 25. A nyugati segítségtől függés kérdésében a brit védelmi minisztérium hírszerzése is hasonló álláspontot képviselt 1950. január 12-i elemzésében. PRO DEFE 60/106 J.I.B. 3/99. The Industrial War Potential of Yugoslavia, 12 January 1950.

⁴¹⁸ OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest,

határszakaszon az ezzel kapcsolatos, műszaki megerősítési terveket már 1948 novemberére elkészítették, és az első szakasz részeként 1949 elejétől az egysoros drótkerítést kétsoros drótakadállyal váltották fel a teljes jugoszláv határszakaszon. Felszántottak továbbá egy 10-15 méter széles határsávot, hogy ezzel könnyítsék meg a határátjárások ellenőrzését. Az ütem teljes végrehajtására azonban csak 1950. január–augusztusa között került sor.⁴¹⁹ Orgoványi István az ütemterv megvalósításának kezdetét egy konkrét incidenshez kötötte, amelyre 1950. január 3-án a Szeged melletti Lengyelkápólnán (mai nevén Zákányszéken) került sor. Történt ugyanis, hogy egy italozást követő dulakodásban meggyilkolták Kiss Imrét, a párt helyi aktivistáját. A kommunista vezetés azonnal felismerte az ebben rejlő propaganda lehetőségét, vagyis felhasználhatóságát a kulákok és Titóék ellen. Nem meglepő, hogy az esetet vizsgáló bizottság arra a megállapításra jutott, hogy valószínűleg jugoszláv kém felbujtására került sor Kiss meggyilkolására. A propaganda felerősítése mellett a kommunista párt mindezt a déli határsáv további megerősítésére és a háborús pszichózis fokozására is felhasználta. Az MDP Titkárság 1950. április 12-i ülésén ugyanis Kádár János egy 24 pontból álló tervet ismertetett, amely 15 km-es határsáv kialakításának szükségességét hangoztatta. Ez mintegy 15 járást és 310 települést érintett 290 ezer lakossal, igaz, az 50 ezernél nagyobb városokat kivonták hatásköréből. Az előterjesztés javasolta továbbá, hogy július 1-jétől csak különleges igazolvánnyal lehessen a területen tartózkodni, megtiltotta a határtól 1 km-es körzeten belüli vadászatot és a határtól 500 méteren belül külön engedélyhez kötötte a földek megművelését, amit csak napkeltétől napnyugtáig lehetett végezni. Célul tűzték ki továbbá a Délszláv

Aquila, 1998. 82 és 113.

⁴¹⁹ OKVÁTH: *Bástya a béke frontján.*: i. m. 113-114., BALLÓ István: Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951–1953). *Új Homvédségi Szemle*, 1994/5. 55.; uő.: *Adalékok Magyarországi 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről.*: i. m. 820.; KOVÁCS Imre: Déli határunk műszaki zárási és erősítési munkái 1950–1955-ben. *Új Homvédségi Szemle* 1992/1. 34-36. A II. ütemet 1950. augusztus 1-31. között hajtották végre és zömmel a határ elaknásítását jelentette. A III. szakaszra, a védelmi rendszer kiépítésére csak 1952-ben került sor. Uo. 34-36. A II. fázisra vonatkozó 1951. júniusi előkészületi terv a Duna-Tisza-közétől Nagykanizsa vonaláig, mintegy 450 kilométeren földmunkák, drótakadályok és aknamezők kialakítását is előírta. Ez azzal függött össze, hogy innen várták a „nyugati imperialisták” támadását. BALLÓ: *Adalékok Magyarországi 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről.*: i. m. 821. A határszakasz elaknásítására azért került sor, mert 1951-re a déli határszakasz műszaki zárja már teljesen elavult, csak ebben az évben 359 határsértőt fogtak el. ORGOVÁNYI István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* XVII. 2001. 277.

Szövetség helyi működésének elsorvasztását és növelni kívánták az Államvédelmi Hatóság kirendeltségeinek számát.⁴²⁰

Az ezt követő intézkedésekkel a budapesti és a belgrádi brit külképviseletek is több jelentésben foglalkoztak. A budapesti brit követség május 31-én például arról jelentett, hogy a jugoszláv határ 15 km-es körzetében megtiltották a belépést.⁴²¹ Az ezt követő elemzésben mégsem tulajdonítottak ennek katonai jelentőséget. Úgy vélték ugyanis, hogy a hatékony katonai munkálatokhoz sík terepen „több mint 15 kilométer mélységre lenne szükség ahhoz, hogy elrejtsek a fontos munkálatok és mozgások katonai jellegét”, valamint éppen a jelentős katonasággal rendelkező városok (mint Szeged vagy Nagykanizsa) maradtak ki a határsávból. A budapesti amerikai külképviselettel együtt ezért a lépés háttérében inkább az illegális határátlépés megakadályozásának szándékát vélték meghúzódní. A propaganda és az idegháború fokozásának lehetőségével azonban nem foglalkoztak: „Nézetünk szerint, és ezzel az amerikai követség is egyetért, a korlátozások legvalószínűbb oka az, hogy megakadályozzák a Jugoszláviába irányuló illegális határátlépések növekedését, különösen, hogy Jugoszlávia egyre kevésbé hajlandó az illegális határátlépőket visszaadni Magyarországnak, inkább továbbengedik őket Görögország és Trieszt felé.”⁴²² A határövezet kialakításával összefüggő kitelepítésekről szóló híresztelésekről pedig június 27-én jelentettek.⁴²³ A déli határsávban valóban történtek kitelepítések, részben határvédelmi okokból, részben a délszláv lakosság miatt, de belpolitikai okokból megkezdődött a szerzetesek áttelepítése is.⁴²⁴ A komoly témák mellett a budapesti brit követség egy megmosolyogtató határincidensről is beszámolt. Erről, a vonatkozó iratban meg nem nevezett munkatársuk a szülővárosába látogatva értesült: „A jugoszlávok viccet visznek a magyar határon zajló "hidegháborúba." Mivel a magyarok kutyákat alkalmaznak, [...] a jugoszlávok a macskák farkára konzerveket kötöttek. Éjszakánként a határ így kisebb csata zajától hangos.”⁴²⁵

A határincidensek ekkor sem korlátozódtak a magyar–jugoszláv határra. A brit jelentések hasonló intenzitásról számoltak be a román–jugoszláv

⁴²⁰ Uo. 253-263.

⁴²¹ PRO FO 371/87865 RH1194/1.

⁴²² PRO FO 371/87865 RH1194/2.

⁴²³ PRO FO 371/87865 RH1194/3.

⁴²⁴ ORGOVÁNYI: i. m. 263-264.

⁴²⁵ PRO FO 371/87800 RH1016/41.

határszakaszról is. Ezek közül azt a március 29-én kelt táviratot tartom érdekesnek, amely egy három nappal korábbi incidensről számolt be. Ebben az incidensben a románok (legalábbis a *Borba* értesülései szerint) három órán át gépfegyverrel lőtték a jugoszláv határt. A brit külképviseletek beszámoltak arról is, hogy a jugoszlávok javaslatot tettek egy, a határincidensek békés rendezéséről szóló konvenció aláírására, amit a román fél természetesen elutasított.⁴²⁶ A szabadkai egyezményrel együtt ez arra utal, hogy a jugoszláv vezetés valóban törekedett a határincidensek mérséklésére, megakadályozandó a további eszkalálódást. Ez a csatlósok miatt egyik esetben sem valósulhatott meg. A jugoszlávok szándékát megerősíti a szófiai brit követség 1951. január 31-én kelt levele is. A levélből kiderül, hogy a brit diplomaták a Szófiában tartózkodó jugoszláv diplomataktól a határincidenseket vizsgáló bizottságok felől érdeklődtek. A jugoszláv delegáció vezetője azonban „nem igazán volt beszédes”, a tárgyalások pedig eredmény nélkül záródtak, amin a britek szerint a „jugoszláv ügyvivő cseppet sem lepődött meg.”⁴²⁷

Idegháború és katonai nyomásgyakorlás a koreai háború kitörése után

A határincidensek természetesen tovább folytatódtak 1950 késő tavaszán, nyarán is. Június 25-étől egy további tényező is nagy hatást gyakorolt a nyugati és ezen belül a brit elemzők szempontjaira. Kibört ugyanis a koreai háború, ami azonnal annak a veszélyét vetette fel, hogy egy hasonló váratlan támadásra kerülhetne sor Európában is.⁴²⁸ Az általános nyugati védelmi

⁴²⁶ PRO FO 371/88039 RR10392/6.

⁴²⁷ PRO FO 371/95063 RB10392/3.

⁴²⁸ A koreai háborúra, a háború okaira és Sztálin lépéseinek hátterére a teljesség igénye nélkül lásd: MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity*: i. m. 91-115.; u. ő.: *NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949–1956*. Washington, Cold War International History Project, Working Papers, 2002., GADDIS: *Most már tudjuk*: i. m. 135-161., Gaddis 2007: i. m. 40-50.; Kathryn WEATHERSBY: *"Should We Fear This?" Stalin and the Danger of War with America*. Washington, Cold War International History Project, Working Paper, 2002., ZUBOK – PLESHAKOV: i.m. 54-72.; BORHI: *Magyarország a hidegháborúban*: i. m. 208-209. A magyar hadseregfejlesztésre gyakorolt hatására: FALUDI Péter: *Magyarország és a koreai háború 1950–1953. Hadtörténelmi Közlemények*, 1992/3. 120-130.

tervek újragondolása mellett ez megkövetelte Jugoszlávia szerepének ártértekelését. A koreai háború kitörésével Jugoszlávia vonatkozásában tovább fokozódott az idegek háborúja. A határincidensek mellett számos alkalommal terjedtek hírek a szovjet és a csatlós haderő mozgásáról. Továbbá, 1950–1951 telére megduplázódott a csatlós haderők Jugoszláviával szemben létszámfölénye, ami már önmagában is elgondolásra készítette a nyugati stratégiákat. Ha ugyanis komolyan gondolták, hogy „Titót felszínen tartják”, majd pedig átfogó védelmi terveikbe illesztik, akkor elengedhetetlenné vált Jugoszlávia katonai megsegítése. A Jugoszlávia elleni szovjet és/vagy csatlós támadás mérlegeléséhez azonban természetesen megbízható hírszerzési és egyéb jelentésekre, elemzésekre volt szükségük.

A koreai háború kitörését követően ismét felerősödtek a szovjet és csatlós csapatmozgásokról terjedő hírek. 1950. július 11-én a budapesti brit követségről arról tájékoztatták a külügyminisztériumot, hogy többféle információ is kering a magyarországi csapatmozgásokról és a déli határsávból történő kitelepítésekről. Sőt a budapesti brit követség még 1952. június 12-én is arról jelentett, hogy a magyar hatóságok két lépésben, „Baranyából kétszáz családot telepítettek át Hajdú-Biharba”, de arról is hallottak, hogy „a múlt héten kitelepítették Nagyatád városát, ami Somogy megyében úgy 20 kilométerre van a jugoszláv határtól”.⁴²⁹

Visszatérve az 1950. július 11-i levélre, a brit követség abban arról is beszámolt, hogy a helyszínre látogató budapesti francia katonai attasétól arról értesültek, hogy Szegeden szálláscsináló tiszttartózkodik, aki a szovjet csapatoknak készíti elő a szállást, miközben „Harkányfürdő [...] számos szállodáját teljesen, Szentgotthárdot és Bácsalmást pedig részben evakuálták [az ide] érkező oroszoknak”.⁴³⁰

Wallinger budapesti brit követ a sorozatos híresztelések miatt augusztus 4-én úgy látta jónak, ha Bevinnek külön levélben számol be a fejleményekről. Ebben leszögezte, hogy már az „előző nyáron hasonló híresztelésekkel és jelentésekkel találkoztak”, de a jelen esetben a „szovjetek gyors előrenyomulása végett esetleg valóban katonákat halmozhatnak fel a magyaroknál”. Ismeretei szerint két hadosztályuk és egy repülő alakulatuk tartózkodott az országban. A magyar haderőre rátérve a brit diplomata megjegyezte, hogy „sem a hadsereg, sem a légierő, sem morálisan, sem anyagilag egyedül nem kész háborút viselni”.⁴³¹

⁴²⁹ PRO FO 371/100559 NH10392/11.

⁴³⁰ PRO FO 371/87865 RH1194/6.

⁴³¹ PRO FO 371/87865 RH1194/8. Wallinger nem sokat tévedett a szovjet haderő

A hadgyakorlatok az év folyamán tovább folytatódtak. A budapesti brit követség 1950. szeptember közepén több táviratban is beszámolt arról, hogy Kiskunhalas és Kaposvár térségében hadgyakorlatoztak.⁴³² Azt azonban Hilary Young, a követségen 1948-tól dolgozó diplomata október 13-án Bevinnek írt levelében elvetette, hogy szovjet csapatmozgásokra került volna sor. Úgy vélte, hogy az erről szóló nyári híresztelések kerültek át a brit sajtóba, miközben a határővezetben járó brit és amerikai katonai attasék nem tapasztaltak erre utaló jeleket, „szovjet csapatokat sehol sem láttak”.⁴³³

A csapatmozgások és az erről keringő valódi és rémhírek mellett továbbra sem csökkent a határincidensek intenzitása. A koreai háború kitörését követően a jugoszláv statisztikában 1950 szeptembere az utolsó általam elérhető adat. Így jugoszláv szempontból csak három hónap konkrét adatait tudtam összevetni. Eszerint a magyar–jugoszláv határon 36, a jugoszláv–bolgár határon 35, a jugoszláv–albán határon valamelyest kevesebb, 29, míg a jugoszláv–román határon valamivel több, 48 esetben történt valamilyen határincidens.⁴³⁴ Így teljes, igaz csak a magyar–jugoszláv határra vonatkozó statisztikával kizárólag a Magyar Országos Levéltár iratai szolgálnak. Az itt található kimutatások szerint 1950 júliusától az év végéig 110, 1951 januárjától szeptember végéig 212, míg 1952-ben 77 esetben történt határincidens. 1953-ban a Sztálin halálát követő enyhülés légkörében a határincidensek száma is csökkent: az 1953. április 15-i magyar tiltakozó jegyzék mindössze 2 incidens kapcsán emelt kifogást.⁴³⁵ A kor politikai viszonyainak megfelelően azonban mindkét számsor tartalmazhat szándékos torzításokat, hiszen a jugoszlávoknak a nyugati segélyezés miatt az volt az érdekük, hogy felnagyítsák a határincidensek keltette veszélyt. Ezzel szemben a magyar fél egyrészt a jugoszláv adatok csökkentésében, másrészt abban volt érdekelt, hogy minél több határincidensért a jugoszlávokat tegye felelőssé. A koreai háború keltette pánik légkörében a kortársak ezeket

létszámában, hiszen Balló István erről szóló tanulmányában, mint arról már volt szó, négy hadosztály szerepel. BALLÓ: *Adalékok Magyarország 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről*: i. m. 801.

⁴³² PRO FO 371/87865 RH1194/11.

⁴³³ PRO FO 371/87865 RH1194/13.

⁴³⁴ *White Book*: i. m. 472–475. Barko Bekić a *Borba* június 29-i cikkére hivatkozva 461 határincidenszt hoz 1952 első hat hónapjára. Darko BEKIĆ: *Jugoslavija u hladnom bratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb, Globus, 1988. 361.

⁴³⁵ MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-002491/1951(46d.) és MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-„Az 1952-ben és 1953-ban jugoszláv részről elkövetett határincidensek és provokációk”-ikt. sz. n./1953 (46. d.).

könnyen egy esetleges európai szovjet támadás részeként foghatták fel, a háború lehetőségét ma már elvető szakirodalom megállapításai alapján mégis úgy vélem, hogy ez inkább a Jugoszlávia elleni idegháború fokozását szolgálta. Mivel Nagy-Britannia külképviseletei minden határszakaszon bekövetkező incidensről jelentéseket készítettek (mint említettem, ezek többnyire az adott ország sajtójára támaszkodtak, illetve a kapcsolódó jegyzékváltások fordításait tartalmazták, rövid megjegyzésekkel ellátva), csak néhány olyan esetet emelek ki a több száz incidens közül, amely különösen felkeltette a britek érdeklődését.

A belgrádi brit nagykövetség 1951. szeptember 22-én készítette el az albán és a bolgár határincidensekkel kapcsolatos beszámolóját. Ebből kiderül, hogy ekkor már maguk a britek is feltételezték, hogy az incidensek számáról szóló jugoszláv adatok túlzóak lehetnek. A brit diplomata meglepődtek ugyanakkor azon, hogy az albán határon 1951 első felében akár a magyar, akár a román határszakaszhoz viszonyítva kevesebb incidensre került sor, miközben pontosan ennek fordítottját várták. A helyzet júliustól változott meg, amikor az albán hatóságok megöltek két jugoszláv határőrt, hármat pedig megsebesítettek. Ekkor már több incidensre került sor mint az egész megelőző évben.⁴³⁶

Bulgáriára vonatkozóan az elemzés kiemelte, hogy „Bulgária elvesztette vezető szerepét a jugoszlávellenes kampányban”, mert a korábbiaknál több jugoszláv csapat állomásozik a határon és a „biztonsági és a védelmi intézkedések jelentősebbek, mint bárhol máshol Jugoszláviában”.⁴³⁷

Bulgáriában került sor egy eléggé szokatlan incidensre is. Charles Peake belgrádi brit nagykövet 1951. június 19-én arról írt Londonba, hogy június 14-én újabb incidens történt a bolgár határon, amely során – legalábbis a jugoszláv verzió szerint – a dimitrovgradi határszakaszt védő magányos jugoszláv határőrt, Osman Kapićot rabolták el. A jugoszlávok szerint a határőr kalandos úton menekült csak meg. Miután a határon addig verték, amíg el nem vesztette az eszméletét, teherautón egy Godec nevű faluba vitték, ahol öt napig egy házban tartották fogságban, azért, hogy egy bolgár tiszt Jugoszláviára vonatkozó információkat szedhessen ki belőle. Miután sem ez, sem az nem sikerült, hogy szökéséről önkéntes nyilatkozatot csikarjanak ki, Szófiába akarták vinni. A bolgár főváros közelében azonban sikerült megszöknie, majd 12 napi vándorlás után július 4-én lépte át a jugoszláv határt. Pár nappal később, július 12-én újabb határőr elrablásáról

⁴³⁶ PRO FO 371/95063 RB10392/23.

⁴³⁷ PRO FO 371/95063 RB10392/23.

számoltak be a jugoszláv lapok, amire Zaječartól északkeletre került sor. Az elrabolt katona, Dragan Dzapolić szerencsésebb lehetett Kapićnál, hiszen kihasználva a bolgár határőrök lerészegedését, 24 óra múlva sikerült visszaszöknie. Peake a két incidenst nem igazán tudta hová helyezni, ezért miután beszámolt róluk, mindössze a következőt jegyezte meg: „Nem tudjuk mire vélni ezeket a történeteket. Valószínűtlennek tűnik számunkra, hogy a bolgár hatóságok pár nap eltéréssel emberrablást szervezzenek, majd [a foglyok] szökni engedésükkel nevetségessé tegyék magukat.” Peake szerint maguk a „jugoszláv hatóságok is gyanakodva kezelték a hírt”.⁴³⁸

Miközben Peake a bolgár határon történt emberrablásokról spekulált, a román–jugoszláv határon is több incidensre került sor 1950–1953 között. Ezekről mind a jugoszláv, mind a román hatóságok számos alkalommal jegyzékben tiltakoztak, a másik felet téve felelőssé a történetekért. A jegyzékek közös vonása az is, hogy általában visszamenőleg több incidens miatt tiltakoztak. Az ezekről szóló brit jelentések közül a bukaresti brit légátus 1951. július 11-én Herbert Stanley Morrison miniszterelnök-helyettes (1945–1951) és külügyminiszternek (1951) készített beszámolóját emelem ki. A légátus ekkor a román sajtóban június 30-án közölt jegyzékről számolt be, amelyben a megelőző negyed év incidensei miatt tiltakoztak. A brit követ kiemelte, hogy a számos területsértési vád között olyan is szerepel, amikor civilek vagy egy jugoszláv repülőgép illegálisan léptek román területre, de mint megjegyezte, „számos triviális esetre” is sor került. Köztük említette meg, hogy az egyik esetben „kaszálás és szalmagyűjtés miatt” került sor határsértésre, míg egy „másik alkalommal négy méterrel léptek csak román területre”. A román hatóságok szerint mindez mégis jól megmutatta a jugoszlávok ellenséges szándékát. Mivel a mostani jegyzék hangvétele a szokásosnál erősebb volt, a követ emellett, hogy a „szokásos negyedéves gyakorlat” részeként tekintett rá, elképzelhetőnek tartotta, hogy a „Jugoszlávia elleni hidegháború agresszívebb szakaszába lép”. Ezt azzal is alátámasztotta, hogy közeledett a Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának harmadik évfordulója. Végül azonban mégis kizárta, hogy a Jugoszlávia elleni hidegháború egy újabb, agresszívebb fázisának nyitánya legyen.⁴³⁹

⁴³⁸ PRO FO 371/95063 RB10392/19. Peake levelét a Foreign Office mellett a szófiai brit követség is megkapta. Az ottani brit követ augusztus 3-i válaszában az incidenseket azzal magyarázta, hogy a bolgárok így próbáltak információt szerezni, majd egyszerűen hagyták őket elszökni. A határőrök pedig szerencsés megmenekülésük után kiszínezték a történeteket. PRO FO 371/95063 RB10392/20.

⁴³⁹ PRO FO 371/95336 RR10392/7.

Mint azt a határincidensek számszerű összesítéseinél láthattuk, a magyar–jugoszláv határon rekordmennyiségű incidensre került sor, azok külön-külön történő bemutatása és a vonatkozó brit észrevételek közlése önmagában is külön monográfia tárgyát képezhetnék. Ezért itt ízelítőként csak néhány esetet mutatok be.

A szinte szokványos kölcsönös vádaskodások mellett az incidensek érdekes színfoltját jelentette az a jegyzékháború, ami amiatt alakult ki, hogy sodrásirányát megváltoztatva a Mura folyó egy új szigetet alakított ki a folyómederben. Erről a Foreign Office-t legkorábban a belgrádi brit nagykövetség tájékoztatta, 1951. december 31-én, a *Politika* december 28-i cikkére hivatkozva.⁴⁴⁰ 1952. január 25-én pedig már arról írtak Londonba, hogy a „jugoszlávok valószínűleg nem fognak időtlen időig nyugton ülni”. Azt azonban a távirat nem részletezte, hogy ebben az esetben milyen lépést tartanak elképzelhetőnek. A brit nagykövetségen a jugoszlávokkal folytatott megbeszélések után úgy vélték, hogy a jugoszláv oldalon egy keskeny gáttal könnyen a szárazföldhöz köthetnék a szigetet, de azt is elképzelhetőnek tartották, hogy a tavaszi áradás egyszerűen el fogja azt mosni.⁴⁴¹ Hasonlóan vélekedett a kérdésről Robert Maurice Hankey budapesti brit követ (1951–1953) is február 15-én kelt Edennek írt levelében. A jugoszláv ügyvivővel folytatott beszélgetése után ebben arról számolt be, hogy a „magyarok abban reménykednek, hogy a jugoszlávok az ősszel elfoglalják a szigetet, amikor is a magyarok bombáznának és súlyos incidenseket keltenének”. A brit követ arra is lehetőséget látott, hogy a szigetet a tavaszi vagy a nyári áradás egyszerűen el fogja önteni. Valószínűleg hasonló járhatott a jugoszlávok fejében is. A jugoszláv ügyvivő ugyanis a kérdésről kifejtette, hogy a „jugoszláv kormány elvben kénytelen tiltakozni, de nem céljuk súlyos incidensekbe bonyolódni”.⁴⁴²

Szintén a magyar–jugoszláv határt képező folyókkal függött össze a letenyei híd a magyar verzió szerint szándékos lerombolása és az azt követő jegyzékváltás. Hankey 1952. augusztus 18-i táviratában számolt be a magyarok tiltakozó jegyzékéről, miszerint a „jugoszláv hadsereg augusztus 5-

⁴⁴⁰ PRO FO 371/100559 NH10392/1.

⁴⁴¹ PRO FO 371/100559 NH10392/4.

⁴⁴² PRO FO 371/100559 NH10392/7. A Mura folyó árterével több magyar és jugoszláv, kölcsönösen egymást vádoló jegyzék foglalkozott egészen 1953. augusztus 26-ig. A magyar fél ekkor már a hatodik jegyzékét adta át a jugoszláv hatóságoknak. A kérdéses jegyzékek megtalálhatók: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-Dokumentáció III-ikt. sz. n.(47. d.).

én lerombolta a letenyi határhidat, amivel a híd magyar részének összeomlását és árvízveszélyt okozott”. Mindezt a magyar kormány a szokásos módon páratlan provokációnak tekintette.⁴⁴³ A másnapi belgrádi brit táviratból a Foreign Office az eset jugoszláv verziójáról is értesülhetett: a letenyi hidat természetesen a magyarok robbantották fel: „augusztus 13-án a Jugopress rövid közleményben tudatta, hogy augusztus 4-én este 9 óra körül a magyar hatóságok felrobbantották a letenyi hidat.”⁴⁴⁴

A határincidensek és a hadmozgások mellett természetesen nem szünetelt az idegháború számos további kelléke sem, és tovább folytatódtak a diplomáciai testületek tagjait ért inzultálások is. Ebben a brit diplomácia újfent kiemelkedő szerepet tulajdonított Magyarországnak és Bulgáriának. Mason szófiai brit követ 1951. március 30-án ugyanis a Bulgáriába akkreditált jugoszláv ügyvivő, Ivković kiutasításáról számolt be Morrisonnak. A jugoszláv ügyvivő „hosszú és összefüggéstelen” beszámolójából Mason azt hámozta ki, hogy erre azért került sor, mert azt megelőzően a jugoszláv kormány kiutasította a belgrádi bolgár ügyvivőt, akit kémkedéssel vádoltak meg. Emiatt Ivković a kölcsönösség elve alapján előre borítékolhatónak vélte kiutasítását, amihez a jugoszláv jegyzékhez hasonlóan ismét a kémkedést hozták fel ürügyül. Mason levelének azon kitételéből, miszerint „mind a jugoszláv mind pedig a bolgár kormány már agrémentben [aláhúzás az eredeti iratban, V. P.] jelezte, hogy új ügyvivőt küld a vonatkozó fővárosba”,⁴⁴⁵ úgy vélem, hogy egyik félnek sem állt érdekében az incidens további elmérgesedése. Már csak azért sem, mert a külképviseletek működése önmagában is lehetőséget biztosított ahhoz, hogy információt szerezzenek a fogadó államban történekről.

Egy újabb incidens forrásává vált a belgrádi magyar ügyvivő személye is, ahogyan arról Wallinger budapesti brit követ 1951. április 3-án táviratban számolt be feletteseinek a magyar sajtóból szerzett értesülései alapján. Eszerint a magyar ügyvivőt sofőrrel együtt a jugoszláv titkosrendőrség bántalmazta.⁴⁴⁶ A jugoszláv verzió szerint, ahogyan arról Jože Vilfan jugoszláv diplomata, Tito tanácsadója Peake belgrádi brit nagykövetet már

⁴⁴³ PRO FO 371/100559 NH10392/16. A vonatkozó jegyzékek: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-Dokumentáció IV-ikt. sz. n. (47. d.). A letenyi híd keltette feszültség megoldásaként a jugoszlávok 1953. január 24-i jegyzékükben javasolták a roncsok közös eltakarítását. Uo.

⁴⁴⁴ PRO FO 371/100559 NH10392/18.

⁴⁴⁵ PRO FO 371/95063 RB10392/7.

⁴⁴⁶ PRO FO 371/95192 RH10392/5.

április 2-án tájékoztatta, a lépésre „kölcsonösségi alapon” került sor, hiszen a jugoszláv képvisleteket is megfigyelés alatt tartotta a kelet-európai országok rendőrsége. A csatlós képvisletek Belgrádban azonban „új technikát találtak ki, egy második autóval "bevágna" az első és a rendőrségi kocsi közé, amivel nagyon veszélyeztetik a közlekedést”. Az ominózus napon balesetre is sor került, majd az „ezt követő szóváltásban sértő megjegyzést tett[ek] Jugoszláviára”. Vilfan ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a „jugoszláv kormány nem követeli visszavonásukat, mivel egy ilyen kérés a szokásos súrlódásokhoz vezetne, ami nem érdekük”.⁴⁴⁷ Vélhetően a jugoszlávoknak sem volt érdekük, hogy tovább romoljon információszerző potenciáljuk az egyik csatlós országban.

Az ügy pikantériáját az jelentette, hogy a belgrádi magyar ügyvivő bolgár diplomáciai autóban utazott, ahogyan ez a vonatkozó bolgár tiltakozó jegyzékből ki is derül. Paul Mason szófiai brit követ a jegyzékkel kapcsolatban megjegyezte, hogy Bulgária sérelmezte, hogy belgrádi diplomatáikat a jugoszláv titkosrendőrség mindenhova követi, miközben megjegyezte, hogy Szófiában hasonló lépésekre az utóbbi időben tényleg nem került sor.⁴⁴⁸ Mindeközben tovább bonyolódott a magyar és a budapesti jugoszláv ügyvivő ügye. Wallinger április 7-én a magyar kormány újabb tiltakozásáról számolt be. Erre a jelen esetben azért került sor, mert a „jugoszláv hatóságok már egy hete akadályozzák, hogy Hrabec István belgrádi magyar ügyvivő felesége 3 hónapos gyermekével hazautazzon Magyarországra”. Válaszul ezért ők sem adtak a jugoszláv ügyvivő számára kiutazási vízumot.⁴⁴⁹ A kölcsönös csörték végül odáig fajultak, hogy Jugoszlávia Svájcra fordult, hogy a kapcsolatok további romlása esetén képviseljék érdeküket Magyarországon. Habár a berni brit nagykövetség még nem értesült a kérés írásban történő benyújtásáról, feltételezték, hogy a svájci

⁴⁴⁷ PRO FO 371/95192 RH10392/7. A magyar követség elleni jugoszláv inzultusok az év folyamán tovább folytatódtak. Magyar vádak szerint a szemközti házak ablakaiból rendszeresen figyelték a követség épületét, megsértve ezzel az épület területen kívülségének elvét. Előfordult, hogy „véletlenül” belehajtottak a követségi autóba, sőt a követségen azt is feltételezték, hogy sofőrjük az UDB beépített embere lehet. ÁBTL 3.2.5 O-8-015/1 „Centrum” Belgrádi UDB 132-134. lap.

⁴⁴⁸ PRO FO 371/95063 RB10392/8. A bolgár–jugoszláv kapcsolatokat tovább bonyolította, hogy május közepén az összes Belgrádban tartózkodó bolgár diplomata kiutazási vízumot kért. Jugoszláv forrásból Peake arról értesült, hogy a bolgár attasé hetek óta provokálta a jugoszlávokat, mintha szándékosan a kiutasításra játszott volna. PRO FO 371/95063 RB10392/13.

⁴⁴⁹ PRO FO 371/95192 RH 10392/8.

külgügyminisztérium hajlandó lenne segítséget nyújtani a vízumkérdés megoldásában.⁴⁵⁰ A kérdést végül a két ügyvivő kölcsönös kiutasítása oldotta meg: június 2-án Jugoszlávia, június 5-én Magyarország utasította ki a másik fél ügyvivőjét.⁴⁵¹

A magyarországi jugoszláv ügyvivők kálváriája 1952-ben tovább folytatódott. Január 19-én Robert Hankey budapesti brit követ Paul Masonnak, a brit külgügyminisztérium északi osztályának vezetőjének arról írt, hogy előző nap Komatina jugoszláv ügyvivőt bekérték a magyar külgügyminisztériumba és azzal vádolták meg, hogy „június 6-án 4.30-kor részegen tért haza, udvariatlanul beszélt a követség előtt őt álló rendőrrel, a rendőr anyját szidalmazta először magyarul, majd idegen nyelven”. Komatina természetesen tagadta a vádakát.⁴⁵² A jugoszláv ügyvivő ekkor még megúsza a kiutasítást, arra csak 1952. november 27-én került sor több magyarországi jugoszláv emigráns állítólagos kémtevékenysége miatt megrendezett koncepciós perrel összefüggésben,⁴⁵³ amit azonban a brit jelentések nem részleteztek tovább. Mindezt másnap a jugoszlávok hasonló lépése követte.⁴⁵⁴ Ez azonban ismételten nem jelentette azt, hogy teljesen megszűntek volna a két ország közti diplomáciai kapcsolatok, mivel brit értesülések szerint a jugoszlávok szinte azonnal jelezték, hogy képesek vízumot adni az új magyar ügyvivőnek.⁴⁵⁵

Természetesen a jugoszlávok sem maradtak adósak, és ahol lehetett, megnehezítették a szomszédos népi demokráciák diplomatáinak dolgát és kiaknázták a propagandában rejlő lehetőségeket. 1952 nyaratól a már

⁴⁵⁰ PRO FO 371/95172 RH10392/16.

⁴⁵¹ PRO FO 371/95192 RH10392/17 és 18.

⁴⁵² PRO FO 371/100559 NH10392/5.

⁴⁵³ A jugoszláv emigránsokat – név szerint Živorad Totorovićet, Savo Novakovićet, Albert Svetinát, Ozren Krstonosićet, Branislav Doroslovačkit és Milutin Stevanovićet – először az egyébként szintén emigrált Dušan Vidović volt követségi katonai attasé elrablásával vádolták meg. Miután kiderült, hogy az attasét valójában a jugoszláv hírszerzés rabolta el, különböző koholt vádak alapján zárt tárgyaláson (1952. szeptember 17-én) első fokon több éves börtönbüntetésre ítélték őket. Az ítéletet 1952 novemberében a Legfelső Bíróság is jóváhagyta. Hasonlóan zárt tárgyalás keretében, 1955. március 7-én ügyüket újratárgyalták, és az elítélteket felmentették a vádak alól. A per vonatkozó iratait az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őrzi az érintettek alábbi jelzetű dossziéjaiban: ÁBTL 2.1. IV/27-a (V-148091); 2.1. IV/27-b (V-148090/1); 2.1. IV/9 (V-1480/2); 2.1. IV/30 (V-148030); 2.1. IV/30-a (V-148030/1), valamint 2.1. IV/46 (V-148052).

⁴⁵⁴ PRO FO 371/100559 NH10392/27 és 28.

⁴⁵⁵ PRO FO 371/100559 NH10392/29.

korábban létező albán emigráns szervezetek mellé létrehozták a magyar és a bolgár szervezetet, amelyhez októberben a román emigráns szervezet csatlakozott. A magyar emigránsok szervezetét 1952. augusztus 7-én Újvidéken alapították meg, a belgrádi brit nagykövetség szerint minden jelentősebb felhang nélkül. A brit követség amúgy úgy vélte, hogy a „jugoszláv hatóságok a Tájékoztató Iroda országaiból érkező emigráns szervezetek tevékenységének összehangolására törekszenek”. A megalakulás érdekességét jelentette, hogy a felszólalók között ott volt Linder Béla, Károlyi Mihály egykori hadügyminisztere és Rob Anton, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének egykori főtitkára, volt magyar parlamenti képviselő is, de brit értesülések szerint ők nem kaptak tisztséget a szervezetben.⁴⁵⁶

A brit külképviseletek fenti beszámolóí jól megvilágítják, hogy a koreai háború kitörését követő időszakban sem csökkent az idegháború intenzitása. De azt is, hogy a háború kitörése nem jelentett törést vagy hirtelen felerősödést, csupán a korábban megkezdett lépések folytatódta és erősödtek tovább. A fenti jelentések arra is rávilágítanak, hogy a brit külképviseleteket élénken foglalkoztatta a szovjet–jugoszláv konfliktus és annak minden mozzanatáról tájékoztatták feletteseiket. Tény az is, hogy a brit diplomátákat leginkább az foglalkoztathatta, hogy mennyire járulnak ezek hozzá az idegháború további fokozásához vagy mennyiben jelentik egy esetleges Jugoszlávia elleni katonai támadás előkészületét. A katonai támadás lehetősége pedig összefüggött a csatlós haderők állapotával, létszámával és felszerelésével, valamint megerősítésével. Erről a kérdéstről a Jugoszláviába és a csatlós országokba akkreditált brit diplomáták számos alkalommal tájékoztatták a Foreign Office-t, különösen 1950–1951 fordulóján, vélhetően a koreai háború kitörését követő sokk részeként.

Charles Peake belgrádi brit nagykövet már 1950. november 15-én táviratot küldött erről a külügyminisztériumba, miután Tito és Koča Popović vezérkari főnök fogadta a *New York Times* újságíróját és jelenlétében kifejtették a csatlós haderők létszámával kapcsolatos jugoszláv becsléseket. Eszerint a bolgár hadsereg létszámát 130 ezerre, a románokét a belügyi csapatokat is beleértve 250 ezerre, a magyar sereg létszámát 120-130 ezer főre becsülték. Továbbá a román– és a magyar–jugoszláv határnál szétszórva hat szovjet alakulatot figyeltek meg, amiből négy hadosztály Romániában, egy gépesített és egy légi osztag Magyarországon állomásozott. A jugoszláv

⁴⁵⁶ PRO FO 371/102273 WY1822/6 és 8, a vonatkozó bolgár szervezetre: uo. 9, a románra: uo. 11.

adatokkal összehasonlítva Peake megállapította, hogy a brit számítások a románok esetében hasonlóak voltak, míg a bolgároknál 20, a magyaroknál (a biztonsági erőket is belevéve) 50 százalékkal volt több a jugoszláv becslés, de azért megjegyezte, hogy „nem ismerhetjük Popović forrásait”. A 520 ezres jugoszláv haderő tehát gyakorlatilag megegyezett a csatlós hadseregek összlétszámával.⁴⁵⁷

Charles Peake-hez hasonlóan december 7-én a budapesti követség is elkészítette a saját becslését. A költségvetési adatokat alapul véve légierő nélkül 60-70 ezer főre tették a magyar hadsereg létszámát. Úgy vélték továbbá, hogy a „hadsereg ereje és hatékonysága biztosan növekedni fog az elkövetkező időszakban”. Ez a követség szerint a „békeszerződésben foglaltakat mindenképp felveti”. A párizsi békeszerződés „Katonai és légügyi rendelkezések” címet viselő fejezet 12. cikke ugyanis a következőket mondta ki: „Magyarország jogosítva van arra, hogy a következőknél nem nagyobb fegyveres erőt tartson: a) Szárazföldi hadsereget, ideértve a határvédő csapatokat, a léghárító és a folyami flotillaszemélyzetet, összesen 65 000 főnyi személyzettel; b) Légi haderőt 90 repülőgéppel, ideértve a tartalékokat, amelyből legfeljebb 70 lehet harci repülőgép, összesen 5000 főnyi személyzettel. Magyarország nem tarthat vagy szerezhethet meg olyan repülőgépet, amely belső bombahordozó berendezéssel ellátva elsősorban bombázógépnek volt szerelve.”⁴⁵⁸

A brit külügyminisztériumi iratok a csatlós országok haderejének általános becslése mellett 1951 elején külön foglalkoztak a román és a magyar haderő nagyságának felmérésével. A Bukarestből 1951. február 15-én küldött táviratban a határőrséget is beleszámítva 250 ezer főre tették a román szárazföldi erők nagyságát, amely megegyezik a fent említett jugoszláv számmal. Roberts brit diplomata ugyanakkor megjegyezte, hogy „semmi bizonyíték sincs arra, hogy a román erők nagy mennyiségű modern járművel vagy fegyverekkel szerelnék fel”, a „szállításra még mindig zömmel lovakat használnak”, a „besorozottak többsége paraszt, akik ellenségesen viszonyulnak a kommunista rendszerhez”. Roberts úgy vélte továbbá, hogy támadáskor „Románia maximum 10 hadosztályt tudna mozgósítani, amiből egy lenne tankhadosztály”. A szállítási és a kiképzési nehézségek miatt azonban a támadás megkezdésekor ennek csak felét tudnák bevetni. A támadásban a Szovjetunió felkérésére Románia természetesen részt fog

⁴⁵⁷ PRO FO 371/88307 RY1194/12.

⁴⁵⁸ ROMSICS: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény*.: i. m. I. kötet, 480.

venni, azt a közvélemény is támogatni fogja, igaz „csak félszívvel”, különösen akkor, „ha Jugoszláviát gyorsan és hatékonyan nyugati csapatok segítik meg”.⁴⁵⁹

Ezzel egy időben Roberts Bevin brit külügyminiszter számára külön levélben számolt be megfigyeléseiről. Ebből megtudjuk, hogy a 250 ezres szárazföldi haderő mellett további 5 ezer főre becsülte a tengerészet és 11 ezer főre a légierő nagyságát. A brit követ elismerte ugyan, hogy a „magyar vagy a bolgár haderőhöz képest a román hadsereg adatai kevésbé ismertek”, ezért kénytelen volt 2-3 évvel korábbi adatokból kiindulni a kalkulációk elvégzésekor. Az országban érvényben lévő biztonsági előírások miatt ugyanis a helyszínen nem vizsgálódhattak. Legnagyobb hátrányt a felszerelés terén látták, de alig értesültek gyakorlatozásról, a légierőt pedig még a kiképzési szakaszban lévőknek tekintették. Mindezek alapján Roberts úgy vélte, hogy a támadásban Románia „nem töltene be aktív szerepet”, hanem a „helyőrséget és a kommunikációs összeköttetést biztosítaná.”⁴⁶⁰

A román becslésekkel egy időben készítették el az első, csak a magyar haderő létszámával és felszereltségével foglalkozó brit becsléseket. Wallinger 1951. január 26-án a budapesti brit követségről küldött elemzésében nem tartotta valószínűnek, hogy „Magyarország katonai potenciálja 1951 tavaszáig bármiféle döntő szerepet játsszon egy Jugoszlávia elleni offenzívában”. Leginkább pedig csak 1952 áprilisára tartotta valószínűnek mindezt.⁴⁶¹

Miközben a jugoszlávok már 1950 novemberében a biztonsági erőkkal együtt 120-130 ezresre becsülték a magyar hadsereg létszámát, Wallinger még 1951. február 22-én is 50-60 ezer fővel számolt.⁴⁶² Becslése valamelyest eltérést mutat a külügyminisztérium február 16-i adatsorához képest, miszerint az összes csatlós ország 759 ezer főre becsült haderejéből 72 ezer főre becsülték a magyar sereg létszámát. De ha csak a katonai jellegű alakulatokat vesszük figyelembe, akkor 578 ezer főből 50 ezres volt a magyar hadsereg becsült létszáma.⁴⁶³ Míg a külügyminisztérium Wallinger adatainál kevesebbre, a hadügyminisztérium március 1-i becslésében a budapesti brit

⁴⁵⁹ PRO FO 371/95354 RR1192/1.

⁴⁶⁰ PRO FO 371/95354 RR1192/2G.

⁴⁶¹ PRO FO 371/95209 RH1192/1. Hasonlóan fogalmazott február 17-én is, amikor a rossz morálú magyar hadsereget „legkorábban 1952 tavaszán” tartotta alkalmasnak egy támadásban való részvételre. PRO FO 371/95009 RH1192/4G.

⁴⁶² PRO FO 371/95209 RH1192/5G.

⁴⁶³ PRO FO 371/95009 R1193/11G.

követség adatai fölé helyezte a magyar haderő létszámát saját számításaiban. Eszerint 80 ezer katona alkotta a magyar hadsereget, amit 30 ezres biztonsági erő és 20 ezres rendőrség egészített ki. További 7 ezer főt tett ki a légierő.⁴⁶⁴ A számokat összeadva, a fegyveres alakulatok összlétszámára 137 ezer főt kapunk, ami közelítőleg megegyezik azzal a 120-130 ezer fős jugoszláv becsléssel, amiről Peake 1950 novemberében táviratozott. Az azonban az iratokból nem derült ki, hogy a brit becsléseket sikerült-e pontosítani, netán a hadügyminisztérium becslési módszere okozta a korábbihoz képest eltérést, vagy a közel negyed év alatt ténylegesen ennyivel nőtt a magyar fegyveres erők létszáma. Magyar adatokkal összevetve helyesnek kell elfogadnom azt a becslést, amit Wallinger a magyar hadsereg összlétszámának (nem a fegyveres erők összlétszámának) gondolt. Az 1950. március 1.–november 1. közötti „Rákóczi” fedőnevű fejlesztési fázisban ugyanis 56 866 főt tett ki a Magyar Néphadsereg létszáma, amiből 27 682 főt tett ki a ténylegesen fegyverben lévők száma. A negyedik „Kossuth” fejlesztési szakaszban pedig 133 927 főre (87 110 fő aktív állomány) kívánták növelni a hadsereg létszámát.⁴⁶⁵

A hadügyminisztérium március 19-én Talbot de Malahide, a külügyminisztérium déli osztályának vezetője részére küldött levelében már 90-100 ezerre tette a hadsereg létszámát.⁴⁶⁶ Ez jelentős növekedést jelentett a két héttel korábbi 80 ezres számadathoz képest. Az ellentmondást elvileg feloldhatja az, hogy a távirat 37 ezer újonnan besorozotról számol be. Ennek a számnak a levonásával 50-60 ezres lehetett a kiindulási létszám, ami Wallinger számsorával mutat egyezést. Mindez arra is rávilágít, hogy a briteknek érthető okokból nehézséget okozhatott a pontos létszám felbecsülése, továbbá arra, hogy eltérő számsorok forogtak a különböző minisztériumokban. Wallinger egyébként még április közepén is úgy látta, hogy több tényező hátráltatta a magyar haderő létszámának növekedését. Ezek között említette, hogy sokan még mindig szovjet hadifoglyok, újjá kell építeni a barakkokat, de nem segíti a létszámbővítést a hadseregben végrehajtott nagyarányú tisztogatás sem.⁴⁶⁷ A hadsereg átmeneti létszámnövekedését ő is annak tudta be, hogy a tartalékosokat gyakorlatra hívták be.

⁴⁶⁴ PRO FO 371/95009 R1193/16G.

⁴⁶⁵ RITTER: *War on Tito's Yugoslavia*: i. m. 2. táblázat.

⁴⁶⁶ PRO FO 371/95209 RH1192/6G.

⁴⁶⁷ Pálffy György honvédelmi miniszter-helyettes 1949-es perére és annak a hadseregbe gyakorolt következményeire lásd: KISZELY: i. m. 177-184.

A magyar hadsereg létszámáról szóló becslések ezt követően fokozatos emelkedést mutatnak, a hadügyminisztérium a külügyminisztériumnak írt újabb, július 21-i levelében már 112 ezresre tette a besorozások alapján a hadsereg létszámát, amibe a határőrséget is belevették. Ezt a rendőrség és a biztonsági erők további 40 ezer fős állománya egészítette ki, ami a békeszerződésben foglaltak 50 százalékos túllépését mutatja. Ugyanekkor Románia esetében 60, Bulgária esetében pedig 150 százalékos túllépéssel számoltak, de a biztonsági erőknél még ennél is gyorsabb növekedést prognosztizáltak.⁴⁶⁸ Ha helytállónak fogadjuk el a fenti brit elemzést, akkor azt mondhatjuk, hogy nem a magyar fegyveres erő növekedése lépte túl leginkább a békeszerződésben előírtakat. A magyar előirányzat 1951 végére már több mint 133 ezer fő volt, ami valójában a békeszerződésben előírt 65 ezer fő megduplázódását jelenti.

Hankey budapesti brit követ Paul Masonnek 1951. augusztus 31-én írt levelében részletesen összefoglalta a magyarok háborús előkészületeit. A csatlós országok rádióinak propagandája állandóan lebegtette, hogy partizánokat dobának át Jugoszláviába, azzal a nem titkolt céllal, hogy így döntsek meg Tito rendszerét. Hankey annak ellenére, hogy mindezt az idegháború megszokott kellékei közé sorolta, mégis eljátszott ennek lehetőségével. Úgy vélte azonban, hogy ehhez mindenképp „határincidenseket kellene kelteni, hogy kifárasszák a jugoszláv határőröket”. Szükségesnek tartotta továbbá, hogy a jugoszláv területek lakossága együtt érezzen a magyarokkal, de nem hiányozhatott a megfelelő terep sem: „A [fenti] politika számára a legmegfelelőbb terület ezért az, ahol a lakosság a leginkább együtt érez Magyarországgal [...] vagy ahol az erdő megfelelő takarást biztosít.” A partizánok átdobásához meglátása szerint „a magyar–jugoszláv határt tekintve Barcstól nyugatra és észak-nyugatra lenne a priori [aláhúzás az eredeti íratban, V. P.] vonzó a partizánoknak, köszönhetően az itteni erdőknek és domboknak”. Egy ilyen, támadó lépésre utalhatna szerinte, ha a határ közeléből eltávolítanák a nem megbízható elemeket. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy „tavaly nyáron a határ 15 kilométeres mélységét megtisztították a nem megbízható elemektől”, elismerte ugyanakkor, hogy a „térsegből [történt] deportálásokról 1951-ben nem tudnak”. Hankey elmékedéséből az is kiderül, hogy a britek azt is észlelték, hogy fejlesztésekre került sor a magyar légierőben is: a nagykanizsai kereskedelmi repülőteret már átadták, Taszáron pedig szovjet csapatok

⁴⁶⁸ PRO FO 371/95009 R1193/21G.

állomásozásáról értesültek, de „ezt leszámítva semmi sem mutat előkészületekre”.⁴⁶⁹ Szeptember 29-én, miután a belgrádi brit nagykövetséggel konzultált, már Hankey is úgy látta, hogy Jugoszlávia román és bolgár határszakasza a veszélyesebb, miközben a magyar–jugoszláv határon a lendvai és a szabadkai térségből számolt be határincidensekről.⁴⁷⁰

Az 1950–1951-re vonatkozó becslések alapján felmerülhet a kérdés, hogy miért pont ebben az időszakban készült számos, a hadsereg létszámával foglalkozó elemzés, valamint mi lehetett az oka a csatlós seregek nagyságának hirtelen megnövelésének. Úgy vélem, hogy a koreai háború kitörése komoly pszichológiai sokként hatott a nyugat-európai lakosságra, és ezt a politikusok sem hagyhatták figyelmen kívül. Emellett attól is tartottak, hogy a Szovjetunió a meglepetésszerű koreai támadáshoz hasonlóan Európában is katonai offenzívát indíthat. Félelmük nem nélkülözött minden alapot. Ma már tudjuk, hogy Sztálin 1951 januárjában Moszkvába rendelte a csatlós országok vezetőit. A kelet-európai katonai és pártvezetőkkel január 9–12. között tartott értekezleten a szovjet vezetés a népi demokráciák haderejének olyan növelésére adott utasítást, amely két-három éven belül lehetővé tette volna a támadást. Ezzel kapcsolatban Vojtech Mastny úgy véli, hogy a Szovjetunió álláspontjában bekövetkező változás háttérben egyrészt az húzódozott meg, hogy a kínaiak sikeres offenzívát indítottak a Koreai-félszigeten, másrészt belejátszhatott ebbe az a meg nem erősített szovjet hírszerzési értesülés is (ez egyébként arról is szólt, hogy az Egyesült Államok kész a csatlósok ellen bevetni az atombombát⁴⁷¹), amely szerint 1951 nyarán az amerikaiak európai konfliktust szeretnének kiprovokálni, s ehhez Jugoszláviát használnák ugródeszkeként. A kínai offenzíva elakadása és a szovjet kémek kikapcsolása ismételten a szovjet politika módosulásához vezetett és Sztálin 1951 májusában már elállt a fenti háborús tervtől.⁴⁷² Sztálin terveiben tehát jelentős szerepet játszott, hogy maga is tartott a nyugati támadástól. Lépése ezért inkább védelmi jellegűnek tekinthető. Mivel

⁴⁶⁹ PRO FO 371/95192 RH10392/22.

⁴⁷⁰ PRO FO 371/95192 RH10392/22.

⁴⁷¹ OKVÁTH Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006/1. 35.

⁴⁷² MASTNY: *NATO in the Beholder's Eye*: i. m. 12., 19. és 29-30. Sztálin az után kezdett el felnézni Maóra, hogy a koreai csapatok kínai segítséggel 1951 elején elfoglalták Szöült. Jung CHANG – Jon HALLIDAY: *Mao. Az ismeretlen történet*. Budapest, Európa, 2006. 391. A moszkvai megbeszélésen a magyar delegáció is részt vett. Tagjaira szinte sokként hatott a szovjet bejelentés, annak végrehajtásában azonban engedelmesskedtek. BORHI: *Magyarország a hidegháborúban*: i. m. 239-240.

a hadsereg fejlesztése és a támadás előkészítése nem történhetett egyik napról a másikra, ez korántsem jelentette azt, hogy 1951-ben szovjet támadással kellett volna számolni.

Mivel a magyar és a bolgár fegyveres erők növelése megsértette az 1947-es párizsi békeszerződésben foglaltakat, kézenfekvőnek tűnik, hogy esetleg nyugati ellenlépésekre kerülhetett volna sor. Az Egyesült Államokban legkésőbb 1951. február közepére fel is merült annak a gondolata, hogy Magyarországnál és Romániánál jegyzékben tiltakozzanak a hadseregek létszámának növelése miatt. Hasonló szellemű jegyzékeket a britektől is elvártak, sőt az amerikai–bolgár diplomáciai kapcsolatok megszakadása miatt Bulgáriának csak ők tudtak volna küldeni.⁴⁷³ A Foreign Office azonban március 6-án kelt táviratában ezt a négyhatalmi (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország valamint Jugoszlávia) tárgyalások előtt mindenképp károsnak vélte. Kifejtették továbbá, hogy „kedvezőbb és realisabb lenne a balkáni fegyverkezést szélesebb nemzetközi összefüggésben vizsgálni”, hiszen az a „szovjet tábor felfegyverkezésének részét képezi”. Mindezek alapján leghasznosabbnak az egész probléma véletlenszerű felvetését gondolták.⁴⁷⁴

Az Egyesült Államok továbbra sem tett le ugyanakkor arról, hogy jegyzékben ítéljék el a csatlósok hadseregfejlesztését, amely a békeszerződés előírásainak megsértése mellett a Jugoszlávia megsegítését szolgáló, britekénél látványosabb amerikai politika részét is képezhetne. Franks washingtoni brit nagykövet május 25-én újfent az amerikaiak ez irányú kéréséről táviratozott Londonba, de ezt a külügyminisztérium a négyhatalmi konferenciával összefüggésben június 8-án kelt válaszában ismételten elvetette, megismételve korábbi álláspontjukat. A négyhatalmi tárgyalásokon „nem kívánjuk felvetni a csatlósok fegyverkezésének kérdését, [és] csak általánosságban érintenénk a fegyverkezés szintjét”.⁴⁷⁵

A csatlós haderők növekedésének ténye a kortársak számára szorosan összekapcsolódott Jugoszlávia megtámadásával, akár korlátozott, csak a balkáni renegát ország ellen irányuló szovjet és/vagy csatlós támadásra, akár egy európai átfogó hadművelet keretében került volna arra sor. Ezért a

⁴⁷³ Ennek hátterében az állt, hogy az Egyesült Államok megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával, miután a követség bolgár tolmácsát 1950-ben kémkedés vádjával elítélték és kivégezték. Richard J. CRAMPTON: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 194.

⁴⁷⁴ PRO FO 371/95009 R1193/13.

⁴⁷⁵ PRO FO 371/95009 R1193/19.

koreai háború kitörése után (1950. június 25.) a CIA elemzéseiben a korábbiakhoz képest már komolyabb eshetőségként számoltak a Jugoszlávia elleni támadással. Jól szemlélteti ezt az 1951. március 20-án kiadott hírszerzési elemzés (NIE–29), amely kimondottan a Jugoszlávia elleni invázióval foglalkozott, és a Kreml stratégiai céljait modellezve valós lehetőséget látott arra, hogy 1951-ben megtámadhatják az országot. Habár az amerikai elemzők továbbra is úgy vélték, hogy a szovjet csapatok részvétele nélkül a népi demokráciák önmagukban nem lennének képesek sikeresen fellépni Jugoszlávia ellen, a dokumentum mégis kitért arra, hogy a csatlósállamok haderejének jelentős létszámnövelése és a közös hadgyakorlatok az előkészületek komolyságára utalhatnak. A támadás lehetőségét támasztották alá a Tájékoztató Irodából kiszivárgott, de az elemzésben nem részletezett hírek is.⁴⁷⁶

Az amerikaiak aggodalmát jól tükrözte, hogy a fenti elemzés következtetéseit kevesebb, mint két hónap elteltével újraértékeltek és kiegészítették. Az 1951. május 3-án elfogadott elemzésben (NIE–29/1) megállapították, hogy bár a támadás megindítására nem rendelkeznek újabb információkkal, „a csatlósok Jugoszlávia elleni ereje minimális figyelmeztetés vagy figyelmeztetés nélküli támadás indítására megnőtt, és folytatódnak a csatlósok katonai előkészületei. Habár a fejlemények a jelen pillanatig nem igazolják azt a következtetést, hogy a csatlósok támadására 1951-ben kerülne sor, és arra sem utalnak, hogy erre a támadásra inkább tavasszal kerülne sor, mint az év hátralévő részében”, a folytatásban (a fentieknek ellent is mondván) tovább nyomatékosították a NIE–29 következtetését, hogy „Jugoszlávia 1951-es megtámadását komoly lehetőségként kell számon tartani.”⁴⁷⁷

Az indoklásban támadásra utaló jelként értelmezték, hogy a Szovjetunió nehézfegyvereket szállított a magyar, a román és a bolgár haderőnek; a légierő Albánia kivételével mindenhol sugárhajtású gépeket használt; növekedett a határincidensek száma; több konzulátust bezárattak és jugoszláv diplomatákat utasítottak ki. Eközben egyre romlott a jugoszláv légierő és hadsereg felszereltsége. Az elemzők ebben a formában ugyan komolyabb lehetőségként tekintettek Jugoszlávia megtámadására, dilemmájukat jól tükrözte, hogy a balkáni állammal határos országokban

⁴⁷⁶ *Probability of an invasion of Yugoslavia in 1951*. NIE–29. CIA FOIA. Elérhető: www.foia.cia.org, a letöltés ideje: 2006. június 25.

⁴⁷⁷ *Review of the Conclusions of NIE–29 "Probability of an Invasion of Yugoslavia in 1951"*. CIA FOIA. Elérhető: www.foia.cia.org, a letöltés ideje: 2006. június 25.

megfigyelhető fegyverkezést akár egy átfogó fegyverkezési program részének is tekinthették: „Egyes fejlemények, mint a szárazföldi csapatok átcsoportosítása Bulgáriában, a határincidensek, a Kominform propaganda-kampánya, a jugoszláv–csatlós kapcsolatok romlása, arra utalnak, hogy Jugoszlávia vagy egy katonai támadás, vagy az idegek fokozódó háborújának célpontja. Mások ugyanakkor, mint a sugárhajtású gépek érkezése, a repülőtér-építési program, a tartalékok képzése egy olyan átfogó fegyverkezési program részének tekinthető, amely minden csatlósánál és a németországi és ausztriai szovjet zónában is megfigyelhető.”⁴⁷⁸ Meglátásom szerint mindez összecseng Mastny fentebb már röviden felvázolt állításával, miszerint Sztálin 1951 januárjában tényleg utasítást adott a támadás előkészítésére, majd 1951 májusában elállt ettől. Ez szinte teljesen egybeesik a fenti két CIA elemzés keltezésével, így magyarázatot is adhat az azokban foglaltakra. Részben azért is, mert a következő fél évben Jugoszlávia megtámadásával kapcsolatban ismét változás állt be az amerikai hírszerzés véleményében. Elmúlt ugyanis a koreai háború kitörését követő kezdeti sokk és egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió nem fog támadást intézni Nyugat-Európa ellen. Ezt már csak az is megakadályozhatta, hogy a koreai háborúban gyakorlatilag patthelyzet állt be a későbbi fegyverszüneti vonalnál. Az 1952. január 4-én kiadott elemzésében ezért az amerikai hírszerzés már nem tartotta valószínűnek, hogy, legalábbis 1952-ben, sor kerülne Jugoszlávia megtámadására.⁴⁷⁹

Az amerikai hírszerzési elemzők szerint Jugoszlávia megtámadásának lehetőségét csökkentette az is, hogy Tito rendszerének fennmaradása már nem jelentett komoly fenyegetést a szovjet rendszer stabilitására: Moszkva sikerrel akadályozta meg a jugoszláv „eretnekség” terjedését, mivel Tito ideológiája a nemzetközi kommunista mozgalomban gyakorlatilag hatástalan maradt. A Szovjetunió egyébként is csak gondos mérlegelés után indítana támadást, az utóbbi fél év nyugati együttműködése Jugoszláviával pedig a szovjet vezetést a támadásból fakadó jelentős kockázatokról győzte meg, legalábbis az elemzők szerint.⁴⁸⁰

Habár a brit diplomatakat és stratégákat is élénken foglalkoztatta, vajon a Szovjetunió hasonló meglepetésszerű támadást indítana-e Európában és így, érthetően, számos olyan irat, követségi beszámoló, feljegyzés készült,

⁴⁷⁸ Uo.

⁴⁷⁹ *Probable Developments in Yugoslavia and the Likelihood of Attack upon Yugoslavia, through 1952.* CIA FOIA. Elérhető: www.foia.cia.org, a letöltés ideje: 2006. június 25.

⁴⁸⁰ Uo.

amelyben Jugoszlávia megtámadásának lehetőségét mérlegelték, összességében azt mondhatom el, hogy az amerikai hírszerzés értékelésében bekövetkező időleges módosuláshoz hasonló változásra nem került sor. Attól függetlenül, hogy, mint arra már fentebb utaltam, Nagy-Britanniában is tisztában voltak a népi demokráciák haderejének fejlesztésében bekövetkezett létszám- és felszerelésbeli változásokkal, a brit kül- és védelmi minisztériumi elemzések egyöntetűen elvetették, hogy a közeljövőben bármiféle katonai támadás induljon Jugoszlávia ellen, bár annak elméleti lehetőségét továbbra sem zárták ki. Új elemként egyre fontosabb szerepet töltött be Jugoszlávia fegyverekkel és egyéb katonai felszerelésekkel való megsegítése, ahogyan erre a brit kormány december 13-i ülése utalt. A közvetlen szovjet támadást az ülésen megjelentek ismét valószínűtlennek tartották, erre inkább a csatlósok támadásán keresztül láttak lehetőséget. Ennek legjobb ellenszerét a jól felszerelt jugoszláv hadseregben látták, ezért fontosnak tekintették a gazdasági és katonai segély juttatását. De erről előbb Franciaországgal és az Egyesült Államokkal kívántak tárgyalást folytatni.⁴⁸¹

A katonai segítségnyújtás megajánlásának érthetően Tito és a jugoszláv vezetés is nagy fontosságot tulajdonított. Már csak ezért is minden lehetséges fórumon hangot adtak félelmüknek. Aleš Bebler például alig egy hónappal a koreai háború kitörése után, 1950. július 22-én a Biztonsági Tanácsban John Foster Dulles (1946–1947 és 1950-ben az Egyesült Államok ENSZ-nagykövete) előtt fejtette ki, mennyire aggasztónak tartja a csatlós seregek koncentrálódását. Véleménye szerint ez már túlmutatott az idegháborún, ezért a koreaihoz hasonló állásfoglalást szeretett volna kapni a nemzetközi szervezettől. Amerikai kollégája viszont úgy vélte, hogy mindez csak a Jugoszláviára irányuló figyelem megőrzését szolgálja: „A State Department kifejtette, hogy dr. Bebler koránt sem őszinte nézetei nehezen egyeztethetők össze a washingtoni jugoszláv nagykövet optimistább nézeteivel. Ugyanakkor természetesnek veszik, hogy dr. Bebler amennyire csak lehetséges, a térképen szeretné tartani Jugoszláviát.” Ezzel az utóbbi nézettel értett egyet állásfoglalásában a brit ENSZ-nagykövet, Sir Gladwyn Jebb (1950–1954) is.⁴⁸²

1951-ben a jugoszláv vezetést még inkább aggasztotta egy lehetséges támadás az ország ellen. Tito augusztus 21-én Peake nagykövetnek kifejtette, hogy egyre nyugtalanabb a növekvő határincidensek miatt (számuk ekkor

⁴⁸¹ PRO CAB 130/65 GENs348.

⁴⁸² PRO FO 371/88240 RY1023/37.

már a napi 30-at is elérte). A nagykövet válaszul megjegyezte, hogy valószínűtlennek tartja a támadást, mire Tito azt válaszolta, hogy a Szovjetunió bármikor megfelelő ürügyet találhat.⁴⁸³ A fenti találkozó is illusztrálja, hogy miközben a nyilvánosság előtt Tito igyekezett elbagatellizálni a támadás veszélyét (október 2-án az újságírók előtt úgy nyilatkozott, hogy felelőtlenség lenne a szovjet támadás, a határincidenseket pedig nem tekintik közvetlen veszélynek⁴⁸⁴), valójában igenis egyre komolyabban tartottak ettől.

Tito még 1952. szeptember 18-án, Anthony Eden brit külügyminiszter később más kontextusban részletesebben is bemutatásra kerülő látogatásán is hasonló nézeteket hangoztatott. Habár egyetértett azzal, hogy csökkent az agresszió veszélye, és ebben fontosnak tartotta a normalizálódó jugoszláv–nyugati kapcsolatokat, a frontális támadás kizárását elvetette. Ugyanakkor úgy vélte, hogy katonailag és politikailag is szükséges erre felkészülni, hiszen a Szovjetunió „minden kis nézeteltérést kihasználhat”, annak ellenére, hogy tisztában vannak azzal, milyen veszélyekkel járhat Jugoszlávia megtámadása: „Tito marsall [...] kifejtette, hogy a szovjet agresszió elleni védelem Jugoszlávia számára egyaránt fontos. Egyetértett azzal, hogy az agresszió veszélye csökken, de látenszen még mindig elképzelhető a frontális támadás. [...] Ezért a fenyegetett országoknak résen kell lenniük, katonailag és politikailag egyaránt, mert az oroszok minden nézeteltérést kihasználhatnak.” Jugoszlávia természetesen mind a csatlósok korlátozott háborúját, mind az újabb világháború kitörését kerülni szeretne volna, ezért készek voltak katonai konzultációt folytatni a nyugati hatalmakkal.⁴⁸⁵ Mivel a támadással kapcsolatos brit nézetekben nem történt változás, igazat adok a belgrádi nagykövet azon értelmezésének, miszerint Tito kijelentése mögött az húzódott meg, hogy biztosítani akarta a nyugati segélyszállítmányok fennmaradását.

Az első katonai egyeztetésre, ahogyan arra más összefüggésben később részletesen is visszatérek, 1952. november 16–20. között került sor, amikor Thomas Troy Handy tábornok, az Európában állomásozó egyesített amerikai parancsnokság parancsnokhelyettesének vezetésével brit, amerikai és francia delegáció utazott Belgrádba. A megbeszélések során részletesen foglalkoztak a szovjet fenyegetéssel, a csatlósok haderejében bekövetkezett változásokkal és a szovjetek európai stratégiájával. A felek között azonban nézeteltérésekre is sor került. A nyugati hatalmak szerint ugyanis a csatlósok

⁴⁸³ PRO FO 371/95475 RY1023/92.

⁴⁸⁴ PRO FO 371/95469 RY1033/16.

⁴⁸⁵ PRO FO 371/125016 ZP27/1.

csak meglévő egységeiket töltik fel. Elvetették azt a jugoszláv nézetet is, hogy a magyarok támadás esetén ígéretet kaptak volna a Vajdaság visszaszerzésére.⁴⁸⁶ A brit vezérkar 1953. február 23-án értékelte a tábornok jelentését, következtetéseivel általában egyetértettek, elvetették ugyanakkor azt, hogy a csatlósok támadására sor kerülhetne.⁴⁸⁷

Mindezen brit elemzésekből is nyilvánvaló, hogy bár a koreai háború kitörése után a brit vezetésben is felvetődött a gondolat, hogy a Szovjetunió támadást indíthat Jugoszlávia ellen, ezt a kezdeti sokk elmúlása után csak elméleti lehetőségként tartották számon. Az amerikai elemzések előzetes vélekedéseitől eltérően 1951 tavaszán sem állt be fordulat a brit meggyőződésben, és a végső következtetést nem módosította a csatlós országok haderejében bekövetkező létszámnövekedés sem. Habár a nyugati történetírás is elfogadni látszik Király Béla nézetét, miszerint létezett konkrét terv Jugoszlávia megtámadására, mára kétféle álláspont alakult ki a magyar és a nemzetközi szakirodalomban. Király Béla élete végéig kitartott amellett, hogy a szovjet tábor együttesen indított volna támadást Jugoszlávia ellen, amelyben Magyarország is tevőlegesen kivette volna részét. Eszerint a Dunántúlon a magyarok csak lekötő támadást indítottak volna, a főerők pedig a Duna-Tisza-közén csoportosulnának. A támadás megindulásakor az innen induló három hadtest Szabadkánál áttörné a védelmi vonalat, majd Fruska Gorától szovjet vezetéssel Belgrád „felszabadítására” indulnának. Király úgy vélte továbbá, hogy a Rajk-perrel, majd Sólyom László altábornagy letartóztatásával 1950 nyarára minden készen állt Jugoszlávia lerohanására. Király érvelése ellentmond Mastny már többször említett állításának, hogy Sztálin 1951 januárja-májusa között foglalkozott csak komolyabban egy európai háborúval, akkor is inkább védelmi és nem támadó jelleggel. Megkérdőjelezi Király megállapításait Ritter László is, aki levéltári kutatásai során nem talált olyan dokumentumot, amely hitelt érdemlően bizonyítaná, hogy valóban létezett Jugoszlávia konkrét megtámadási terve. Sőt, egyenesen úgy véli, hogy a hadsereg mozgósítása nem a támadás, hanem a védelmi előkészületeknek volt része. Ezt támasztja alá az az 1951. január 5-i, a magyar védelmi miniszter részére készített jelentés is, amely egy délnyugati és délről érkező jugoszláv támadás esetére részletezte a magyar válaszlépéseket, óvintézkedéseket. Mozcósítási tervre pedig csak 1952. szeptember 21-i keltezéssel talált legkorábbi

⁴⁸⁶ PRO FO 371/102168 WY1022/94.

⁴⁸⁷ PRO FO 371/107823 WY1022/9.

dokumentumot. A magyar haderő fejlesztési ütemének részletes vizsgálatából pedig arra a következtetésre jutott, hogy a magyar hadsereg a fejlesztések ellenére sem lett volna képes 1948–1953 között arra, hogy részt vegyen egy Jugoszlávia ellen irányuló támadásban. Az az 1951-es magyar hadgyakorlat, amire Király is utalást tesz emlékiratában, valójában nem egy támadást, hanem egy ellenséges támadáskor indított ellentámadást szimulált. Ritter megállapításaival hasonló fogalmaz meg Okvách Imre is, aki részben a Kálóz-Szigetvár vonalában várt jugoszláv támadással hozza összefüggésbe a déli védelmi rendszer megerősítésére irányuló 1950. novemberi terveket. Igaz, Okvách is részletesen említ egy Jugoszlávia megtámadásának lépéseit vázoló tervet, amely hasonlóságot mutat Király meglátásával, ezt azonban ő is csak mint ellentámadást képzei el.⁴⁸⁸

Habár igaznak fogadom el Mastny és Ritter megállapításait, fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy mindezt csak utólag, levéltári források ismerete alapján tudjuk, az esetleges támadás lehetőségét azonban a kortársak nem zárhatták ki. Habár mind az amerikaiak, mind a britek csak egy lehetőségként, és korántsem a legvalószínűbbként számoltak a Jugoszlávia elleni fegyveres invázióval, nem engedhették meg maguknak azt az óvatlanságot, hogy ha ez mégis bekövetkezne, ne támogassák valamilyen módon Tito rendszerét, amely végső soron különállásával a nyugati védelmi terveket erősítette. Ez pedig logikusan felvetette Jugoszlávia katonai fegyverekkel és egyéb felszerelésekkel való megsegítését (ami az Egyesült

⁴⁸⁸ KIRÁLY Béla: *Honvédségből néphadsereg*. Budapest, Co-Nexus, 1989. 165-167.; uő.: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 233-235.; RITTER: *War on Tito's Yugoslavia*.: i. m.; OKVÁTH: *Bástya a béke frontján*.: i. m. 117-121. és 139.; uő.: *A magyar hadsereg háborús haditervei*.: i. m. 35-37.; valamint MASTNY: *NATO in the Beholder's Eye*.: i. m. 12., 19. és 29-30. Egyes emigráns jugoszláv csoportok Pero Popivoda tábornok vezetésével komolyan készültek az invázióra. E célból három nemzetközi brigádot is létrehoztak, ami Magyarországon, Bulgáriában és Romániában állomásozott. BANAC: *With Stalin against Tito*.: i. m. 225. Ezeknek az emigráns csoportoknak ténylegesen csak abban az esetben lett volna szerepük (akkor is csak kiegészítésként) ha Sztálin valóban támadást indított volna Jugoszlávia ellen. Balló István arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban nem létezett önálló magyar katonapolitika, a hadseregben minden fejlesztés, tervezés a szovjet igényeknek megfelelően történt. BALLÓ: *Magyarország katonapolitikája*.: i. m. 300. Habár Beki is úgy véli, hogy nincs egyértelmű bizonyíték arra vonatkozóan, hogy valóban tervezték Jugoszlávia megtámadását, idézi Dedijer visszaemlékezését. Eszerint 1957-ben Georgij Konsztantinovics Zsukov (1896–1974) szovjet marsall egy vacsorán kapatos hangulatában utalt Sztálin inváziós tervére. BEKI: i. m. 240.

Államok stratégiáiban viszonylag elég hamar meg is fogalmazódott), majd a katonákkal segítség gondolatát és a védelmi tervek összehangolását. A következőkben brit szempontból szeretném vizsgálni a Jugoszláviának nyújtandó katonai segítség kérdéskörét a csatlós–jugoszláv katonai egyensúly felbomlása és a támadás lehetséges irányairól készített részletes elemzések tükrében.

A nyugati fegyverszállítás problematikája

A Jugoszláviának nyújtandó katonai segítség felszerelés és fegyverek eladásának formájában korábban is felbukkan az amerikai elemzésekben, ám Nagy-Britannia csak 1950 ősztől kezdett komolyabban foglalkozni a kérdéssel. Ennek hátterében az húzódott meg, hogy megváltozott London Titóval kapcsolatos addigi álláspontja. Amint azt a külügyminisztérium 1950. november 13-i, védelmi minisztériumnak küldött leveléből megtudjuk, Jugoszlávia hivatalosan is fegyvereket és a fegyvervásárláshoz hitelt kért Franciaországtól. Habár Talbot de Malahide, a Foreign Office déli osztályának vezetője már ebben a levélben kifejtette, hogy Nagy-Britannia „jelenleg nem sokat tud adni”, a háromhatalmi, vagyis amerikai, brit és francia közös fellépéstől ez nem jelenthetett eltántorítást. Malahide továbbá úgy tekintett Franciaország segélyére, mint ami egy közös nyugati fellépés kezdetét jelenthette.⁴⁸⁹

A külügyminisztérium megkeresésére a brit vezérkar 1950. november 17-i ülésén foglalkozott a Jugoszlávia elleni támadás és ezzel összefüggésben a nyugati segélyezés kérdésével. Az ülésen a Washingtonban ülésező háromhatalmi (amerikai–brit–francia) munkabizottság elemzését vizsgálták meg. A háromhatalmi munkabizottság jelentéséből kiderül, hogy elvi egyetértés született abban, hogy „bizonyos politikai és stratégiai esetben” fegyvereket adjanak Jugoszláviának. A munkabizottság a Jugoszlávia elleni támadás négy formáját különítette el, ami nagy hasonlóságot mutat a fent bemutatásra került amerikai hírszerzési elképzelésekkel: a fennálló politikai, gazdasági és pszichológiai nyomás fokozását (erre bármikor sor kerülhet); a gerillaharcot – ez késő tavasztól kora őszig lehetséges; a csatlós országok

⁴⁸⁹ PRO DEFE 7/215 COS 1536/17/11/50 Annex, FO to DEFE, 13 November 1950.

támadását – májustól valószínűbb leginkább, hogy még a tél előtt befejeződjön; valamint, negyedik lehetőségként, a Szovjetunió támadását, amire a stratégiák szerint bármikor sor kerülhet. Leginkább mégis valamikor a nyár elején tartották ezt elképzelhetőnek, mert elhúzódása az általános háború (vagyis az újabb világháború) kitörésének a veszélyét rejtette volna magában. A nyugati hatalmak céljának ezért a jugoszláv belső biztonság, a gerillaharc és a jövőbeni szovjet/csatlós nyomással szembeni ellenállás biztosítása kell lennie, hogy ezzel retentsék el a Szovjetuniót és a népi demokráciákat egy agresszív lépés megtételétől.

Ezzel összefüggésben vizsgálták a szovjet–csatlós és a jugoszláv haderők nagyságát, állapotát. A stratégiák azzal számoltak, hogy a Szovjetunió 25-30 hadosztállal venne részt a támadásban, amiből 6 Magyarországon, Ausztriában és Romániában állomásozott. Meglátásuk szerint számukra leginkább a hegyes terepen az utánpótlás biztosítása jelenthet problémát, ezért aktívan csak 20-25 hadosztállal támadhatnak, amit az 1200-1500 repülőből álló légiflotta és a fekete-tengeri flotta támogatása egészíthet ki. A Jugoszláviával szomszédos négy csatlós ország további 30, változó határfokú hadosztállal rendelkezik. Közülük, a korábbiaktól eltérően, legfelkészültebbnek a bolgárt tartották, mert az 400 szovjet T-34-es tankkal is rendelkezett. A stratégiák az általuk ismert adatok alapján azzal számoltak, hogy a támadás megkezdésekor a csatlósok összesen 650 ezer katonát tudnak kiállítani, amit 30 napon belül 40-50 hadosztályra, összesen 845 ezer főre növelnének. Velük szemben áll Jugoszlávia a maga 33 hadosztályával és 400 tankjával, amiből 250-300 lehet a T-34-es, elsősorban a második világháborúban használt, szovjet gyártmányú közepes harckocsi. A jugoszláv haderő létszáma a támadás megindulásakor 400 ezer fő lehet, ami egy hónapon belül 600 ezerre növekedhet 45 hadosztályban, igaz, az újonnan felállított 12 hadosztály mindenképpen csak gyengén felszerelt lehet. Mindez azt mutatja, hogy 1951 elejére (hiszen az elemzés gyakorlatilag egy 1951 tavaszi támadás felbecsülésére készült) Jugoszlávia a fegyveres erők létszámát tekintve jelentős lemaradásba került, amin az sem javított, hogy a zömmel a világháborúból származó 300 repülőgépe messze jobb erőt képviselt a csatlósokénál.

A szemben álló felek haderejének összehasonlítása után az elemzés részletesebben foglalkozott a csatlós, valamint a szovjet–csatlós támadás modellezésével. Az első esetben leszögezték, hogy azt „szovjet stratégiai támogatás nélkül lehetetlen végrehajtani”. A csatlósok közül egyedül a bolgárokról feltételezték (véltetően a macedóniai ellentétek miatt), hogy lelkesen támadnának, de még ennek a hatásfoka is minden bizonnyal

elmaradt volna az észak-koreai csapatok harci moráljától. A stratégiák úgy látták, hogy Tito a támadás megindulásakor csak a Duna vonaláig fog visszavonulni. A csapatok rossz felszereltsége miatt a vereséget elkerülhetetlennek tartották (ebben az esetben gerillaharcra nyílt volna lehetőség), azt csak „megfelelő nyugati segítséggel lehet elkerülni”. A megbeszélés résztvevői azzal is számoltak, hogy a Jugoszláviával szomszédos csatlós országok seregeit a többi csatlós állam katonái kiegészíthetik: „Ha további csatlós forrásokat vonnának be a háborúba, mint például a lengyel légierőt, azzal jobban megtörnék Tito erőit. Ugyanakkor valószínűtlen az ilyen kiegészítő támogatás bevonása.” Abban az esetben, ha a Szovjetunió is bekapcsolódik a támadásba, „Jugoszlávia biztosan nem tudna a síkságon kitartani és az elhúzódó ellenállásra egyetlen esélyként a délnyugati hegyekben kell védelmi vonalakat kiépítenie”. Ennek sikere az elemzők meglátása szerint „nagy és gyors külső [értsd: nyugati] anyagi segítséget feltételez”.

A segélyezésnél ezért a legfontosabb szempontnak azt tartották, hogy háború esetén minél gyorsabban el tudják azt juttatni a jugoszlávokhoz. Ezért úgy vélték, hogy mindenképpen a térségben kell azt felhalmozni. Az ülésen elemzett amerikai–brit–francia háromhatalmi bizottsági jelentés úgy látta, hogy Franciaország elsősorban a II. világháborúban zsákmányolt német fegyvereket tudna adni, Nagy-Britannia pedig a flottának és a légierőnek tudna segítséget nyújtani, ez utóbbinak azért, mert 1951–1952-ben elegendő számmal fog rendelkezésükre állni olyan Mosquito-bombázó, amiből Jugoszláviának is szállíthatnak, megfelelő kiképzéssel együtt. Meglepő, de éppen az Egyesült Államok kötelezettségvállalása nem szerepelt konkrétan az elemzésben. Ezt a háromhatalmi ülésen résztvevő amerikai delegáció azzal magyarázta, hogy a koreai háború miatt az adott pillanatban nem rendelkeztek felesleges készlettel. A hatékony segélyezés persze azt is felvetette, hogy miként juttassák el mindezt Jugoszláviába. Békeidőben természetesen ez nem jelentett problémát, egy korlátozott csatlós támadás esetén pedig továbbra is lehetőséget biztosított, hogy mivel a támadók nem rendelkeztek jelentős légierővel és hadiflottával, valamint földrajzilag is megoldatlan lett volna az Adriai-tenger ellenőrzése, a szövetségesek hajón még mindig szállíthattak. A szovjet részvétel esetén a légtér szovjet ellenőrzése ezt is megnehezítette volna.⁴⁹⁰

Miután november 17-én megvizsgálta a fenti háromhatalmi elemzést, a

⁴⁹⁰ PRO DEFE 7/215 COS 1536/17/11/50 Appendix, 17 November 1950.

vezérkar 1950. november 24-i ülésén tárgyalta újból a kérdést, amikor is felkérte a külügyminisztériumot, hogy a háromhatalmi bizottsággal egyeztesse a fegyverszállítás részleteit. Ezt a külügyminisztérium meg is tette, azonban 1951. január 6-i levelében arról számolt be a vezérkarnak, hogy időközben változás állt be a State Department nézetében, és most már, tartva attól, hogy Tito nem fogja elfogadni, hogy egy háromhatalmi tényfeltáró bizottság Jugoszláviában vizsgálódjon, a „State Department nem támogatja a fegyverek megajánlását Titónak”.⁴⁹¹

A védelmi minisztérium ezt követően 1951. január 23-án foglalkozott ismét Jugoszlávia katonai megsegítésével. Az ülésen részt vett Talbot de Malahide is, aki kifejtette a külügyminisztérium álláspontját arról, hogy a többi minisztérium állásfoglalásával szemben, mihamarabb fegyverrel kell megsegíteni a jugoszlávokat. A külügyminisztérium ezért azt a francia javaslatot sem ellenezte, hogy „Jugoszláviának bizonyos rendelkezésre álló egykori világháborús német katonai felszerelést adjon”. A minisztérium az amerikaiakhoz hasonlóan azt azonban ellenezte, hogy háromhatalmi vizsgálóbizottságot küldjenek Jugoszláviába, mivel „Tito biztosan elutasítaná”.⁴⁹²

A tartózkodó brit magatartás nagyon hamar revízió alá esett, mivel Milovan Djilas 1951. január végi londoni látogatásán „közvetlenül Jugoszlávia számára fegyverek szállítását kérte Őfelsége Kormányától”. A találkozásról január 29-én készített miniszterelnöki feljegyzés szerint Djilas a munkaebéden vettette fel a brit fegyverek eladását, de azt kérte, hogy erre mindenképp diszkrét keretek között, ne a NATO plénumban kerüljön sor. Ernest Davies külügyminiszter-helyettes (1950–1951) másnapi feljegyzése ezt annyiban egészítette ki, hogy a jugoszláv politikus megbeszélésük során arra is utalást tett, hogy informálisan már az Egyesült Államoktól is segítséget kértek. A külügyminisztérium január 31-i ajánlásában ezért úgy fogalmazott, hogy együtt érzően kell kezelni a jugoszláv kérést, biztosítékokat azonban nem adhatnak. Segítséget „csak elérhetőségeik és egyéb kötelezettségeik függvényében adhatunk”. A segítségnyújtás menetét úgy tervezték, hogy az amerikaiakkal és a franciákkal folytatott gyors konzultáció után jugoszláv szakértőket hívnának Londonba, hogy kidolgozzák a részleteket. Ezt megelőzően fontosnak tartották, hogy a kérdést a védelmi minisztériummal is tisztázzák.⁴⁹³

⁴⁹¹ PRO DEFE 7/215 COS 25/6/1/51 FO to COS, 6 January 1951.

⁴⁹² PRO FO 371/95539 RY1192/33G.

⁴⁹³ PRO FO 371/95539 RY1192/34G. A Foreign Office iratai között az amerikaiakkal

Mielőtt a jugoszláv szakértők Londonba érkezésére sor került volna, a katonai segítségnyújtás kérdéséről történő gondolkodás három irányba fejlődött tovább: az adható fegyverek és felszerelések áttekintése, az esetleges közös nyilatkozattétel felé, de 1950 tavaszához hasonlóan felmerült az atombomba bevetésének kérdése is. Habár a brit vezérkar a közös amerikai–brit tervezőcsoport előterjesztésének 1950. március 20-i vitájában az elméleti lehetőségek megvitatása mellett már az atombomba bevetését is mérlegelte egy esetleges szovjet támadás esetén, annak használatát és az azzal való fenyegetőzést végül elvetették, és az adott körülményektől tették függővé.⁴⁹⁴

Az atombomba bevetésének lehetősége, mint ismeretes, ismételten a koreai háborúval összefüggésben merült fel az amerikai (főként katonai) stratégiák terveiben, abban az esetben, ha Sztálin meglepetésszerű támadást intézne Nyugat-Európa ellen. Elsősorban szovjet célpontokra gondoltak, de egyes felvetésekben egyéb kelet-európai célpontok is felmerültek. A jugoszláv katonai segélyezéssel kapcsolatos brit–amerikai tárgyalásokon a kérdés azért merülhetett fel, mert Jugoszlávia esetleges megtámadását a két ország stratégiái egyre inkább egy szovjet részről bekövetkező átfogó európai támadás részeként, nem pedig egy egyedi „büntetőhadjáratnak” tekintették.

Az atombomba esetleges bevetésének kérdése a brit védelmi minisztériumi iratokban a vezérkar 1951. február 27-i ülésén bukkant fel ismét, ahol a közös tervező bizottság (Joint Planning Staff, JPS) jelentését elemezték. A brit vezérkar az ülésen olyan nyilatkozattétel mellett kardoskodott „amiben az oroszok felé nyitva hagyják az atombomba használatának lehetőségét, anélkül, hogy bevetésére tényleges kötelezettséget vállalnának”. A vezérkar minden bizonyára tudatában volt annak, hogy egy meggondolatlan kötelezettségvállalás milyen kellemetlen helyzetet idézhet elő, hiszen a bomba ledobása azonnali szovjet válaszlépésre adna lehetőséget. Ez pedig egy nukleáris konfliktus kirobbanását eredményezhette volna. Vélhetően ezért egy általánosabb megfogalmazást javasoltak: „minden rendelkezésünkre álló eszközzel” kívántak segítséget nyújtani.⁴⁹⁵ Az

folytatott egyeztetés eredménye található meg. Eszerint az Egyesült Államok Nagy-Britanniához hasonlóan „készletei, prioritásai és egyéb tényezők figyelembe vételével” fog dönteni. Abban az esetben, ha Jugoszlávia gyorsabb döntés meghozását szeretné, akkor késlekedés nélkül adatokat kell szolgáltatnia. A jugoszláv kérést tételesen felsoroló listát azonban már kevésnek tartották a segítségadáshoz. PRO FO 371/95539 RY1192/41G.

⁴⁹⁴ PRO FO 371/95473 RY1023/57.

⁴⁹⁵ PRO DEFE 7/215 COS Annex, 27 February 1951.

atombomba bevetését ezt követően március 20-án a Washingtonban folytatott közös tervezési ülésen (Tripartite Joint Working Committee Meeting) mérlegelték. Az ülésen elemezték, hogy milyen előnyökkel és hátrányokkal járna az atombomba ledobása. Ugy vélték, hogy annak „alkalmazása veszélyes és nagyon bizonytalan” lenne, egy későbbi megfelelő alkalom esetén azonban használatát teljesen nem zárták ki.⁴⁹⁶ Ennek fényében a vezérkar másnapi ülésén újból értékelte a bomba használhatóságát. A közös tervezési bizottság jelentésének áttanulmányozása után elfogadták annak megállapításait, illetve azzal egészítették ki, hogy az „atombomba használata előtt konzultáció szükséges nem csak az Egyesült Királysággal, hanem az Egyesült Nemzetek többi érintett tagjával is”.⁴⁹⁷ A kitéttel valószínűleg annak akarták elejét venni, hogy az Egyesült Államok önállóan lépjen fel a kérdésben. Az atombomba újbóli, szovjet célpontok elleni használatával kapcsolatos tervet 1951. szeptember 13-án Washingtonban újfent közölték Ófelsége amerikai képviselőivel. Nagy-Britannia heves ellenkezése miatt (az atombomba ledobására alkalmas B-12-es bombázók állomásoztak Nagy-Britanniában, így elsődleges célpontjai lehettek volna egy szovjet válaszlépésnek) végül a körülmények mérlegelésétől tették függővé alkalmazását.⁴⁹⁸

Az atombomba használata mellett, részben azzal összefüggésben merült fel a Jugoszlávia megsegítését szolgáló általános közös nyilatkozattétel. Ezt az amerikai Politikai Tervező Osztály 1951. január 31-i memorandumában javasolta, azzal a kitéttel, hogy abban a koreai háborúhoz nagyban hasonló helyzet kialakulására kellene utalni, valamint arra, hogy Jugoszlávia tagja az Egyesült Nemzetek Szervezetének.⁴⁹⁹ A nyilatkozat közzétételére februárban hasonló szellemben sor is került, azzal az eltéréssel, hogy arra nem közösen, hanem országoként külön-külön került sor. A brit nyilatkozatot Aneurin Bevan munkaügyi miniszter (1947–1951) közölte az alsóház ülésén és a következőképpen hangzott: „Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya az agresszió ellen ugyanazt a védelmet nyújtja Jugoszláviának mint bármely más országnak. Amennyiben további biztosíték szükséges, azt érthetően meg kell beszélnünk barátainkkal, mert ez nem olyan ügy, amiben egyoldalúan kötelezettséget tudnánk vállalni.” Az amerikai nyilatkozat Dean Acheson külügyminiszter tolmácsolásában hangzott el február 14-i sajtótájékoztatóján,

⁴⁹⁶ PRO FO 371/95473 RY1023/57G.

⁴⁹⁷ PRO DEFE 7/216 COS (51) 21. March 1951. Vö. 532. lábjegyzet.

⁴⁹⁸ HEUSER: *Yugoslavia in Western Military Planning*: i. m. 147-149.

⁴⁹⁹ FRUS 1951. Vol. IV. 1717-1718.

válaszul az elnök jugoszláv külpolitikáját firtató újságírói kérdésre: „[...] akiknek hatalmában áll agressziót gyakorolni, [...] tudniuk kell, a világban elkövetett minden egyes újabb agresszió veszélyes mértékben gyengíti a békét. Ez az Egyesült Államok tágran értelmezett politikája. Az agresszióval szembeni nézetünket világossá tette Koreával és az Egyesült Nemzetek támogatásával kapcsolatos hozzáállásunk.”⁵⁰⁰

Amint azt láttuk, Nagy-Britanniának nehézséget okozott, hogy csak korlátozott katonai szállítmányokat tudott adni Jugoszláviának. Habár erre az általam vizsgált levéltári iratok egyetlen esetben sem tértek ki, ezt nagyban befolyásolta az is, hogy a világháborút követően Nagy-Britanniának súlyos gazdasági nehézségekkel kellett szembenéznie. Ezt szem előtt tartva, a fegyverek eladásáról szóló konkrét elképzeléseket legrészletesebben a védelmi minisztérium aktuális fegyverszállítások koordinálásáért felelős Arms Working Party bizottságának 1951. március 20-i ülése világítja meg. Az ülésen az Admirális képviselője úgy látta, hogy csak 30 ezer .303-as kaliberű pisztolyt, 18 ezer Lanchester típusú karabélyt, 21 ezer Smith and Welson pisztolyt, 750 ezer Vickers .303 géppisztolyt és az ezekhez tartozó lőszert ajánlhatnak fel. A jugoszlávok által kért tankelhárító aknákat azonban csak évek múlva szállíthatnák, de a tankokhoz és repülőgépekhez szükséges motorokat is csak 6-18 hónapon belül biztosíthatták volna. Tankokat pedig a brit szükségletek miatt egyáltalán nem adhatnak. Hasonlóan igaz ez a repülőgépekre és felszereléseikre is, azzal az eltéréssel, hogy elképzelhetőnek tartották, hogy fél év múlva helikoptereket szállítsanak, de ezeket is más területről kellett volna elvonniuk. Mindezek miatt a bizottság javasolta, hogy inkább licenceket adjanak Jugoszláviának és ők maguk gyártsák le a szükséges fegyvereket és felszereléseket. Mindez még nem jelentette a végleges brit álláspontot, amit az is bizonyít, hogy javasolták, a többi minisztérium is vitassa meg a kérdést.⁵⁰¹

A brit minisztériumok közül ezt követően a külügyminisztérium kardoskodott leginkább amellett, hogy mielőbb hathatós segítséget kellene adniuk Tito rendszerének, miközben a hadügyminiszter általánosan ellenezte Jugoszlávia megsegítését. Meglátásuk szerint ugyanis „csak a brit hadsereg szükségleteinek kárára szállíthatnának”.⁵⁰² A védelmi minisztérium mintegy a

⁵⁰⁰ Bevin nyilatkozatát lásd: *Hansard. House of Commons Official Report*. London, His Majesty's Stationary Office, 1951. Volume 484. 728. Achesonét lásd: PRO FO 371/95470 RY1023/24.

⁵⁰¹ PRO DEFE 7/216 Arms Working Party Minutes, 20 March 1951.

⁵⁰² PRO FO 371/95540 RY1192/80G.

két szélsőséges álláspont áthidalásaként a külügyminisztérium felvetésére elvben helyeselte, hogy Kanada szállítsa le Nagy-Britannia helyett a kért jugoszláv felszereléseket és fegyvereket. Feltételezték azonban, hogy ebben az esetben Kanada ragaszkodni fog ahhoz, hogy „részt vegyen a munkabizottságban”. Ismerték továbbá a hadügyminisztérium ezzel kapcsolatos elutasító álláspontját is, miszerint a „kanadai felszerelés a brit szabványt használó európai országoknak van fenntartva”.⁵⁰³

A védelmi minisztérium végül május 11-i levelében arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy habár „tudatában vannak a nagy hozzájárulás politikai jelentőségének”, de az „amerikaiakkal nehezen tudj[ák] felvenni a versenyt”. Mindössze 70, nem éppen jó állapotban lévő Spitfire repülőgépet, a közel-keleti brit egységek 18 nagyon rossz állapotú repülőjét, valamint 90 olyan Mosquito típusú éjszakai repülőgépet adhattak volna, amit a jugoszlávok nappali gépként használhatnának. Mindezek miatt a hadügyminisztériumot sikerült rábeszélniük arra, hogy még egyszer gondolják át a kanadai tartalékok szállításának lehetőségét.⁵⁰⁴

Minderre azért is szükség volt, mert időközben változás állt be az amerikai elképzelésekben. 1951. április 9-én ugyanis már azt közölték a washingtoni háromhatalmi munkacsoport francia és brit képviselőivel, hogy az amerikaiak a „közeljövőben készek jelentős mennyiségű felszerelést szállítani, feltéve ha a Kongresszus ezt jóváhagyja [...] és további információt kapnak Jugoszláviától”. Ennek részeként mintegy 25 ezer Howitzer típusú gépfegyver és 200 közepes méretű tank szállításával kívánták segíteni a hatékony jugoszláv ellenállást.⁵⁰⁵ A segítségnyújtás nagysága mellett megváltozott a finanszírozás mikéntjéről vallott amerikai elképzelés is. Május 3-án, a háromhatalmi munkabizottság újabb ülésén már azt javasolták, hogy a három nyugati hatalom a közös fellépés helyett a Jugoszláviával kötött bilaterális egyezmények keretében rendezze a szállítás és a fizetés kérdését.⁵⁰⁶

Emiatt végül nem is került sor a Londonba tervezett háromhatalmi–jugoszláv közös megbeszélésekre, hanem a Koča Popović jugoszláv vezérkari főnök (1946–1953) és Todorović tábornok vezette jugoszláv delegáció külön tárgyalásokat folytatott a három nyugati fővárosban. A jugoszláv delegációval Londonban először Harold Parker, brit birodalmi

⁵⁰³ PRO FO 371/95540 RY1192/85.

⁵⁰⁴ PRO DEFE 7/217 Ministry of Defence to Morrison, 11 May 1951.

⁵⁰⁵ PRO FO 371/95541 RY1192/95G.

⁵⁰⁶ PRO FO 371/95541 RY1192/110G.

helyettes vezérkari főnök tárgyalta 1951. május 16-án. Parker feljegyzéséből és a védelmi minisztériumnak készített jelentéséből kiderül, hogy a jugoszlávok elsősorban azért tartottak igényt a nyugati fegyverekre és felszerelésekre, mert a Szovjetunió felfegyverezte a szomszédos kelet-európai országok seregeit. A jugoszláv delegáció tagjai úgy vélték, és ez megegyezett a korábbi brit állásponttal, hogy minél inkább erősebb hadseregük, annál kisebb a szovjet és/vagy csatlós agresszió veszélye. A jugoszláv delegáció azonban ebben az esetben is hangoztatta, hogy katonai alakulatokra nem tartanak igényt, hanem csak felszerelést kérnek. Ahhoz, hogy ezt hatékonyan fel tudják használni, időben kell megérkeznie a támogatásnak. Nagy-Britanniától főképp tankelhárító, légelhárító és a gyalogság ellen bevethető fegyvereket kértek rövid és középtávú segítségnyújtás keretében. Mivel azonban tisztában voltak a britek nehézségeivel, hajlandóak voltak arra, hogy mérsékeljék követeléseiket, és bizonyos esetekben beérjék a II. világháborúban a németektől megszerzett fegyverekkel.⁵⁰⁷ Ez a fajta jugoszláv tárgyalási szemlélet arra is utal, hogy a jugoszlávok mindenáron fegyverhez szerettek volna jutni, és joggal feltételezhetjük, hogy 1951-ben még tényleg tartottak egy esetleges katonai támadástól.

Parker Todorovićnak adott válaszában kifejtette, hogy „szimpátiával és együttérzéssel kezelik a kérdést”, és Nagy-Britannia „lehetőségeihez képest minden tőle telhetőt meg fog tenni”. Ismételten hangsúlyozta azonban nehézségeiket, és nyíltan azt javasolta a jugoszlávoknak, hogy inkább az Egyesült Államoktól kérjenek segítséget: „számunkra nagyon hasznosnak tűnne, ha ezen londoni megbeszélések után Washingtonban folytatná”.⁵⁰⁸

A védelmi minisztériumban ezt követően május 31-én a brit vezérkar konzultált Todorovićtal. Előrelépésre ekkor sem került sor. A brit vezérkar tagjai az ülésen hangot adtak azon nézetüknek, hogy a rövid távú jugoszláv probléma kezeléséhez minél hamarabb technikai szintű megbeszélésekre kell sort keríteni. Hangsúlyozták továbbá, hogy az „elkövetkező 2-3 éven belül nem fogunk tudni megfelelő segílyt adni”.⁵⁰⁹

Szerencsésebbnek bizonyult Popović, aki ekkor már az Egyesült Államokban folytatott hasonló céllal tárgyalásokat. A washingtoni megbeszélésekről készült amerikai feljegyzésekből kiderül, hogy az amerikaiak sokkalta pozitívabban álltak hozzá a jugoszláv kérés teljesítéséhez. Készen álltak ugyanis arra, hogy hivatalos jugoszláv

⁵⁰⁷ PRO FO 371/95542 RY1192/133G és 134G.

⁵⁰⁸ PRO FO 371/95542 RY1192/134G.

⁵⁰⁹ PRO DEFE 7/218 COS (31 May 1951.) to William Elliott 1 June 1951.

segélykérés esetén kétoldalú szerződés keretében azonnal felszerelést adjanak és biztosítsák a jugoszláv tisztek kiképzését. Ehhez azonban hasznosnak vélték, ha részletes technikai megbeszélésekre kerülne sor, valamint elvárták, hogy a jugoszlávok biztosítsák, hogy amerikai szakértők vizsgálódjanak a helyszínen.⁵¹⁰

A brit és washingtoni megbeszélések után Jugoszlávia felé visszatérően Popović Párizsban is tárgyalt. A megbeszéléseken a Nagy-Britanniában már kifejtett okokkal indokolta meg a segélykérésüket, de ismételten hangsúlyozta a jugoszláv hadsereg „értékességét”. A franciák újfent hajlandóak voltak arra, hogy nagy mennyiségben szállítsanak világháborús német felszereléseket, gondot okozott azonban számukra, hogy hogyan juttassák el mindezt Jugoszláviába.⁵¹¹

A Londonban folytatott megbeszélések kudarca ellenére Jugoszlávia mégis technikai missziót küldött a brit fővárosba. Ez újfent arra utalt, hogy Titók minden lehetőséget megragadtak, hogy a rossz állapotban lévő jugoszláv hadsereg számára megfelelő fegyvert és felszerelést biztosítsanak. Mindehhez pedig a szovjet támadás lehetőségének hangoztatása megfelelő ürügyet szolgáltatott.

A jugoszláv misszióval 1951. augusztus 7. és 24. között több tárgyalásra is sor került a védelmi minisztériumban. A tárgyalásokon a jugoszlávok megismételték eddigi kéréseiket, sőt azt a kiképzésre vonatkozó igényükkel még ki is egészítették. Miközben a kincstár, feltehetően a külügyminisztérium nyomására elfogadta, hogy 38 Mosquito gép árát és a szállítási költségeket a britek állják, az egyre követelőzőbbé váló jugoszlávok már 60 ilyen típusú repülőgépre tartottak igényt. Sőt egyre több kifogást emeltek a brit ajánlattal szemben. Az ülésekről készített jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy nehezményezték, hogy a repülőgépek nem lennének (véltetően a legmodernebb technikával) teljesen felszerelvek. Ezért „éjszakai használatuk eleve kizárt”, nappali repülésekre pedig lassúsága miatt tartották a repülőket alkalmatlannak. Mivel a repülőgépgyár nem rendelkezett extra kapacitással, ezért a jugoszláv követelésekre válaszul a brit tárgyalófél azt javasolta, hogy egy teljesen felszerelt gépet adnának el a jugoszlávoknak, ami alapján helyben a többi gép számára legyárthatnák a szóban forgó felszereléseket. A britek abba is hajlandóak voltak belemenni, hogy licencet adjanak Jugoszláviának,

⁵¹⁰ CEH: i. m. 287-289. A hivatalos jugoszláv segélykérés június 28-án meg is érkezett. Ezt követően a jugoszlávok abba is beleegyeztek, hogy 14 fős amerikai misszió vizsgálódjon Jugoszláviában.

⁵¹¹ PRO FO 371/95545 RY1192/198G.

miközben hangsúlyozták, hogy sem több repülőgépet, sem az ahhoz kapcsolódó felszerelést nem tudnak szállítani.⁵¹²

Miközben tovább folytak a brit szállításokkal kapcsolatos egyeztetések, a védelmi minisztérium és a külügyminisztérium egyaránt fontosnak tartotta, hogy újabb elemzéseket készítsen Jugoszlávia megtámadásának valószínűségéről és mérlegelje, hogy milyen lépéseket tegyenek ha erre mégis sor kerülne. 1951. augusztus 27-én a vezérkar foglalkozott a Szovjetunió és/vagy a népi demokráciák Jugoszlávia elleni támadásának lehetőségével. A katonai fejleményeket vizsgálva megállapították, hogy tovább folytatódott a magyar és a román hadsereg bővítése és átszervezése. Mindezt Bulgária esetében is hasonlóan látták. Sőt, először vélték úgy, hogy a magyar haderő 1952 októberére el fogja érni azt a szintet, ami mindenképp szükséges a támadás megindításához. Tényleges, az offenzíva megindítására utaló jeleket azonban továbbra sem tapasztaltak a magyar hadseregnél. Jelentős fejleménynek tartották a magyar légierő megduplázódását, amit tovább fokozott, hogy „július közepén a Balaton déli partján valószínűleg orosz–magyar közös hadgyakorlatra került sor”, és az, hogy a „tököli repülőtérré augusztus 9-én további 42 MIG–15-ös repülőgép érkezett”. Ezzel, annak ellenére, hogy a bolgár és a román légierőnél nem tapasztaltak növekedést, mindenképp úgy vélték, hogy Jugoszlávia kárára felborult a jugoszláv–csatlós légi egyensúly.

A vezérkar kitért továbbá mindazon fejleményre, amelyek egy csatlós támadás megindulására vagy éppen ellentétesen, annak elmaradására utalhatnak. A támadás mellett szolt szerintük, hogy „Magyarország, Románia, Bulgária és Csehszlovákia összehangolta légi figyelmeztető rendszerét”, és „folyamatosan javítják a magyar és a bolgár határ felé vezető utakat és vasutakat”. Magyarország esetében arról is tudtak, hogy két vasúti kórházat hoztak létre és a „Jugoszláviával határos magyar, román és bolgár területekről kitelepítették a megbízhatatlan elemeket”. A vezérkar – Mastny és Ritter fentebb több helyen részletesen is ismertetett érvelése alapján – úgy vélem, helyesen látta, hogy ezek az előkészületek a támadás mellett a védekezést is ugyanúgy szolgálhatták. Egyébként is a támadás ellen szolt szerintük, hogy a csatlósok a „határ mentén nem halmoztak fel katonai felszerelést”, a repülőterek a folyamatos fejlesztések ellenére felkészületlenek és „nem gyorsultak fel látványosan a polgári védelmi előkészületek”. A brit

⁵¹² PRO FO 371/95546 RY1192/215G és 219G, PRO DEFE 7/220 Minutes of 7 August 1951., DEFE 7/221, Minutes of 13, 23 and 24 August 1951.

vezérkar azt is feltételezte, hogy a népi demokráciák is tudatában vannak annak, hogy Jugoszlávia megtámadásakor számíthatnának a megfelelő nyugati ellenlépésekre, elsősorban a „nagyon heves légitámadásokra”. Jugoszlávia megtámadása ellen szólt szerintük az is, hogy a „továbbra is meglehetősen erős” szovjet propaganda „elmarad az idegek háborújának 1950-es csúcsától”. Az amerikai elemzőkhöz hasonlóan a brit vezérkar is úgy vélte, hogy Sztálin szeretné elkerülni egy újabb globális háború kitörését. Jugoszláviát pedig csak abban az esetben támadnák meg, ha vállalják egy újabb világháború kitörésének a kockázatát.⁵¹³

Annak ellenére, hogy a fenti elemzés sem számolt komolyan azzal a lehetőséggel, hogy sor kerülne Jugoszlávia megtámadására, Bird ezredes, a belgrádi brit katonai attasé 1952. március 15-i elemzésében részletesen foglalkozott a jugoszláv hadsereg állapotával, és modellezte, hogy milyen lehetőségek állnak a jugoszláv hadsereg előtt ha mégis bekövetkezne a katonai támadás. Bird jelentésében lehangoló képet festett a jugoszláv néphadsereg felszereltségéről. Nehezményezte, hogy „zömmel még mindig lovon szállítanak”, és hogy hiány van megfelelően képzett műszaki szakemberekből. A lehetséges támadás esetén pedig két alapproblémát látott: a határok védelmének fontosságát és a valódi jugoszláv tervek meghatározását. A határokkal kapcsolatban az ezredes megállapította, hogy erkölcsi szempontból nem lehetséges a lakosság tömeges evakuálása, ezért bizonyosra vette, hogy a jugoszlávok ragaszkodni fognak a határok védelméhez, „legalább a mozgósítás időszakában”. Ezt támasztotta alá, hogy „Belgrád és Zágráb nagyon fontos vasúti csomópontot alkot” és „mindössze 60 mérföldre fekszik az ellenséges határtól”. Bird ugyanakkor úgy vélte, hogy ebben az esetben „súlyos vereséget fognak szenvedni, ami jelentősen megbéníthatja a hegyekben folytatandó későbbi hadműveleteket”. A jugoszláv hadsereg igazi céljának ezért a „harcolva visszavonulást” tekintette. Úgy vélte, hogy a vajdasági döntő összecsapás teljes kudarcot jelentene. (Ez megegyezik ugyan azzal a magyar ellentámadási tervvel, amely egy vajdasági offenzívával számol, az egyezés hátterében inkább azt vélem, hogy ez az egyetlen olyan nagy kiterjedésű sík terület, ahol komoly katonai műveleteket lehet végrehajtani. Katonai elemzőként pedig Bird természetesen tudatában volt ennek.) Ennek alátámasztására a brit katonai attasé több érvet is felhozott: ismeretei szerint a jugoszlávoknak csak 300 előregedett T-34-es tankjuk van, azok is szétszórva az ország területén, miközben a „nyugattól

⁵¹³ PRO FO 371/95476 RY1023/99G.

kapott tankok az év végéig még alkalmatlanok lesznek a harci bevetésre”. Tovább rontotta a jugoszlávok helyzetét az üzemanyag-ellátás kiépítetlensége, a kevés és rossz állapotú híd, de az is, hogy a szárazföldi harchoz légi támogatás szükséges, a „jugoszláv légierőnek azonban nincs tapasztalata ennek összehangolásában”. A vajdasági összpontosítás ellen szólt szerinte az is, hogy a „teljes 27 jugoszláv hadosztályból csak 2 állomásozik” ebben a térségben, ellátásuk pedig harc esetén meglehetősen nehézkes lett volna: a legközelebbi, smederevói raktárhoz csak a pančevói hídon keresztül juthatnának el. Mindezek alapján Bird egyetlen lehetőségként a „harcolva hegyekbe visszavonulás” taktikáját tartotta elképzelhetőnek.⁵¹⁴

Bird jugoszláv tervekkel kapcsolatos aggodalma valós félelmet tükrözött. 1952. február 20-án ugyanis a VI. György király temetésére Londonba érkezett jugoszláv delegáció vezetője, Ivan Ribar jugoszláv elnök és Peko Dapčević vezérezredes, helyettes vezérkari főnök megbeszéléseket folytatott a brit vezérkarral. A megbeszélésen először jelentették ki hivatalosan, hogy „Jugoszlávia országa védelméről kész védelmi tárgyalásokat kezdeni az Egyesült Királysággal”. A jugoszláv határt azonban ettől függetlenül megvédték volna, ahogyan azt is kijelentették, hogy a „támadáskor a hegyekbe visszavonulás politikai és katonai szempontból is elfogadhatatlan”. A jugoszlávok hangot is adtak azon félelmüknek, hogy „csak olyan felszerelést kívánunk [mármint Nagy-Britannia] adni nekik, ami csak a hegyekben folytatott partizánharcra lenne megfelelő”.⁵¹⁵ Ebben bizonyos szempontból volt is igazság, hiszen a brit stratégiák katonai szempontból kivitelezhetetlennek tartották, hogy a jugoszlávok a határnál védekezzenek. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, Nagy-Britannia nem a boszniai hegyekben elhúzódó gerillaharcban, hanem az Olaszország és Görögország felé tartó utak védelmében volt főként érdekelt.

Feltehetően a jugoszláv hozzáállásban bekövetkező változás is hozzájárult ahhoz, hogy a kabinet védelmi bizottsága (Cabinet Defence Committee) 1952. május 21-i ülésén ismételten foglalkozott a jugoszláv fegyverszállítások prioritásának kérdésével. Jugoszlávia ugyanis még mindig Indiával és Pakisztánnal egy szinten szerepelt azon a listán, amely meghatározta a brit segélyezés mértékét. Ez pedig jelentős hátrányt jelentett a NATO-tagállamok vagy a közel-keleti országok megsegítéséhez képest. Az ülésen azonban a bizottság ismételten megállapította, hogy „Jugoszlávia követelményeit

⁵¹⁴ PRO FO 371/102230 WY1194/1.

⁵¹⁵ PRO DEFE 7/222 COS Note by Colonel W. M. Street, 20 February 1952.

érdemei és a katonai és politikai fejlemények tükrében fogják meghatározni”. Jogosnak ismerték el a kincstár érvelését is a további katonai szállítmányok fizetéshez kötéséről, valamint hangsúlyozták, hogy a kabinet éppen ekkor fogadott el újabb 4,5 millió font értékű segílyt, amit Jugoszlávia az 1952–1953-as naptári évben használhatott fel.⁵¹⁶

A kabinet védelmi bizottságával egy napon a vezérkar közös tervező csoportja is Jugoszláviával foglalkozott ülésén, ahol a nyugati katonai tervek háromhatalmi összehangolása volt a téma. A brit vezérkar az ülésről készített jegyzőkönyvben hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió támadása esetén a „jugoszláv háborús erőfeszítések a nyugat általános védelmétől függnének”, ezért elengedhetetlen a tervek összehangolása. A vezérkar Ribarék hivatalos közlése miatt ekkor már biztosra vette, hogy „Jugoszláviát a politikai okok az északkeleti sík területek (vagyis a Vajdaság) és Belgrád védelmére kényszeríti”. Éppen ezért szükségesnek tartották, hogy „meggyőzzék őket arról, hogy harcolva a hegyekbe vonuljanak vissza”. Egyrészt azért, mert a boszniai hegyek védelmet nyújthatnak a jugoszláv hadseregnek, másrészt azért, mert harcolva visszavonulásukkal a jugoszláv seregek a Vardar-völgyét (Thesszaloniki felé erre vezet az út) és a ljubljanaí rést védenék. Ez utóbbival pedig időt adnának Olaszországnak a mozgósításra. A brit vezérkar számára tehát ez jelentette a legfontosabb célkitűzést. Mindez azonban azt is megkövetelte (és ennek a britek a jelen elemzés hangvételéből is kiszűrődően cseppet sem örültek), hogy tájékoztassák az olasz kormányt, legalábbis a tárgyalások őket is érintő kérdéseiről. Ezt már csak az is szükségessé tette, hogy „Jugoszlávia légi megsegítése valószínűleg olasz bázisokról fog történni”. Hasonló tájékoztatási módszert tartottak egyébként szükségesnek két másik szövetségesük, Görögország és Törökország esetében is foganatosítani.⁵¹⁷

Úgy vélem, hogy a fenti brit elemzésekből is jól látszik, hogy 1952 tavaszától, a hivatalos jugoszláv felkérést követően, további előrelépés következett be a jugoszláv–brit illetve nyugati kapcsolatokban. „Tito felszínen tartását”, majd az először gazdasági, majd katonai jellegű segítségnyújtást most a jugoszláv és a nyugati védelmi tervek összehangolása

⁵¹⁶ PRO FO 371/102228 WY1192/26G.

⁵¹⁷ PRO CAB 21/3277 J. P. (52)57(Final) 21 May 1952. A britek egyébként már 1951 őszén úgy látták, hogy az Egyesült Államok földrajzilag Szlovéniára szeretne volna korlátozni a katonai segítségadást. Erről Franks washingtoni brit nagykövet 1951. november 13-án táviratozott a külügy-minisztériumnak. PRO FO 371/95476 RY1023/108G Szlovénia más szavakkal Olaszország védelmét jelentette.

követte, ami bizonyos értelemben azt is jelentette, hogy a nyugati hatalmak megpróbálták Jugoszláviát beilleszteni a nyugati védelmi tervekbe. A közös védelmi tervezés felé vezető első, nem éppen sikeres lépésre 1952 novemberében került sor, amikor a fentebb már röviden megemlített Thomas Troy Handy tábornok, az Egyesült Államok európai haderejének főparancsnok-helyettesének (deputy supreme commander-in-chief) vezetésével háromhatalmi delegáció érkezett Jugoszláviába azzal a céllal, hogy összehangolja a nyugati és a jugoszláv védelmi terveket.

A háromhatalmi delegáció látogatása: a védelmi tervek összehangolása

A megbeszélésekre 1952. november 15–20. között került sor Belgrádban. Ahogyan az a részletes jelentés összefoglalásából kiderül, azon brit részről Bird ezredes, katonai attasé, Gayner légi attasé és Wyburd flotta attasé vett részt. Az ülésekre nem éppen a legszívélyesebb légkörben került sor. Habár Tito előzetesen azt ígérte, hogy a „jugoszláv tervekre és a csatlós haderőkre vonatkozó minden információt meg fognak adni” a nyugati misszió tagjainak, erre korántsem került sor. Sőt, a jugoszláv delegáció egyenesen arra figyelmeztette a szövetségeseket, hogy „kötelességük segítséget nyújtani” Jugoszláviának és földrajzi helyzetükből adódóan (a támadás első vonalába esnének) „joguk [is] van többet kapni”. Mi több, a jugoszlávok többször kifejtették elégedetlenségüket a nyugati segély nagyságával kapcsolatban. Egy alkalommal egyenesen úgy fogalmaztak, hogy a „Szovjetuniótól korábban gyorsabban és több segítséget kaptak”. Ezt már Handy sem állta meg szó nélkül. Saját terveikről és becsléseikről pedig csak az után voltak hajlandóak nyilatkozni, hogy biztonsági garanciákat kaptak arra nézve, hogy a három nyugati hatalom nem fogja továbbadni az így megszerzett információkat. Handy azt is feltételezte, hogy a jugoszlávok lehallgató készülékekkel szerelték fel az üléstermet. Egy esetben pedig arra is sor került, hogy a jugoszláv tárgyalásokat vezető Peko Dapčević helyettes vezérkari főnök az ülésterembe visszatérve a korábbtól homlokegyenest eltérő nézetet képviselt. A brit jelentés ezt egyértelműen a lehallgatással hozta összefüggésbe.

A megbeszélések során a jugoszlávok kizárták, hogy elszigetelt támadás

indulhatna Jugoszlávia ellen. Érvelésük szerint ugyanis a csatlósok támadása csak a Szovjetunió részvételével lehet sikeres, ami egyet jelentene a harmadik világháború kitörésével. A jugoszlávok ugyanakkor attól féltek, hogy egy elszigetelt támadás esetén a szövetségesek valójában nem is akarnak segítséget nyújtani. Ennek ellenkezőjéről szinte lehetetlen volt őket meggyőzni. Handy összefoglalásából kiderül, hogy a jugoszlávok a megbeszélések során végig több segílyt követeltek, amit a csatlós–jugoszláv egyensúly eltolódásával indokoltak. Mindeközben saját harci erejükkel kérkedtek.⁵¹⁸ A jugoszlávok, habár a haderejük létszámára nem tértek ki – azt a szövetséges hírszerzés 1951 áprilisában 33 hadosztályban 275 ezer főre, 1952 augusztusában szintén 33 hadosztályban 325 ezer főre becsülte – részletesen lebontották, hogy támadáskor melyik határon mekkora erőt vonultatnának fel. Eszerint a magyarokkal szemben 14-16 hadosztály, a román határnál 18 hadosztály, a bolgárnál 9, az albán határon pedig 3-4 hadosztály lenne. Tartalékosoknak további 6-8 hadosztályt állítanának fel. Ez a számsor két ok miatt érdekes. Egyrészt rávilágít arra, hogy a jugoszlávok maguk is a magyar–román határ felől várták a szovjet támadás fő irányát, másrészt, ha összeadjuk a hadosztályok számát 50-55 hadosztályt kapunk, ami jelentősen több a britek becsülte 33-nál.

A jugoszláv delegáció saját haderejénél részletesebben ismertette a szomszédos csatlós országok hadseregeit. Eszerint a magyaroknak 20 hadosztályuk, a románoknak 24, a bolgároknak 14, míg Albániának csak 3 hadosztálya van. Ezt a 61 hadosztályt a szovjetek 10 hadosztálya egészíti ki. Ebből 3-3 állomásozik Ausztriában és Magyarországon, 4 pedig Romániában. A jugoszláv becslések azzal számoltak továbbá, hogy a támadás megindulásakor Bulgária 26, Magyarország 34 hadosztályra fogja növelni erejét. Romániáról azonban nem közöltek adatokat. A csatlósok közül Dapčević a magyarokat tartotta a „legjobb harcosoknak, mert a szerbek iránti gyűlöletből küzdenének”, meg azért, mert a „Vajdaság visszaszerzését ígérték nekik”. Ideológiailag a bolgár hadsereget tartották a legjobbnak, mivel ők „opportunisták és szlávként az oroszok testvérei”. Ezért a jugoszlávok feltételezték, hogy mindenben követni fogják utasításait. Ezzel szemben a románokról feltételezték, hogy „semmi agresszív céljuk nincs”, de nem is tartották őket jó harcosoknak. Mivel soha nem harcoltak a jugoszlávok ellen, ezért saját fenti becslésüknek ellentmondva a jövőben sem várták ezt tőlük. A háborús előkészületekre rátérve a jugoszlávokat különösen az aggasztotta,

⁵¹⁸ PRO FO 371/107822 WY1022/1G.

hogy a „csatlósok minden határon árkokat ásnak és szögesdróttal veszik azt körbe”. Ezt Titóék a támadást megelőző tipikus szovjet lépésnek tekintették, amit, legalábbis szerintük, valamelyik hadgyakorlat örvén bármikor megindíthatnák.⁵¹⁹ Az azonban természetesen nem derül ki a jegyzőkönyvekből, hogy a jugoszlávok valóban ennyire tartottak-e a Szovjetunió támadásától vagy inkább ennek hangoztatásával csak még több és modernebb nyugati fegyvert szerettek volna megszerezni a továbbra sem éppen jól felszerelt hadseregük számára.⁵²⁰

A fenti érthető okokból túlzó és a támadással szembeni kitettségüket hangsúlyozó jugoszláv becslésekkel szemben a nyugati szövetségesek hírszerzési információk alapján jóval kevesebbre, 42 hadosztályra tették a csatlósok haderejének nagyságát. Ebből 14-14 hadosztály Bulgáriának és Romániának, 10 Magyarországnak és 4 Albániának volt. A térségben pedig hat gépesített szovjet hadosztállyal számoltak, egyenlően elosztva Ausztria, Magyarország és Románia között. (Mint arra már többször utaltam, Magyarországon négy szovjet hadosztály állomásozott 1951–1953 között.) A népi demokráciák 42 hadosztályából azonban meglátásuk szerint a támadáskor csak jóval kevesebbet tudnának bevetni, mert több hadosztályra a belső biztonság és a kommunikáció fenntartására lenne szükség, további 6-8 hadosztályt pedig a görög és a török határ védelme kötne le. A csatlósok hadereje mellett a szövetségesek természetesen a jugoszláv haderő nagyságát és milyenségét is megpróbálták felbecsülni az ülés előtt. A megbeszélésekhez készített háttéranyagból kiderül, hogy 1952 augusztusára vonatkoztatva a jugoszláv haderő létszámát 33 hadosztályra és 325 ezer főre tették. Ez a szövetséges statisztikák alapján kevesebb, mint fele volt a csatlós seregek 675 ezresre becsült létszámának. Ebből a magyar hadsereget 185 ezer főre becsülték.⁵²¹ A jugoszláv–csatlós haderőnél gyorsan jelentkező jelentős arányeltolódás mellett a nyugati hírszerzés továbbra sem a legkedvezőbb képet festette a jugoszláv haderőről. Elismerték ugyan, hogy fegyvereik jók, de bírálták, hogy heterogén összetételűek és többségükben még mindig zömmel szovjet és világháborús német típusok. A 12 ezer fővel és 400 repülőgéppel rendelkező légierőt elsősorban taktikai erőnek tekintették,

⁵¹⁹ Ilyen nagyszabású hadgyakorlatra 1952. július 11.–20. között valóban sor került. OKVÁTH: *A magyar hadsereg háborús hadtervei*: i. m. 37.

⁵²⁰ PRO FO 371/102168 WY1022/94G.

⁵²¹ Ezt helytállónak fogadhatjuk el, mert 1953-ban a magyar hadsereg létszáma az állandó fejlesztés következtében valóban meghaladta a 230 ezer főt. BALLÓ: *Magyarország katonapolitikája*: i. m. 300.

amelynek két fő feladata a légvédelem és a szárazföldi erők támogatása, de mindezen „célok teljesítését megnehezíti a modern felszerelés és a tartalék hiánya”. Hasonlóan gyengén felszereltnek tekintették a jugoszláv flottát. Szerepét mindössze abban látták, hogy támadás esetén biztosítja a szállítást az Adriai-tengeren, semlegesíti az albán partokat és elaknásítja a Dunát.⁵²²

A tárgyalásokról készített nyugati összefoglaló jelentésből azt is megtudjuk, hogy a jugoszláv delegáció a támadással és az ország védelmével kapcsolatos nézeteit is kifejtette, de Handy szerint érződött, hogy nem szívesen hozzák nyilvánosságra terveiket. A jugoszlávok a megbeszéléseken már késznek mutatkoztak arra, hogy legalábbis kezdetben, a trieszt-ljubljana-i rést valamint a Vardar-Thesszaloniki irányt is védjék a szövetségesekkel való összeköttetés érdekében. Handy jelzésértékűnek tekintette azt is, hogy a jugoszlávok 12 hadosztályt voltak hajlandóak a ljubljana-i rés védelmére biztosítani. Abban az esetben, ha a szovjet támadás túl nagy erőt gyakorolna a védelmükre, akkor a jugoszláv hadsereg Zágrábból két irányba, Ljubljana és a boszniai hegyek felé vonulna vissza, és inkább itt építene ki új védelmi vonalat. Ezt azzal indokolták, hogy a ljubljana-i rés védelme valójában nem Jugoszlávia, hanem Olaszország érdekét szolgálja. Az ebben rejlő igazságot magában Handynek is el kellett ismernie.

A jugoszláv tervekkel szemben Handy végig a kommunikációs vonalak fenntartásának fontosságát hangsúlyozta, továbbá a hathatós háromhatalmi tervezéshez újabb információkat kért a jugoszlávoktól. Az amerikai tábornok a jugoszlávok hozzáállásából azt is feltételezte, hogy a valóságban Jugoszlávia védelmi terve eltérhet a NATO-tervektől. Ezzel kapcsolatban úgy vélte, hogy a jugoszlávok védelmi terve valójában csak a mobilizációs tervek leplezésére szolgál.

Végső következtetésként pedig azt vonta le, hogy a „jugoszláv katonai vezetés még mindig gyanakvó a háromhatalmi [tárgyalás] céljaival kapcsolatban” és attól tart, a nyugati hatalmak valódi célja Észak-Olaszország védelme. Biztosra vette, hogy a támadás megindulásakor katonai és politikai okokból a jugoszláv hadsereg a határnál fog védekezni. Hasonlóan védeni fogják a kommunikációs vonalakat is, hiszen az Adriai-tengeren érkező segítséghez erre szükségük is van. Azt azonban nem tudta kideríteni, hogy „a háborúban örömmel látnák-e a szövetséges szárazföldi csapatokat” vagy csak a felszerelésekre tartanak igényt. Ez utóbbita Handy meglátása szerint az elavult nehézfegyverzet és a hadsereg minden területén

⁵²² PRO FO 371/107822 WY1022/1G.

fellépő hiány miatt nagy szükségük is van. A további tárgyalások sikeréhez ugyanakkor hasznosnak gondolta, ha a nyugati hatalmak egy olyan garanciát adnának, amelyben a „szövetségesek nyíltan vállalják, hogy Jugoszláviát bármilyen agresszió esetén megsegítik”. Ez egészen pontosan a flottának és a légierőnek nyújtott segítséget, a jugoszláv határ garantálását és a felszerelések szállítását jelentette volna. Handy következtetéseiben nyomatékosan kifejtette, hogy Jugoszlávia meggyőzése és sikeres ellenállása érdekében több és minél korábbi katonai segélyre van szükség. Szükségesnek vélte továbbá az összehangolt tervezést és a közvetlen összeköttetés biztosítását. Ehhez pedig elengedhetetlennek tartotta a további megbeszéléseket. Jelentésében arra is felhívta felettesei és az érintett minisztériumok figyelmét, hogy ehhez a jelen tárgyalástól eltérő alapot kell találni. Ezért azt javasolta, hogy először politikai szinten vegye kezdetét a tervezés, és csak azt követően kerüljön sor operációs megbeszélésekre.⁵²³

A fenti következtetésekből is nyilvánvaló, hogy maga Handy is kudarcként értékelte a megbeszéléseket. Hasonlóan vélekedett a brit külügyminisztériumban Cheetham is, aki ezt azzal magyarázta, hogy a „jugoszlávok gyorsan felismerték, hogy Handy tábornok konkrét ajánlat és kötelezettségvállalás nélkül érkezett Belgrádba”, ezért a jugoszlávok „összes katonai titkuk visszatartásáról döntöttek”.⁵²⁴ Az újabb politikai garancia adását azonban ellenezte. Indoklása szerint a jugoszlávok eddig is ellenezték a formális paktumokat, a körülmények pedig a brit diplomata szerint nem romlottak jelentősen. Ezért úgy vélte, hogy Titóék eddig is az „Egyesült Nemzetektől vártak elsődlegesen segítséget”. N. J. A. Cheetham, a külügyminisztérium déli osztályának diplomatája ugyanakkor azt is elismerte, hogy „Bevan 1951-es beszédének megismétlése [már] alig segítene”, de „Olaszország és a NATO iránti kötelezettségeink miatt nem látjuk, hogy hogyan is folytathatnánk”.⁵²⁵

A tárgyalások kudarcáról Ivo Mallet, az új belgrádi brit nagykövet is beszélt a jugoszláv vezetőkkel, elsősorban Kardeljjel. A nagykövet erről Edennek írt szigorúan titkos minősítésű leveléből kiderül, hogy a „jugoszlávok túl negatívnak tartották Handy tábornok [hozzáállását]” és úgy vélték, hogy „joggal tarthattak több információra igényt cserébe a jugoszlávok információiért”. Mallet szerint a kudarc hátterében valójában az húzódott meg, hogy a „jugoszlávok félreértették a tárgyalások célját”. Handy

⁵²³ Uo.

⁵²⁴ PRO FO 371/102168 WY1022/99G.

⁵²⁵ PRO FO 371/102168 WY1022/100G.

missziójának ugyanis egyedüli célja az információszerzés volt, ami egy „összehangolt védelmi tervezés” kiindulópontját jelentette volna.⁵²⁶

Handy tárgyalásainak kudarcából a brit vezérkar is levonta következtetéseit 1953. február 23-i ülésén. Eszerint a továbbiakban egyedül a ljubljanoi térség védelmére korlátoznák a katonai tárgyalásokat. Az amerikaiak már 1951 végétől erre szerették volna korlátozni katonai tervezésüket, a britek tehát csak követték őket, igaz, jelentős késéssel. Mindezt azzal indokolták, hogy ha Jugoszlávia a támadást követően Bosznia-Hercegovina hegyeibe vonul vissza, akkor a szovjet haderők minden bizonnyal megszereznek a ljubljanoi rést és a Vardar-völgyét, ami egyrészt növelné a szövetségesek fenyegetettségét, másrészt területileg elszigetelné a jugoszláv csapatokat. Természetesen bővíthetnék a tárgyalások tematikáját, de csak akkor, ha ezt a jugoszlávok kérnék. Jugoszlávia NATO-tagságát azonban az adott körülmények között kizárták, de nem következett be változás a brit katonai segítyezéssel kapcsolatos álláspontjukban sem: azt továbbra is „egyéb kötelezettségvállalásaik függvényében” voltak csak hajlandók adni.⁵²⁷

Amint az a Handy misszió kudarcával kapcsolatos francia nézetekből is kiderül, 1952 őszére felértékelődött Jugoszlávia szemében Görögország és Törökország stratégiai jelentősége. Ebbe természetesen az is belejátszott, hogy több ok miatt (mint a trieszti kérdés, a Vatikán egyre keményebb ellenállása a rendszer egyházellenes intézkedéseivel szemben) romlottak a jugoszláv–olasz és ennek következtében (a jugoszláv szükségletek miatt ugyan csak bizonyos mértékig) a jugoszláv–nyugati kapcsolatok. Jugoszlávia számára a szovjet propaganda és saját különutas szocialista ideológiája miatt az is elfogadhatatlan lett volna, hogy csatlakozzon a NATO-hoz. Ezt Olaszország a trieszti kérdés végleges rendezéséig minden bizonnyal ellenezte volna, így vagy a Trieszttel kapcsolatos jugoszláv politikának kellett volna gyökeresen megváltozni, vagy Titóék nyilvános diplomáciai kudarcot szenvedtek volna. Harmadrészt, amint az Handy tárgyalásaiból is kiderül, maguk a nyugati hatalmak is összekapcsolták Jugoszláviát, Görögországot és Törökországot balkáni stratégiai terveikben. Mindez megkövetelte a három

⁵²⁶ PRO FO 371/107823 WY1022/6G. A francia külügyminisztérium azonban mást feltételezett a kudarc hátterében. Szerintük a megbeszélésekre visszahatott a trieszti kérdés rendezetlensége. Ezért a jugoszlávok inkább Görögországgal és Törökországgal tárgyaltak volna, és rajtuk keresztül kapcsolódtak volna a NATO-hoz. PRO FO 371/102168 WY1022/102G.

⁵²⁷ PRO FO 371/107823 WY1022/9G.

ország kapcsolatainak bizonyos fokú normalizálását.

*A jugoszláv–görög–török közeledés és a jugoszláv–olasz kapcsolatok
romlása*

Mint ismeretes, a jugoszláv–görög kapcsolatok az után kezdtek el javulni, hogy Tito beszüntette a görög kommunista partizánok támogatását és lezárta előttük a görög–jugoszláv határt. Ezt követően sikerült rendezni a Jugoszláviában gyakorlatilag túszként fogva tartott görög gyerekek sorsát. A jugoszláv–görög kapcsolatok fokozatos javulásának részét képezte, hogy 1951 februárjában újjáindították a két ország közti vasúti közlekedést és a postaforgalmat, amit „sikeres kereskedelmi tárgyalássorozat követett”. Ennél sokkal nehezebbnek bizonyult a macedón kérdés rendezése, mivel a macedóniai kormány Belgrád bírálata ellenére „sem állt el attól az igényétől, hogy a görögországi szláv kisebbség védelmezőjeként lépjen fel”.⁵²⁸ A macedón kormány önálló fellépését azonban óvatosan kell értelmezni. Elképzelhetetlennek tartom, hogy egy diktatúrában (és annak ellenére, hogy Jugoszlávia leszakadt a szovjet tömbtől, még az maradt) bármelyik regionális vezető függetlenül léphetett volna fel. Így a háttérben inkább Tito diplomáciai manőverezése húzódhatott meg: két vasat kívánt a tűzben tartani, hiszen a macedón kérdés állandó lebegtetésével nyomást gyakorolhatott déli szomszédjára.

Természetesen a britek előtt sem maradt rejtve, hogy „részben az Olaszországgal romló kapcsolatok miatt Jugoszlávia szándékosan Görögországgal, Törökországgal és Ausztriával törekedett jó kapcsolatokra”. 1951 márciusában hivatalosan is beszüntették az Ausztriával fennálló hadiállapotot, majd 1952 júniusában első nem kommunista külügyminiszterként Karl Gruber osztrák külügyminiszter (1945–1953) tett látogatást Jugoszláviában. Habár az „osztrák–jugoszláv vegyes bizottságoknak több kisebb nézeteltérést sikerült elsimítaniuk,” a dél-karintiai szlovének kisebbségi jogait véglegesen az 1955. május 15-én aláírt osztrák államszerződés rendezte. Ennél azonban talán Mallet is fontosabbnak ítélte a görög–török–jugoszláv további közeledést. Ennek

⁵²⁸ PRO FO 371/102154 NY1011/1.

részeként parlamenti és katonai delegációk látogatására került sor,⁵²⁹ majd megtették az előkészületeket a védelmi tervek összehangolására. A közeledést szolgálta az is, hogy a „jugoszláv kormány elnémította az égei macedónokkal kapcsolatos korábbi sajtókampányát és kész volt követni a Svéd Vöröskereszt ajánlásait a még mindig Jugoszláviában lévő görög gyerekek hazatéréséről”. Elősegítette a közeledést a török kereskedelmi miniszter decemberi látogatása is. Mallet mindezek alapján egyenesen úgy fogalmazott, hogy meglátása szerint „egy mérsékelt balkáni együttműködés alapjait rakták le”.⁵³⁰ A közeledés a mindennapi jugoszláv propagandában is érezhető volt. 1952-től a *Borba* és a *Politika* több cikke is foglalkozott a balkáni együttműködéssel, kiemelve, hogy az a kontinens békéjét szolgálja. Az újságcikkek többször kiemelték, hogy az évszázados nagyhatalmi elnyomás (itt tapintatosan hallgattak az oszmán uralomról), majd a kisállami rivalizálás után ez egy új korszak kezdetét jelentheti.⁵³¹

Míndeközben a brit diplomáciát leginkább két területen foglalkoztatta a három balkáni állam közeledése: egyrészt a katonai szövetség létrehozása és egy regionális paktum kérdésében – ami anélkül illeszkedett volna Olaszország, valamint Görög- és Törökország védelméhez, hogy Jugoszlávia a NATO tagja lett volna –, másrészt az Albánia ellen irányuló közös jugoszláv–görög támadás kérdésében, ami részben össze is függött az első területtel.

Az Albánia elleni görög–jugoszláv összehangolt támadás gondolata már korábban is felbukkant a brit diplomaták irataiban. Ez érthető is, hiszen Észak-Epirusz Albániához tartozását Görögország az ottani ortodoxok és a görög kisebbség jogaira hivatkozva vitatta. Maga a hadiállapot egészen 1987-ig érvényben volt a két ország között. Albánia és Jugoszlávia között pedig a koszovói albánok sorsa nehezítette a kapcsolatokat. Súlyosabban nyomott azonban a latban, hogy Enver Hodzsa a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörésének pillanatától hevesen bírálta Tito rendszerét. A brit diplomaták gondolataiban valószínűleg élénken élt a II. világháború emléke is: 1941-ben a Jugoszlávia elleni német támadás megindulásakor létezett egy olyan

⁵²⁹ 1952. július 4. és 15. között Görögországba látogatott jugoszláv küldöttség, a görög delegáció jugoszláviai látogatására augusztus 21. és szeptember 3. között került sor.

⁵³⁰ PRO FO 371/107814 WY1011/1.

⁵³¹ Irena REUTER-HENDRICH: *Jugoslawische Außenpolitik 1948–1968. Außenpolitische Grundsätze und internationale Ordnungsvorstellungen. Eine Untersuchung der überregionalen Tagespresse*. Köln–Berlin, Carl Heymann Verlag, 1976. 74–75.

jugoszláv terv, amely Albánia preventív megszállását irányozta elő,⁵³² ezért hasonlóan preventív célzattal a szovjet–csatlós támadáskor is sor kerülhetett volna erre.

Charles Peake belgrádi brit nagykövet ezért már 1949. augusztus 16-i szigorúan titkos táviratában mérlegelte ennek lehetőségét. A nagykövet úgy vélte, hogy „mivel hagyományosan gyűlölik egymást”, a jugoszláv kormányban „megvan az erre vonatkozó szándék”. Ennek ellenére úgy látta, hogy a jugoszlávok tartózkodnának attól, hogy a Szovjetuniót a támadással provokálják, hiszen ez Sztálin számára is ürügyet jelenthetne Jugoszlávia megtámadására.⁵³³ Albánia megtámadásának gondolata ezt követően 1951-ben bukkan fel újra a Foreign Office és az athéni brit nagykövetség február–márciusi levelezésében. Ebből kiderül, hogy a brit diplomaták ekkor már komolyabban számoltak a támadás bekövetkeztével, hiszen az a görögöket az „epiruszi területek megszerzésére csábíthatja”. Ugyanakkor ezt megnehezítette volna szerintük az, hogy a határtól eltávolodva messze kerültek volna a támaszpontoktól. A lépés háttérében pedig az amerikai nyomásgyakorlást feltételezték. Ebbe valószínűleg a CIA korábbi elvetelt tervei is belejátszottak. Az amerikai hírszerzés ugyanis Albániát a szovjet tábor „alsó lágy részének” feltételezte, és az 1940–1950-es évek fordulóján több mint 300 kommunista-ellenes albánt képeztek ki és küldtek Albániába. Albán területre érve azonban szinte valamennyijüket azonnal letartóztatták. Abban, hogy az albán rendvédelmi szervek ilyen jól működtek, nagyban hozzájárult, hogy Kim Philby brit kettős ügynök rendszerint jelentett szovjet összekötőinek.⁵³⁴ Mi több, a brit diplomácia már egy esetleges Bulgária ellen irányuló közös görög–török fellépést is mérlegelt, de Törökország esetében ezt csak egy általános háború, más szavakkal egy újabb világháború kitörésekor tartották elképzelhetőnek. A briteket mindeközben az is aggasztotta, hogy Alexandrosz Papagosz görög tábornok, későbbi görög miniszterelnök (1952–1955) szorgalmazni kezdte a védelmi kiadások növelését.⁵³⁵

Az „albán kérdés” legintenzívebben 1952 tavaszán jelentkezett. Márciusban a prágai amerikai diplomatákkal folytatott eszmecserén Ellis O. Briggs prágai amerikai nagykövet (1949–1952) meglepő módon kijelentette,

⁵³² MALCOLM: i. m. 290.

⁵³³ PRO FO 371/78222 R7961/10392/90.

⁵³⁴ CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War*: i. m. 158.

⁵³⁵ PRO FO 371/95470 RY1023/5, FO 371/95471 RY1023/28G és FO 371/95473 RY1023/51.

hogy „jó nagy ütés lenne Albánia leválasztása, mert az a Szovjetunióra nézve káros lenne” és „bátorítóan hatna a csatlósokra”.⁵³⁶ Nagy-Britannia azonban kategorikusan elvetett minden ilyen és ehhez hasonló meggondolatlan kijelentést, és hosszú távon Albánia függetlenségének megőrzésében volt érdekelt. Ennek biztosításához minden érintett féltől garanciát szerettek volna kapni.⁵³⁷ Levéltári kutatásom során nem találtam arra vonatkozó brit iratokat, hogy sikerült-e ilyen garanciát szerezni, de a vezérkar 1952. augusztus 14-i üléséről készült feljegyzésből kiderül, hogy a britek a görög támadás minimálisra korlátozásában voltak érdekeltek, ezért elvetették az amerikai nézeteket. Alkalmassint azonban a franciákat bevonták volna a kérdéssel kapcsolatos megbeszélésekbe.⁵³⁸ Vélhetően ezzel kívánták saját álláspontjukat erősíteni az Egyesült Államokéval szemben. A garancia kérdése véglegesen az után kerülhetett le a napirendről, hogy Bernard Alexander Brocass Burrows, a washingtoni brit nagykövetség kancelláriájának vezetője (head of chancery) 1952. augusztus 27-én arról írt Cheethamnek, hogy a brit és az amerikai nézetek Albánia kérdésében „meglepő hasonlóságot mutatnak”.⁵³⁹

A balkáni regionális paktum gondolata érthetően élénken foglalkoztatta a brit külpolitikai gondolkodást, hiszen lehetőséget nyújtott arra, hogy Jugoszláviát Görögországon és Törökországon keresztül kapcsolják a NATO-hoz. A paktum gondolata már Ivo Mallet belgrádi nagykövet 1951. november 1-i táviratában is megjelent, amelyben Tito sajtótájékoztatójáról számolt be. A jugoszláv marsall a görög közeledésről ugyan úgy fogalmazott, hogy „Jugoszlávia nem gondolkodik Görögországgal és Törökországgal regionális paktum megkötésében, ahogyan semmilyen másfajta paktumában sem”, de „Jugoszlávia fenyegetettsége Görögország fenyegetettsége is, ezért [a konkrét lépést] az adott helyzetben fogják mérlegelni”.⁵⁴⁰ Fél évvel később,

⁵³⁶ PRO FO 371/101585 WA1051/2G.

⁵³⁷ PRO FO 371/101585 WA1051/3G.

⁵³⁸ PRO FO 371/101585 WA1051/8G.

⁵³⁹ PRO FO 371/101585 WA1051/10G. Tito 1953. március 17-én Churchill-lel Londonban folytatott megbeszélésén érintette a kérdést. A jugoszláv államfő ekkor úgy nyilatkozott, hogy „Jugoszlávia és Görögország közös célja Albánia függetlenségének megőrzése”. Albánia megtámadása ezért csak „egy Jugoszlávia elleni agresszió megelőzésekor jöhet szóba”. A brit miniszterelnököt biztosította továbbá arról, hogy ebben az esetben is előzetesen konzultálni fognak Görögországgal és Törökországgal. PRO FO 371/107289 WA1022/4. Tito szóbeli nyilatkozata tehát egyfajta briteknek adott jugoszláv garanciának is tekinthető.

⁵⁴⁰ PRO FO 371/95469 RY1022/19.

1952. augusztus 20-án Tito török újságírók előtt már úgy fogalmazott, hogy „Görögországot is fenyegeti az agresszió. Görögország Jugoszlávia szomszédja. Jugoszláviának ezért együtt kell működnie vele és az erre irányuló lépések már meg is kezdődtek”. Tito természetesen megismételte a szokásos jugoszláv frázisokat a paktumok ellenzéséről, ugyanakkor elismerte a háromoldalú, jugoszláv–görög–török együttműködés fontosságát.⁵⁴¹ A lényegét pedig ez jelentette.

Tito nyilatkozatát követően ténylegesen felgyorsult a három ország közti katonai együttműködés. Szeptemberben jugoszláv katonai delegáció utazott Athénba, majd Ankarába, ahol különösen kitüntetett fogadtatásban részesítették őket. A jugoszlávokat nem csak a török külügyminiszter és a védelmi miniszter, hanem a miniszterelnök és a köztársasági elnök is fogadta. Sőt, a török főváros közelében még egy katonai bázist is megtekinthettek.⁵⁴² A jugoszláv látogatást követően novemberben görög, valamint, Görögország érintésével török katonai misszió látogatott Belgrádba. A görögök nagy meglepetésére, a jugoszlávok már az első ülésen javasolták, hogy kezdjék meg a konkrét közös katonai tervezést, amihez végül a görög delegáció felhatalmazást is kapott, legalábbis a brit értesülések erre utalnak.⁵⁴³ 1953. január 19–25. között Mehmet Fuat Köprülü török külügyminiszter (1950–1955) látogatott Belgrádba, de ekkorra már esedékessé vált Sztephanosz Sztephanopoulosz görög külügyminiszter (1952–1955) jugoszláviai látogatása is. 1953. február 28-án pedig Ankarában jugoszláv–görög–török barátsági szerződést írtak alá. A közeledési folyamatot az 1954. augusztus 9-én Bledben megkötött, Balkán-paktum néven ismerté vált katonai együttműködési szerződés koronázta meg.⁵⁴⁴

A jugoszláv–görög–török kapcsolatok 1949–1954 közti szerencsés alakulása nem jellemző a jugoszláv–olasz kapcsolatok dinamikájára, amelyet részben a római katolikus egyház sorsa, de leginkább a trieszti kérdés rendezetlensége befolyásolt döntően. A jugoszláv–olasz konfliktus gyökerei, mint arra már utaltam, egészen a második világháborúig nyúltak vissza. Rendezését megnehezítette az időközben állandósuló hidegháborús nemzetközi szembenállás és a Nyugat és a Szovjetunió olaszországi érdekeinek ütközése. A nyugati szövetségesek még 1948. március 20-án

⁵⁴¹ PRO FO 371/102176 WY10344/4.

⁵⁴² PRO FO 371/102191 WY1076/19.

⁵⁴³ PRO FO 371/102191 WY1076/24.

⁵⁴⁴ A paktumra vonatkozó levéltári forrásokra lásd: *Balkanski pakt. Zbornik dokumenata*. Beograd, Vojnoistorijski institut, 2005.

megígérték Olaszországnak, hogy az egész Trieszti Szabad Területet visszajuttatják nekik. Nem segítette, sőt inkább hátráltatta a rendezést Nagy-Britannia pontosan három évvel későbbi (1951. március 20.) nyilatkozata, amelyben közvetlen jugoszláv–olasz tárgyalásokat javasolt.⁵⁴⁵ Ezt követően a jugoszláv lapokban Olaszország irredenta politikájáról szóló cikkek jelentek meg, majd szeptemberben Tito is az olaszokat tette felelőssé a kérdés rendezésének megakadályozásáért. Mindemellett a brit nagykövet úgy vélte, hogy a jugoszlávok hajlandóak arra, hogy megőrizték a status quót. Szerinte erre utalt, hogy az októberi olasz választások eredményeire a vártnál visszafogottabban reagáltak, Vladimir Velebit római nagykövetté történő kinevezésével pedig egyik legjobb diplomatájukat küldték Olaszországba.⁵⁴⁶

A belgrádi brit nagykövet még a következő év jugoszláv fejleményeiről készített összefoglalásában is úgy vélte, hogy leginkább a trieszti kérdés hátráltatja a kétoldalú kapcsolatok rendezését. A kérdéssel foglalkozó, májusban Londonban sorra kerülő háromhatalmi konferencia alatt nagy tüntetések zajlottak. A jugoszláv vezetők úgy vélték, hogy Olaszország (olasz szemszögből mindenképp érthetően) NATO tagságát próbálta felhasználni érdekei érvényesítéséhez. Mindeközben Alojzije Stepinac zágrábi érsek kardinálissá történő kinevezése tovább rontott Tito és a Vatikán kapcsolatán. Az érseket ugyanis – Mallet megfogalmazásában – az „olasz külpolitikai célok kiszolgálójának tekintették.”⁵⁴⁷ Így érthető, hogy Anthony Eden brit külügyminiszter (1951–1955) 1952-es jugoszláviai látogatásán is az egyik legfontosabb kérdést Trieszt hovatartozásának végleges rendezése jelentette.

Eden belgrádi és Tito londoni látogatása

Eden látogatásának előkészületei már 1952 nyarán elkezdődtek. Ivo Mallet belgrádi brit nagykövet a külügyminiszternek július 25-én írt levelében részletesen elemezte a látogatás lehetséges pozitív hatásait, miközben kitért az esetleges kockázatokra, és a jugoszlávok hozzáállására is. A levélből kitűnik, hogy Mallet tisztában volt azzal, hogy a látogatást Titóék saját presztízszük növelésére kívánják felhasználni, hiszen Jugoszlávia a jugoszláv

⁵⁴⁵ NOVAK: i. m. 281-282., 353.

⁵⁴⁶ PRO FO 371/102154 NY1011/1.

⁵⁴⁷ PRO FO 371/107814 WY1011/1.

nézet szerint „hallatlanul, ha nem elengedhetetlenül fontos a Nyugat számára [...] mind a világháborúban kifejtett erényeik és áldozataik miatt, mind azzal, amit Moszkva elleni kiállásukkal tesznek”. A nagykövet mindehhez hozzátette, hogy ennek ellenére a jugoszláv vezetés „még nem ismerte fel, hogy a szovjet agresszióval szembeni közös védelmi politika kétoldalú dolog: a gyakorlatban még mindig a lehető legtöbb segítségért cserébe a lehető legkevesebbet akarják adni viszonzásul”. Ezt a „hálátlanságot” különösen a gazdasági kapcsolatokban tartotta sértőnek: „A Jugoszláviának nyújtott gazdasági segílyt tekintve a jugoszlávok kevés őszinte hálát mutattak, és [a segítség] minden bizonnyal a politikájukra sem lesz hatással.” Mallet Titóról és rendszeréről is értékvételeket mondott, amikor kifejtette, hogy „bármennyire is közeledik Tito a Nyugat felé, továbbra is hithű marxista marad, rendszere pedig még mindig totalitárius”. Majd azzal folytatta, hogy egyes megfigyelők „szerint a lakosság 70 százaléka kommunistaellenes, ami a jelen körülmények között megkérdőjelezi, hogy háború esetén hasznos szövetségesként számíthatnának-e rájuk”. Mindezek ellenére Mallet számára is nyilvánvaló volt, hogy a látogatásnak több előnye is lehet. Leginkább azért, mert a világháború óta nem került sor ilyen magas rangú brit–jugoszláv találkozóra: „mióta a miniszterelnök [Churchill] a háborúban Casertában⁵⁴⁸ találkozott vele [Títóval], egyetlen nyugati államférfi sem beszélt Titóval.” Mallet remélte továbbá, hogy a tárgyalások során lehetőség fog nyílni arra, hogy a felek kölcsönösen megismerjék egymás álláspontját, ami elősegítheti Jugoszlávia demokratizálódását. A látogatás a brit vezetés számára azért is fontos volt, mert az „lehetőséget fog biztosítani arra, hogy igazából megismerjük Tito Triesztről vallott nézeteit, és megfelelő nyomatékkal felvázolhatjuk a józan rendezés mellett szóló érveket”. Mallet szerint így ez a látogatás ígérkezik a legbefolyásosabb nyugati kapcsolatnak.⁵⁴⁹

Még a látogatás előtt a brit külügyminisztérium részletes emlékeztetőt dolgozott ki Eden számára. Ebben összefoglalták a két ország kapcsolatának addigi alakulását, elemezték azokat a témákat, amelyek a megbeszéléseken felmerülhetnek, valamint mindazon kérdéseket, amelyekben a két ország eltérő nézeteket képviselt. A hivatalos brit álláspont szerint a Szovjetunió mindenképp kerülni kívánta egy nyílt konfliktus kirobbantását az Egyesült Államokkal, Nagy-Britannia pedig mindenképp szeretné elkerülni egy

⁵⁴⁸ Tito és Churchill casertai találkozájára 1944. augusztus 10-12-én került sor. A megbeszéléseken érintették a királykérdést és az Isztriai-félsziget háború utáni hovatartozását.

⁵⁴⁹ PRO FO 371/102179 WY1052/10.

esetleges megelőző háború kitörését. Ezért üdvözlük Jugoszlávia közeledését Görögországhoz és Törökországhoz. A megbeszélések során konkrétan egyedül a trieszti kérdéssel kívántak foglalkozni, megfelelő alkalommal azonban olyan további kérdéseket is fel akartak vetni, mint az emigráns kettős állampolgárok sorsa, a külföldi cégek, vagy a belső ellenzék helyzete; erre végül sor is került. Az emlékeztető készítői elismerték, hogy az utóbbi időben a jugoszláv rendszer sokat liberalizálódott⁵⁵⁰, de nem mulasztották el, hogy ne figyelmeztessenek az érem másik oldalára: „a rendszer továbbra is diktatúra maradt. A jugoszlávok nem választhatnak kettő vagy több eltérő pártprogram közül. [...] Az egyház híveinek hasonló rendőri zaklatásokat kell elszenvedniük, mint amit korábban a polgárság maradványai és mindazok ellen alkalmaztak, akik kapcsolatot tartottak fenn a Nyugattal.”⁵⁵¹

Magáról a látogatásról több feljegyzés is készült. Mallet szeptember 26-i levelében részletesen összefoglalta a látogatás eseményeit,⁵⁵² de külön feljegyzések készültek az egyes ülésekről is. Mindezt Eden európai körútjáról készített összefoglalás egészítette ki.⁵⁵³ Eden vezetésével a brit küldöttség szeptember 17-én délután szállt le a batajnica-i reptéren, ahol Kardelj, Ranković és több kormánytag köszöntötte őket. A hivatalos program részeként másnap (szeptember 18-án) fogadást rendeztek Eden tiszteletére, amelyen a hadsereg és a diplomáciai testületek vezetői is részt vettek. Tito pohárköszöntőjében kiemelte, hogy a brit külügyminiszter látogatását a kölcsönös baráti kapcsolatok megnyilvánulásának tekinti. Hosszan méltatta a világháborúban nyújtott brit segítséget, majd kiemelte, hogy szovjet agresszió veszélyekor Nagy-Britannia újból segítséget nyújt: „Nem szükséges felsorolnom a Nagy-Britannia és Jugoszlávia közti együttműködés mindazon példáit, amelyekre a távoli múltban került sor, mert ezek az egész világ előtt jól ismertek. Elég csak a legutóbbi világháborúra utalnom, amikor népeink a legnehezebb napokban is vállvetve harcoltak egymás mellett. [...] Pár évvel a háború után, amikor országunknak új kihívással kellett szembenéznie a Szovjetunió és más, ellenőrzése alá tartozó ország nyomásgyakorlása miatt, népünk ismét megtapasztalhatta, hogy Nagy-Britannia irántunk megnyilvánuló érdeklődése semmit sem halványult, és remélem, hogy a

⁵⁵⁰ Ezzel kapcsolatban a titkosrendőrség átalakítását, a nyugati rádióadók szabad használatát, a szervezetek önkéntes alapra helyezését és a munkás öngazgatás bevezetését emelték ki.

⁵⁵¹ PRO FO 371/102180 WY1052/38.

⁵⁵² PRO FO 371/102181 WY1052/49.

⁵⁵³ PRO FO 371/125016 ZP27/1.

jövőben sem fog elhalványulni.”⁵⁵⁴

Eden a hivatalos program részeként szeptember 19-én az Avala-dombon megkoszorúzta az ismeretlen katona sírját, majd Ivan Ribar jugoszláv elnöknél tett látogatást. Másnap Dubrovnikba utazott, hogy a következő két napot a rendelkezésére bocsátott luxusvillában és Tito jachtján töltsse. Innen szeptember 22-én repülővel Ljubljanába utazott, majd Brdo várában nem hivatalos ebédre került sor, a nap hátralévő részét pedig Bledben töltötte.⁵⁵⁵

A látogatás fontos részét képezték az Eden és Kardelj, valamint Tito között folytatott megbeszélések, melyekre több alkalommal, Belgrádban és Bledben is sor került. A megbeszéléseken a legfontosabb rendezendő kérdést Trieszt jelentette, de emellett érintették a fegyvervásárlás, Jugoszlávia megtámadásának kérdéskörét, valamint általánosságban foglalkoztak a világ aktuális problémáival. Ezenkívül a britek számára fontos, több apróbb kérdésre is kitértek.

Trieszt és a jugoszláv–olasz kapcsolatok már a legelső megbeszélésen napirendre kerültek. A brit külpolitika még az olasz választások előtt rendezni szeretne volna a kérdést, hiszen ez megnövelte volna a hatalmon lévő kereszténydemokrata kormány győzelmi esélyeit. Ezért megpróbálták a kérdést a jugoszláv fegyvervásárlások ügyével összekötni. Tito ugyanakkor kifejtette, hogy Görögországgal és Törökországgal alakulóban van az együttműködés, így egyre kevésbé szükséges számukra az olasz–jugoszláv kibékülés. Ezért a trieszti kérdést függőben hagyta volna, más területeken viszont hajlott az együttműködésre. Megértően nyilatkozott az olasz belpolitikai viszonyokról, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a jugoszláv közvélemény miatt nem hajlandó további engedményekre, hiszen már eddig is „számos javaslatot tettek. Javaslatot tettek egy kondomíniumra. Jugoszlávia hajlandónak bizonyult arra, hogy feladja Capodistriát [ma: Koper], Piranót és Isolát, de ezért cserébe Zaule városát és Skedenjét kérték”. Ezzel azonban a három olasz települést elzárták volna Trieszttől. A többszöri tárgyalás ellenére Trieszt kérdésében nem közeledtek az álláspontok, így azt a látogatás során nem sikerült rendezni.⁵⁵⁶

A trieszti kérdéssel összefüggésben került sor a védelmi kérdések és a jugoszláv repülőgép-licenckérés megvitatására. Jugoszlávia számára ez

⁵⁵⁴ PRO FO 371/102181 WY1052/50. A fogadás fényét egy társadalmi esemény külön is emelte: ez volt az első alkalom, hogy Jovanka Budišaljević Tito feleségeként jelent meg a nyilvánosság előtt.

⁵⁵⁵ PRO FO 371/102181 WY1052/49.

⁵⁵⁶ PRO FO 371/102181 WY1051/53. és FO 371/125016 ZP27/1.

különösen azért volt fontos, mert a Szovjetunió korszerű MIG-gépekkel látta el a szomszédos népi demokráciákat. Eden megértően nyilatkozott a jugoszláv kérésről, hozzátette ugyanakkor, hogy „legalább két évbe telne, amíg a jugoszlávok gyártotta gépek a levegőbe emelkednek.” Ezért azt javasolta, a jugoszláv kormány „inkább kész repülőket és berendezéseket vegyen”.⁵⁵⁷ Ez érthetően jobban megfelelt volna Nagy-Britannia gazdasági érdekeinek. A Jugoszlávia elleni katonai támadással kapcsolatosan Tito kifejtette, hogy a koreai agresszió közvetlenül hat rájuk,⁵⁵⁸ majd a csatlósokról szólva azon véleményének adott hangot, miszerint „bár az 1948-as jugoszláv lépés következményei azonnal nem érződnek, a csatlósokra mindenképp hatást gyakorolnak. A Szovjetunióra és a csatlósokra is igaz az a szólás, hogy Isten malmai lassan őrölnek, de biztosan”. Úgy vélte továbbá, hogy a szovjet lakosságot katonai támadásra csak nehezen lehetne mozgósítani, mivel „az oroszok ösztönszerűen harcolnak az agresszorok ellen. Országuk védelmében jól harcolnak, de csak nehezen lehet rávenni őket, hogy más országokat megtámadjanak”.⁵⁵⁹

A megbeszéléseken brit kérésre további négy kisebb témával foglalkoztak: a külföldi vállalatok tulajdonjogáról szóló törvénnyel, az emigránsok rokonainak kiutazásának engedélyezésével, a politikai foglyok elengedésével, valamint a szarajevói brit konzulátus újbóli megnyitásával. Kardelj azonban a legtöbb kérdésben hajthatatlan maradt. A politikai foglyok kérdésében Eden hiába utalt a brit közvélemény nyomására, ami megnehezíti a két ország közti kapcsolatot. Előrelépés egyedül a szarajevói konzulátus kérdésében történt, amelynek újbóli megnyitására Kardelj végül beleegyezett.⁵⁶⁰

A megbeszélések után a Toplice szállóban rövid sajtótájékoztatóra került sor, ahol bejelentették, hogy Churchill meghívására Tito Angliába fog látogatni, majd a ljubljanei repülőtéren hivatalosan elbúcsúztatták a brit küldöttséget. Zágráb érintésével Eden Bécsbe repült, hogy Leopold Figl osztrák kancellárral (1945–1953) folytasson további megbeszéléseket.⁵⁶¹

Tito a meghívás elfogadásával több kockázatot is vállalt, ahogyan arra 1953. február 13-i, Edennek írt levelében a belgrádi nagykövet is utalt: „Első

⁵⁵⁷ PRO FO 371/125016 ZP27/1.

⁵⁵⁸ PRO FO 371/102181 WY1052/43.

⁵⁵⁹ PRO FO 371/125016 ZP27/1.

⁵⁶⁰ PRO FO 371/102181 WY1052/53. A konzulátus megnyitását leszámítva a többi három kérdésben később sem történt előrelépés. Erre abból következtethetünk, hogy a Foreign Office 1953. január 19-i, belgrádi kimenő táviratában ismét utalást tett rájuk.

⁵⁶¹ PRO FO 371/102181 WY1052/49.

helyen az életére leselkedő veszély áll – mint láttuk, ez egyáltalán nem volt megalapozatlan félelem –, amivel a Karagyorgyevics és az Obrenovics dinasztia⁵⁶² utódainak mindenkor szembe kell nézniük, hiszen annyiuk élete ért erőszakos véget.” Ez azonban csak az egyik kockázati tényező, sokkal valószínűbb az, hogy „az utca embere ellenséges, de legalábbis hideg fogadtatásban” fogja részesíteni, amit nem csak az „otthoni tekintélye fog megsínyleni”, de meg fogja nehezíteni a nyugat felé közeledést is. Mallet emiatt fontosnak tartotta áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a nyilvánvaló presztízs mellett Titót a látogatás elfogadására ösztönözték. Belpolitikai tényezőként játszhatott szerepet, hogy Tito ezzel meggyőzhette volna a JKP balszárnyát arról, hogy a politikai kapcsolatok kiépítése és a katonai segély igénybevétele Jugoszlávia függetlenségére nem jelent veszélyt. A Nyugathoz közeledéssel egyben politikája sikerességét is demonstrálhatta volna a közvélemény előtt. Érthető elfogultsággal Mallet úgy vélte, hogy Tito Angliát tekinti a „legstabilabb és politikailag legelőrehaladottabb nyugati államnak”.⁵⁶³ További tényezőt jelenthetett, hogy Tito megpróbálja meggyőzni a briteket arról, hogy a Szovjetunió elleni védelemben „Jugoszláviára Nagy-Britannia olyan értékes szövetségesként számíthat, amelyet gazdasági és katonai ereje miatt megéri megsegíteni”. Mallet véleménye szerint Jugoszlávia két, egymással összefüggő cél miatt fontos a nyugati hatalmak számára. Egyrészt az ország részét képezi Európa integráns védelmének, másrészt a ljubljanai-rés védelmével feltartóztathatja az Olaszország ellen támadó szovjet csapatokat. Ezért arra kellene rávenni őket, hogy támadás esetén ezt az észak-nyugati térséget védjék, ahelyett hogy Bosznia-Hercegovina hegyeibe vonulnának vissza. Elismerte azonban azt, hogy az anyagi segítségnyújtásnak brit részről bizony korlátai vannak. Ezért három lehetőséget vázolt fel a jugoszlávok megnyugtására. Az első lehetőséget, a görög–jugoszláv barátsági szerződés kötését politikai okokból

⁵⁶² Az Obrenović-házból származó I. Sándor szerb királyt 1903-ban palotájában gyilkolták meg, a Karadjordje-házból származó I. Sándor jugoszláv királlyal 1934-ben Marseille-ben végzett merénylet.

⁵⁶³ Mallet már egyik korábbi levelében is arról írt, hogy szerinte Tito azt gondolja, hogy egyedül Angliára támaszkodhat. Az érvelés szerint Egyesült Államok túl messze van, az amerikai politika pedig jugoszláv szemszögből meglehetősen kiszámíthatatlan. Franciaországot viszont Tito túl gyengének tartotta ahhoz, hogy hathatós segítséget nyújtson. A brit–jugoszláv együttműködést – így a nagykövet érvelése – az is megkönnyítheti, hogy két világháborúban szövetségesként harcoltak, és Nagy-Britanniára a jugoszlávok továbbra is európai nagyhatalomként tekintettek. PRO FO 371/102181 WY1052/46.

elképzelhetetlennek tartotta. A másik lehetőség, Jugoszlávia felvétele az Észak-Atlanti Szerződésbe Tito ellenkezése miatt biztosan meghiúsult volna, de a jugoszlávokat nem is tekintette felkészültnek arra, hogy elfogadják és teljesítsék a tagsággal járó kötelezettségeket. Harmadik megoldásként olyan hivatalos nyilatkozatot javasolt, amellyel eloszlathatnák a jugoszlávok még meglévő gyanakvását és amely garantálná, hogy „nem fogjuk megengedni azt, hogy Jugoszlávia egy a koreaihoz hasonló balkáni agresszió áldozata legyen”. Cserébe a jugoszlávoktól egy olyan nyilatkozat kérését javasolta, amiben azok kijelentik, hogy egy Jugoszláviát elkerülő európai szovjet háborúban nem maradnak semlegesek.⁵⁶⁴

A látogatás előkészítésekor brit részről két fontos probléma merült fel. Az egyik abból származott, hogy Tito ragaszkodott ahhoz, hogy a látogatásra minél hamarabb, lehetőleg 1953 márciusában sor kerüljön. Mivel az alkotmány módosításával Tito az év elejétől államfő lett, hivatalos látogatásra a protokoll szabályai szerint csak az új brit uralkodó, II. Erzsébet (1952-) megkoronázása után, meglehetősen későn kerülhetett volna sor. Eden ezért még 1952. október 24-én írt levelében azt javasolta, hogy Titót magánlátogatásra hívják meg, hiszen így is sor kerülhetne egy hivatalos audienciára, és találkozhatna a miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel is. A látogatás dátumának március 23-28-át javasolta.⁵⁶⁵ Javaslatát november 6-án Churchill, november 11-én az uralkodó is elfogadta.⁵⁶⁶

A másik problémát a brit egyházak, legfőképpen a katolikus klérus ellenkezése váltotta ki. A különböző egyházi szervezetek, magánszemélyek szinte napi rendszerességgel „bombázták” leveleikkel a parlamenti képviselőket és a külügyminisztériumot. A canterburyi érsek december 10-én elhangzott beszédében külön kitért a jugoszláviai helyzetre, és annak ellenére, hogy örömet fejezte ki a brit–jugoszláv kapcsolatok javulása miatt, hangsúlyozta az egyházi sérelmeket.⁵⁶⁷ A katolikus felhőrdülés miatt Churchill már november 26-án azt jegyezte fel, hogy „márciusig tennünk kellene valamit, hogy [Tito] a Vatikán számára elfogadhatóbb legyen, vagy legalább engedjen ki néhány püspököt a börtönből”.⁵⁶⁸ Ezt követően, a

⁵⁶⁴ PRO FO 371/107832 WY1054/21.

⁵⁶⁵ PRO FO 371/102182 WY1053/3.

⁵⁶⁶ PRO FO 371/102182 WY1053/4G illetve FO 371/102182 WY1053/9.

⁵⁶⁷ PRO FO 371/102183 WY1053/52. A katolikus és az anglikán klérus, valamint a nagy-britanniai jugoszláv politikai emigráció tevékenységéről jugoszláv levéltári források alapján részletesen ír: Nebojša POPOVIĆ: Poseta Josipa Broza Velikoj Britaniji marta 1953. i jugoslovenska politička emigracija. *Istorija 20. veka*, 2006/2. 51-71.

⁵⁶⁸ PRO FO 371/102182 WY1053/29.

kérdés társadalmi súlyát igazolva, Eden is szükségét érezte annak, hogy a Konzervatív Párt külügyi bizottsága előtt megindokolja a látogatás mögött meghúzódó okokat. Beszédében, ahogyan az arra december 9-én elkészített külügyminisztériumi emlékeztető utal, ki kellett emelnie, hogy Jugoszlávia különállásával „megmentette Görögországot és elszigetelte Albániát”, azt a két területet, ami a Balkán-félszigeten igazán fontos volt Nagy-Britannia számára. Mindez „megnyitotta az utat a jugoszláv–görög kibékülés és a jugoszláv–török közeledés előtt”. Az osztrák–jugoszláv kapcsolatok javulása brit szempontból hasonlóan fontos volt, hiszen ez jelentősen mérsékelte az „Ausztriában állomásozó brit megszálló erők feladatait”. Mindezek, és a szovjet tábor gyengítése miatt Eden fontosnak tartotta Jugoszlávia további megerősítését. Természetesen biztosította hallgatóságát afelől, hogy az egyház és az ideológia szabadságát a brit külpolitika továbbra is fontosnak tekinti, ugyanakkor (valószínűleg egy Jugoszláviának tett gesztusként) kihangsúlyozta, hogy 1948 óta az elnyomás több szempontból is enyhült: „Továbbra is elítéljük az elnyomás és az intolerancia minden formáját. De úgy hisszük, hogy nagyobb eséllyel szabadulunk meg ezektől a rémségektől, ha inkább megsokszorozzuk a Jugoszláviával meglévő kapcsolatainkat, nem pedig kiközösítjük őket. Az Oroszországgal bekövetkezett szakítás és Jugoszlávia Nyugathoz kötése már eddig is a rendszer fokozatos liberalizálódását eredményezte, és jelentős mértékben növelte az egyéni szabadságjogokat.” A követendő politikát ezért abban látta, „a jugoszláv vezetőket arról kell meggyőzni, hogy Jugoszlávia legfontosabb érdeke az, hogy modus vivendi [aláhúzás az eredeti iratban, V. P.] találjon az egyház és az állam között”.⁵⁶⁹ Más szavakkal ez azt is jelentette, hogy a brit kormánynak nem volt érdeke, hogy az egyház helyzete miatt hagyja mindazt kárba veszni, amit 1948-tól kezdve a brit–jugoszláv kapcsolatok terén felépített.

Az egyházi körök fellépése érthetően heves ellenkezést váltott ki a jugoszláv vezetésben. Tito december 16-án Smederevska Palankán mondott beszédében bírálta a Vatikán politikáját, külön kiemelve, hogy anglikán püspököket próbálnak látogatása ellen hangolni. A támadást személye ellen irányulónak tekintette, hiszen Kardelj és Djilas korábbi angliai látogatásán⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ PRO FO 371/102183 WY1053/56.

⁵⁷⁰ Djilas 1951 elején a Munkáspárt meghívására érkezett Nagy-Britanniába. A látogatáson a külügyminisztériumban megbeszéléseket folytatott a Jugoszlávia elleni katonai támadás valószínűségéről. Djilas ekkor hangot adott azon véleményének, miszerint a csatlósok támadását a jugoszláv haderő fölénye még akkor is kizárná, ha a szomszédos államok

ilyenre nem került sor. Ezt követően Tito haragosan kijelentette: „Ha tudtam volna, hogy Anglia lakosságának legalább fele ellenzi érkezésemet, akkor inkább nem megyek oda, akármennyire is szeretnék találkozni Churchill-lel, és bármennyire is célom, hogy kinyilatkoztassam azt a jó szándékot, amely országaink kapcsolatának további elmélyítésében vezérel.”⁵⁷¹ Mallet ezért most látta elérkezettnek az időt arra, hogy sort kerítsenek arra a megerősítő nyilatkozatra, amelyet Edennek korábban írt levelében javasolt.⁵⁷² Tito megnyugtatóra a Foreign Office december 20-án táviratban kérte fel a belgrádi nagykövetet, hogy szóban továbbítsa a brit kormány üzenetét, amelyben kifejtik, hogy a bírálatok ellenére természetesen örömmel vendégül látják a jugoszláv államfőt.⁵⁷³

Tito végül el is utazott Angliába. Valószínűleg személyes büszkesége is erre sarkallta: Moszkvába, ahova Sztálin 1948 februárjában berendelte, nem ment el, Londonba viszont, ahová úgy hívták meg, 1953. március 16–21. között igen.⁵⁷⁴ A jugoszláv vezető a Galeb hajó fedélzetén március 16-án érkezett Greenwichbe, majd a Nora hajó fedélzetén a westminsteri mólóig hajózott, ahol Churchill, Eden és Fülöp, Edinburgh hercege fogadta. A látogatás során Tito megkoszorúzta a Cenotaph I. világháborús emlékművet, március 18-án Daxford katonai repülőterén légi bemutatón vett részt (itt egy balesetben két pilóta életét vesztette), majd Cambridge-be látogatott. A számos fogadás közül kiemelkedett, hogy II. Erzsébet magánvacsorán fogadta a Buckingham palotában.⁵⁷⁵ Tito látogatásának a kölcsönös udvariaskodások mellett eredendően egy rejtettebb szándéka is volt. A kedvezőtlen nemzetközi körülmények miatt ugyanis a látogatás előtt Titóban felmerült a gondolat, hogy szövetségekötést ajánl a brit miniszterelnöknek. Erről előzetesen a brit külügyminisztériumnál is tett tapogatózó lépéseket, de a határozott elutasítás következtében elállt szándékától, és a kétoldalú

szovjet segítséggel technikai előnyre tennének szert. Djilas Churchill is fogadta. A megbeszélésen felelevenítették a két ország háborús kapcsolatait, de kitértek az 1944. októberi százalékos megosztásra is. Ezzel kapcsolatban megállapították, hogy az valójában az érdekszférák elhatárolására irányult. PRO FO 371/95488 RY1053/4G és RY1053/12.

⁵⁷¹ PRO FO 371/102184 WY1053/74.

⁵⁷² PRO FO 371/102184 WY1053/75 és FO 371/102184 WY1053/80.

⁵⁷³ PRO FO 371/102184 WY1053/95.

⁵⁷⁴ A látogatás körülményeiről és programjáról részletesen ír Katarina SPEHNJAK: Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953. *Review of Croatian History*, 2005/1. 273-293.

⁵⁷⁵ Uo. 288-289.

megbeszéléseken nem bolygatta a kérdést.⁵⁷⁶

Angliai tartózkodása során Tito többször folytatott megbeszélést Churchill-lel és Edennel. Erre első alkalommal március 17-én került sor és főként védelmi kérdésekről tárgyaltak. Tito szerint a nyugati hatalmak végig alábecsülték Jugoszlávia erejét. Handy tárgyalásai során csak egy lokális háború lehetőségét mérlegelte, a megbeszélések Tito szerint ezért nem vezettek eredményre. A jugoszláv államfő elismerte, hogy országa jelentős nyugati segítséget kapott, a szükségletekhez viszonyítva azonban kevésnek tartotta ezt. Ezt követően a mediterrán világ kérdéseivel folytatták a megbeszélést. Az albán kérdéstről Tito úgy nyilatkozott, hogy „tüske a hátukban”, majd részletezték a trieszti és az olasz kérdést, előrelépésre viszont ekkor sem került sor. Churchill a megbeszélések további részében három kérdéskört vetett fel. Az elsőt a még mindig megoldatlan kettős állampolgárságú emigránsok és hozzátartozóik kérdése, a másikat a vallás kérdése jelentette. Churchill szerint egy gesztus ezen a téren nemcsak a brit közvéleményre hatna, hanem az olasz kérdést is előrevinné. Elismerte ugyanakkor, hogy a Vatikán hibát követett el akkor, amikor kardinálissá nevezte ki Stepinac érseket.⁵⁷⁷

A megbeszéléseket március 19-én a védelmi kérdésekkel folytatták, ami jelzi, hogy mindkét fél számára mennyire fontos volt a kérdés. Miután elemezték egy esetleges szovjet támadás lehetséges irányait, Tito hangot adott véleményének, hogy „minél előbb döntő csapást kell mérni a szovjetekre, mert egy korai csapás alapvetően befolyásolná a szovjetek hangulatát”. Kifejtette továbbá, hogy „a jövő háborúi nagyon mobilak lesznek”, majd felvázolta, hogy a Szovjetunió melyik két irányból indítana véleménye szerint támadást Jugoszlávia ellen. Úgy vélte, hogy erre „egyrészt Magyarország felől Trieszt irányába [kerülne sor], azért, hogy Jugoszláviát és a nyugati hatalmakat elszigeteljék egymástól, másrészt Macedónián és Albánián át az Adriai-tenger felé, hogy ezzel szigeteljék el egymástól Jugoszláviát és Görögországot”.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ A kérdés bővebb kifejtésére lásd: Vladimir PETROVIC: Pokušaj sklapanja anglo-jugoslovenskog ugovora i staljinova smrt. *Istorija 20. veka*, 2004/1. 65-78.

⁵⁷⁷ PRO FO 371/107835 WY1054/84.

⁵⁷⁸ PRO FO 371/107835 WY1054/102G.

A JUGOSZLÁV KÜLPOLITIKA SZTÁLIN HALÁLA UTÁN (1953–1955)

Tito angliai látogatásával a jugoszláv vezető bizonyos szempontból felért a csúcra. A jugoszláv államférfi ezt a látogatást személyes sikerének és presztízse nyilvánvaló jeleként könyvelte el, ami mintegy igazolta a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése óta követett politikájának helyességét. A történelemben azonban ritkán adódik olyan alkalom, amikor egy eseménnyel éles törésvonalat lehet húzni. Erről ebben az esetben sem beszélhetünk.

Kevesebb, mint egy hónappal Tito angliai látogatása után az úgynevezett Washington-terv hibáinak kiküszöbölésére és az 1952-es aszály következményeinek enyhítésére újabb háromhatalmi gazdasági konferenciára került sor, ezúttal Belgrádban és a jugoszláv delegáció részvételével. A konferencián az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország újabb segélyben állapodott meg, amelyből az amerikaiak 75 millió dolláros hozzájárulás fizetését, Nagy-Britannia pedig 3 millió font (megközelítőleg 9 millió dollár) fizetését vállalta.⁵⁷⁹ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez az összeg már jóval kevesebb volt az 1951-ben megrendezett első háromhatalmi konferencián felajánlott összeghez képest, és Nagy-Britannia 1953–1954-et tekintette a segélyezés utolsó évének. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a nyugati hatalmak a továbbiakban nem kívánták elmélyíteni a Jugoszláviával folytatott gazdasági kapcsolataikat, mindössze azt, hogy a segélyezés helyett inkább valódi kereskedelmi alapokra kívánták azt helyezni.

Tito angliai látogatása után tovább folytatódott Jugoszlávia és a három nyugati hatalom katonai együttműködése is. 1953. augusztus 24-28-án a Handy-misszió tevékenységének folytatásaként újabb háromhatalmi–jugoszláv katonai megbeszélésekre került sor, ahol a felek tovább egyeztették a csatlós haderők nagyságáról szóló becsléseiket és koordinálták a jugoszláv és saját védelmi terveiket. A tárgyalásokról készült jegyzőkönyv statisztikai adataiból kiderül, hogy Jugoszlávia összesen 54-75 hadosztályra (a tartalékosokkal együtt 75-80 hadosztályra), míg a nyugati hatalmak 33-41 hadosztályra becsülték a Jugoszlávia ellen irányuló szovjet és csatlós haderő lehetséges nagyságát. A látszólag jelentős számbeli eltérést már a brit

⁵⁷⁹ PRO FO 371/107849 WY1103/17. és FO 371/107850 WY1103/45.

jegyzőkönyv egyik feljegyzése is azzal magyarázza, hogy a jugoszláv becslésekben az összes haderő szerepel, míg a nyugati becslésekben csak azok, amelyek a támadás megindulásakor azonnal részt vettek volna. A tárgyaló felek ugyanakkor leszögezték, hogy a becslésekben szereplő valódi eltérés ennél jóval kisebb volt.

Ha a támadás bekövetkezett volna, Jugoszlávia a Dunától a görög határ vonaláig 20 hadosztállal, az ország központi részén 16 hadosztállal, északnyugaton pedig 15 hadosztállal szállt volna szembe az ellenséggel. A megbeszélések idejére már három védelmi vonalat állítottak fel. Az első a Duna–Dráva–Mura folyók vonalánál húzódott, majd a jugoszláv–bolgár határ mentén egészen a görög határig terjedt, a második a Vardar–Morava–Száva–Mura folyók mentén, a harmadik pedig Bitojból indulva Banja Luka érintésével a hegyekben húzódott egészen Zidani Mostig. A jugoszláv vezetés a korábbi megbeszélésekhez képest immár hangsúlyosabban volt hajlandó az északnyugati határszakasz és a ljubljanoi térség védelmére. E célból a Nagykanizsa–Zágráb vonalon 5, Maribornál 2, a második védelmi vonalon pedig 7 hadosztályt állomásoztattak.⁵⁸⁰ A gyakorlatban mindez Olaszország védelmét szolgálta, ami nyilvánvalóan illeszkedett a nyugati hatalmak átfogó stratégiai terveihez.

Arra, hogy a gyakorlatban nem létezik az úgy nevezett „ljubljanoi rés”, a nyugati katonai vezetők közül elsőként John Harding brit birodalmi vezérkari főnök jött rá, amikor 1953. szeptember 18–25. között egy jugoszláv hadgyakorlaton vett részt. A ljubljanoi rés már Churchill második világháborús emlékiratában is szerepelt. A brit államférfi ezen keresztül kívánt az Isztriai-félsziget irányából a Balkán és Ausztria felé előrenyomulni,⁵⁸¹ majd a hidegháború kialakulását követően a brit és amerikai stratégiai elemzők a résen át képzelték el a Trieszt és Olaszország ellen induló szovjet támadást. A brit vezérkari főnök azonban a helyszínen megtapasztalta, hogy a szlovén főváros viszonylag sík terepen, dombok és nem hegyek között fekszik, az utak pedig minden irányból átszelik. Ha a nyugati stratégiák komolyabban megfigyelték volna a térség földrajzi adottságait, akkor annak is nyilvánvalóvá kellett volna válnia számukra, hogy a rés északnyugati irányban Planica felé, tehát Ausztria és nem Olaszország felé nyitott.

A brit vezérkari főnök, aki elsőként szemlélhetett meg egy jugoszláv hadgyakorlatot, amely nem mellesleg egy Kaposvár felől induló és Zágrábba,

⁵⁸⁰ PRO DEFE 11/290. és PRO WO 106/6082.

⁵⁸¹ CHURCHILL: i. m. 307-309. és 351.

majd Ljubljánán át Trieszt ellen irányuló csatlós támadást modellezett, elismerően nyilatkozott a jugoszláv hadseregről. A katonák között erősnek látta a testvériség érzését, a tisztek pedig büszkéek voltak képességeikre. A brit katona úgy vélte, hogy „megfelelő kiképzéssel és modern felszerelés adásával [...] semmi sem akadályozhatja meg, hogy a jugoszláv hadsereg erős modern fegyveres erő legyen”, olyan, amely a „háború kitörésekor kész a csatatéren harcolni”.⁵⁸²

Az 1950-es évek közepétől érezhetően csökkent azonban a katonai tervezés összehangolása, amibe nem a jugoszláv–nyugati kapcsolatok megromlása, hanem a nemzetközi politikában bekövetkezett változások járultak hozzá. Pár nappal Tito angliai látogatása előtt ugyanis meghalt Sztálin. Igaz ugyan, hogy a halálát követő hatalmi harcok egészen 1957-ig elhúzódtak és Nyikita Szergejevics Hruscsov, a „sötét ló” győzelme csak ekkorra vált nyilvánvalóvá, Lavrentij Pavlovics Berija miniszterelnök-helyettesként már Sztálin temetésén békefelhívást intézett a nyugati hatalmakhoz. Eisenhower és Churchill értékelték a szovjet gesztust, habár a közeledésnek több feltételt szabtak, például a koreai háború befejezését, Kelet-Európa liberalizálását, a semleges Ausztria létrehozását és a német hadifoglyok kérdésének rendezését. Ezt követően még 1953-ban sikerült megkötni a koreai háborút lezáró fegyverszünetet (igaz nemzetközi jogi értelemben békét mind a mai napig nem kötöttek), négyhatalmi csúcstalálkozóra került sor 1954-ben Genfben és 1955-ben megkötötték az osztrák államszerződést, amelynek értelmében befejeződött Ausztria négyhatalmi megszállása és létrejött a semleges és független Osztrák Köztársaság. Hruscsov 1956. február 25-én a XX. kongresszuson zárt ajtók mögött elhangzott beszédében leszámolt a sztálini politika 1934 utáni hibás lépéseivel. Berija pedig még 1953-ban (Sztálin 1952. március 10-i táviratához hasonlóan) felvetette az egységes és semleges Németország létrehozásának lehetőségét, amely az Német Demokratikus Köztársaság feláldozását jelentette volna.⁵⁸³

⁵⁸² PRO WO 216/847 157-160. Report by C. I. G. S. on Visit to Yugoslav Army Manoeuvres 18-25 September 1953.

⁵⁸³ A Sztálin halálát követő szovjet hatalmi harcokra, Hruscsov győzelmére, és az SZKP XX. pártkongresszusára lásd: FEJTŐ: i. m. II. kötet 7-56, KENÉZ: i. m. 257-271. A szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy Hruscsov 1956-os zárt ajtók mögött elhangzott beszédének a szovjet vezetésben zajló hatalmi harc volt az oka, és abban Hruscsov csak az 1934-es Kirov-gyilkosságot követő időszakot bírálta. Így a kollektivizálás hibáiért Sztálint nem tartotta felelősnek. Kenéz kiemeli, hogy Hruscsov még így is komoly kockázatot vállalt, mert beszéde a rendszer legitimációs alapjait kérdőjelezte meg.

Berija volt az is, aki a szovjet vezetők közül elsőként vetette fel a Jugoszláviával való közeledést. Szovjet levéltári forrásokból tudjuk, hogy titkos csatornán felvette a kapcsolatokat Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszterrel és találkozóra tett javaslatot. Az erre vonatkozó tervezetet később meg is találták Berija széfjében.⁵⁸⁴ Bukása miatt azonban az igazi közeledés végül nem az ő, hanem Hruscsov nevéhez kötődik.

Tito és a jugoszláv vezetés érthetően örömmel és megkönnyebbüléssel fogadta Sztálin halálhírét, így értékelték azt a gesztust, hogy Moszkva alig három hónappal Sztálin temetése után javasolta, hogy nagyköveti szinten állítsák helyre a diplomáciai kapcsolatokat. Tito ugyanakkor sietve leszögezte: „Elfogadjuk a javaslatot, hogy ők követeket küldjenek hozzánk, mi pedig Moszkvába, de a nagykövetek kicserélése nem jelenti még a viszony rendeződését, nem jelenti a viszony javulását. [...] A viszony rendezésén mi valami mást értünk. Nehéz lesz jóvátenni mindazt, amit ellenünk tettek.”⁵⁸⁵ A nagykövetek cseréjére mégis sor került: 1953. június 17-én Moszkvában

KENÉZ: i. m. 268-271. A beszédnek a kelet-európai sztálinista vezetők körében gyakorolt hatását jól érzékelteti, hogy Bierut lengyel pártfőtitkár sokkot kapott és a kongresszusról hazatérve meghalt. BEREND: i. m. 141. Sztálin 1952-es német tervezetéről lásd: MEZEI Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*. Budapest, Új Mandátum, 1999. 175-185. A lépés indítékai és Sztálin valódi célja a mai napig megosztja a témával foglalkozó történészeket. Vojtech Mastny Sztálin lépését nem tekinti őszintének, hanem fő céljának Konrad Adenauer nyugat-német kormányának megbuktatásában látja. MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity*: i. m. 134-137. Komolytalannak és legfőképpen a német tömegeknek szólónak tekinti a jegyzéket Gerhard Wettig német történész is.: Gerhard WETTIG: *Stalin and German Reunification: Archival Evidence on Soviet Foreign Policy in Spring 1952*. *Historical Journal*, 1994/2. 418. Ezzel szemben Adam B. Ulam elképzelhetőnek tartja, hogy Sztálin célja őszinte volt. Ezt Berija 1953-as tervezetével és azzal indokolja, hogy bukása összefüggött az 1953-as berlini felkeléssel. Adam B. ULAM: *A Few Unresolved Mysteries about Stalin and the Cold War in Europe. A Modest Agenda for Research*. *Journal of Cold War Studies*, 1999/1. 110-116. A lépés a kortársakat is megosztotta. Miközben Anthony Eden brit külügyminiszter kategorikusan elvetette, Churchill a jegyzékváltás folytatása mellett kardoskodott. Erre vonatkozóan lásd: Curtis KEEBLE: *Britain and the Soviet Union, 1917–1989*. New York, St. Martin's Press, 1990. 239. és John W. YOUNG: *Winston Churchill's Last Campaign. Britain and the Cold War 1951–1955*. Oxford, Clarendon Press, 1996. 92-97. Darko Bekić analitikus módszerekre alapozva feltételezi, hogy Sztálin már 1951 végétől közeledni kezdett Jugoszláviához. Szerinte ez a folyamat egészen Sztálin haláláig tartott. BEKIĆ: i. m. 345-361.

⁵⁸⁴ ZUBOK – PLESHAKOV: i. m. 158-159.

⁵⁸⁵ Tito beszéde a pozini nagygyűlésen, 1953. június 14. A beszéd részletét idézi: KISS József – RIPP Zoltán – VIDA István: *Top Secret: Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956*. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1995. I. kötet, 5.

jelentették be, hogy V. A. Volkovot a Szovjetunió belgrádi nagykövetének nevezték ki. Hamarosan Moszkvába utazott D. Vidić, Jugoszlávia új nagykövete is.

Tito azonban érthető bizalmatlansága miatt tovább kérette magát és érdemi előrelépésre csak 1954-ben került sor. Ebbe minden bizonnyal a szovjet vezetés belső hatalmi harca is belejátszott, hiszen a keményvonalas Molotov, akit újból külügyminiszterré neveztek ki, mindenfajta közeledést ellenzett.⁵⁸⁶ Hruscsov 1954. június 22. és szeptember 27. között négy levelet írt a jugoszláv pártfőtitkárnak, amire Tito mindössze egyszer válaszolt. Tito számára ugyanis meglehetősen rossz volt a szovjet lépés időzítése, hiszen ez egybeesett a Balkán-paktum megkötésével és a jugoszlávoknak a trieszti kérdés rendezése miatt szükségük volt a nyugati nagyhatalmak támogatására. Ezért csak apró pozitív lépéseket javasolt. Hruscsov lépésének hátterében valójában éppen az húzódhatott meg, hogy a pártkapcsolatok felvételével – ami Hruscsov tervei szerint egyet jelentett azzal, hogy Tito elismeri a szovjet ideológiai vezetés elsőbbségét –, a jugoszlávokat eltávolítsa a nyugattól.⁵⁸⁷

A Hruscsov és Tito közti személyes találkozó szervezésébe ezért csak 1955 februárjában egyeztek bele, miután januárban sikerrel zárultak az 1954. december 20-án megkezdődött szovjet–jugoszláv kereskedelmi tárgyalások. Molotov a Legfelsőbb Tanács ülésén 1955. február 7-én elmondott beszédében mégis Jugoszláviát tette felelőssé a két ország kapcsolatának lassú javulásáért, amit Tito a jugoszláv szövetségi parlament ülésén határozottan visszautasított. A nevezetes belgrádi találkozóra, Hruscsov „Canossa-járására” végül 1955. május 26. és június 2. között került sor. Miután Hruscsov és Anasztasz Ivanovics Mikojan, a Minisztertanács első helyettesének gépe május 27-én leszállt a belgrádi repülőtéren, az SZKP első titkára egy nyilatkozatot olvasott fel, amelyben a szakításért minden felelősséget az 1953-ban koncepció per keretében kivégzett Berijára és helyettesére, Viktor Szemjonovics Abakumovra hárított, majd a nyilatkozat további részében a valóságosnál kisebbnek próbálta feltüntetni a meglévő

⁵⁸⁶ Uo. 5.

⁵⁸⁷ Svetozar RAJAK: *New Evidence from the Former Yugoslav Archives. The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954*. Cold War International History Project Bulletin, No. 12-13. Fall/Winter 2001. 315-324. A levélváltás magyarul olvasható: MARELYN KISS József – RIPP Zoltán – VIDA István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954-1955. *Múltunk*, 2001/1. 233-284., valamint: ifj. PROHÁSZKA Géza: *Hruscsov–Tito levélváltás 1954*. Documenta Historica 72. Szeged, JATEPress, 2005.

ideológiai különbségeket. Hruscsov „Canossa-járása” végül a jugoszlávok sikerét hozta. A június 3-án kiadott közös közlemény ugyanis leszögezte, hogy felek „hűek maradnak a kölcsönös tisztelet és a belügyekbe való be nem avatkozás elvéhez: sem gazdasági, sem politikai, sem ideológiai okokból nem avatkoznak be egymás belügyeibe, mert a belső politikai szervezet, a különböző társadalmi rendszerek és a szocialista fejlődés különböző formáinak kérdései kizárólag magukra az egyes országokra tartoznak”.⁵⁸⁸ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szovjet vezetés elismerte, hogy a szocializmushoz több út vezet, szemben a Szovjetunió ideológiai megkérdőjelezhetetlen vezető szerepével.⁵⁸⁹

Hruscsov belgrádi látogatását követően a két ország gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatai látványos javulásnak indultak, majd az SZKP XX. kongresszusát követően a pártközi kapcsolatok is gyorsan javultak. Ezt az is elősegítette, hogy 1956 áprilisában formálisan is feloszlatták a Tájékoztató Irodát. A javuló kapcsolatok jeleként lehetett azt is értelmezni, hogy Tito 1956. június 2-án három hetes látogatásra érkezett a Szovjetunióba.⁵⁹⁰

A desztalinizáció és a szovjet–jugoszláv közeledés elengedhetetlenné tette, hogy a kelet-európai csatlós országok módosítsanak 1948 óta folytatott jugoszláv politikájukon, habár ez a legtöbb esetben egyáltalán nem ment könnyen. A sztálinista vezetőknek valóban komoly dilemmával kellett megbirkózniuk: abban az esetben ha a Szovjetuniót követve rehabilitálnák a jugoszlávokat, saját hatalmuk alapjait ásták volna alá, míg a szovjet vonal követésének megtagadásával a sztálinista hagyományokkal szembeszállva eltávolodtak volna a Kremltől, vállalva ezzel annak kockázatát, hogy a párton belül ellenzékre tehetnek szert.⁵⁹¹ Az albán Enver Hodzsa ugyan kényszeredetten, de magáévá tette az új szovjet irányvonalat, és 1953 júliusában lemondott honvédelmi és külügyminiszteri tisztségéről, majd 1954-ben a miniszterelnökségi tisztséget is átadta leghűségesebb munkatársának, Mehmet Shehunak. Igaz, a legfontosabb pozíciót, a pártfőtitkári posztot magának tartotta meg. Minimálisan javított az albán–jugoszláv kapcsolatokon is, hiszen 1953. december 22-én helyreállították a

⁵⁸⁸ FEJTŐ: i. m. II. kötet, 35-39., forrást hozza: uo. 39.

⁵⁸⁹ A szocializmushoz vezető eltérő utak alatt azonban mást értett Hruscsov és mást Tito. Miközben a jugoszláv pártfőtitkár minden ország esetére alkalmazni kívánta az elvet, Hruscsov csak azokra, akik addigra már kivívták ezt, vagyis csak Kínára és Jugoszláviára. uo. II. kötet, 40.

⁵⁹⁰ KISS – RIPP – VIDA: i. m. 9-10.

⁵⁹¹ FEJTŐ: i. m. II. kötet, 41-42.

diplomáciai kapcsolatokat, a két ország viszonya azonban továbbra is igen feszült maradt. A határkérdést pedig csak 1955-ben sikerült rendezni, és ekkor került sor a kereskedelmi egyezmény megkötésére is.⁵⁹² Kocsi Dzodze rehabilitálására azonban nem került sor.⁵⁹³ Mi több, Hodzsa minden bizonnyal megrökönyödve hallgatta Hruscsov beszámolóját az SZKP XX. kongresszusán. Az albán pártfőtitkár „egyenesen úgy érezhette magát, mint egy XVI. századi püspök, aki Rómába rendeltetvén, a pápa (Hruscsov) valamennyi szavában kényszeredetten ismeri fel az eretnek Luther (Tito) legbotrányosabb gondolatainak visszhangját”.⁵⁹⁴

1953 után valamelyest javultak a Jugoszláviához fűződő bolgár kapcsolatok is. Bejelentették Trajco Kosztov rehabilitálását, helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat, majd 1956 áprilisában Vulko Cservenkovot is menesztették a központi bizottság éléről. Ez egyébként egybeesett Pijade bulgáriai látogatásával, így a jugoszlávok felé tett gesztusként is értékelhetjük.⁵⁹⁵ Bizonyos javulás mutatható ki a román–jugoszláv kapcsolatok alakulásában is, hiszen a két ország képviselői már 1953 áprilisában egyezményben szabályozták a dunai hajózás addig vitatott kérdéseit, júliusban pedig Románia – a Szovjetunióval teljesen összhangban – javaslatot tett a diplomáciai kapcsolatok teljes helyreállítására.⁵⁹⁶ 1953 októberében a határincidenseket vizsgáló és már július végétől ülésező bizottságban is sikerült megegyezést elérni.⁵⁹⁷ A román–jugoszláv kapcsolatokban igazi javulásra azonban majd csak az után került sor, hogy az 1950-es évek közepétől a román pártvezetés egyre jobban eltávolodott a Szovjetuniótól és önálló, meglehetősen nacionalista színezetű politikát kezdett folytatni.

Nem egykönnyen tértek vissza a rendes kerékvágásba a magyar–jugoszláv kapcsolatok sem, főleg mivel Tito különösen neheztelt Rákosira, amiért az utóbbi élen járt a Jugoszlávia elleni kampányban. 1953 augusztusában mégis sikerült némi eredményt elérni az államközi kapcsolatok javulása terén. Magyar kezdeményezésre felújították a diplomáciai kapcsolatokat, és szeptember 9-én Kurimszky Sándort nevezték ki új belgrádi követként. Erre

⁵⁹² RÉTI: i. m. 126-129.

⁵⁹³ CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War.*: i. m. 158.

⁵⁹⁴ Idézi: RÉTI: i. m. 130.

⁵⁹⁵ FEJTŐ: i. m. II. kötet 26. és 71., CRAMPTON: *The Balkans Since the Second World War.*: i. m. 170. és uő.: *A Concise History of Bulgaria.*: i. m. 195-197.

⁵⁹⁶ LARSON: i. m. 260-261.

⁵⁹⁷ PRO FO 371/106461 NR10392/3 és NR10392/5

válaszul november 24-én Dalibor Soldatić is átadta megbízólevelét Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.⁵⁹⁸ 1953. augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről,⁵⁹⁹ és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújításáról, ám határincidensekre még 1954-ben is sor került. Azonban ekkor már a magyar hatóságok is elismerték, hogy az incidensek miatt nem lehet minden esetben a jugoszlávokra hárítani a felelősséget.⁶⁰⁰

Igazi előrelépésre először a gazdasági kapcsolatok terén került sor: 1954. április–májusában sor került a kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételére, 1955. január 14-én Belgrádban 1955-re szóló magyar–jugoszláv árucserre- és fizetési megállapodást írtak alá, majd újabb megállapodásban szabályozták a rijekai kikötő használatát és a Jugoszlávián keresztül történő magyar szállításokat. A jóvátétel fejében 85 millió dollár értékben történő magyar áruszállításokról viszont csak 1956. május 29-én sikerült megállapodást kötni. Az államközi kapcsolatok javulása pedig igazából 1954 őszétől gyorsult fel, ami összefüggött a Nagy Imre névvel fémjelzett irányvonallal. 1954. október 14-én a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága határozatában oszlatta fel a szovjetbarát jugoszláv emigráns szervezet magyarországi csoportját és betiltotta annak lapját, valamint előírta, hogy a Tito-ellenes könyveket, brosrúkat ki kell vonni a forgalomból. 1954. november 29-én, Jugoszlávia nemzeti ünnepén pedig a teljes magyar felső vezetés megjelent a jugoszláv nagykövetségen megrendezett ünnepségen. Nagy Imre mellett Rákosi Mátyás is az ünneplők között volt.⁶⁰¹

A javuló gazdasági kapcsolatokkal szemben az államközi és a pártközi kapcsolatok stagnálása már 1955 elején nyilvánvalóvá vált. Rákosi, miután önkritikát gyakorolt, továbbra is pártelnök maradt, ami semmiképpen nem kedvezett a pártközi kapcsolatok rendezésének, ahogy az sem, hogy a Sztálin halálát követő szovjet utódlási harcok újabb állomásaként 1955 márciusában Malenkov elvesztette hatalmát. Mivel ő volt Nagy Imre legfőbb támogatója,

⁵⁹⁸ KISS – RIPP – VIDA: i. m. 12.

⁵⁹⁹ Egyezmény a Magyar Népköztársaság kormánya és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság kormánya között. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/e-sz.n. (43d.)

⁶⁰⁰ 1953. június 9-én Piros László, az ÁVH helyettes vezetője a következőket írta Körösi György alezredesnek, miután a belgrádi rádió újabb határincidensről számolt be: „Fenti közleményt azzal küldöm meg, hogy alaposan meg kell vizsgálni valóban történt-e átlövés a mi részünkről. A parancsnokok rendszerint azt szokták jelteni, hogy ilyesmi nálunk nem fordul elő, ugyanakkor az utóbbi pártértekezleten néhány határőr elvtárs arról számolt be, hogy néha a mieink is átlőnek.” ÁBTL I.4.4 doboz 43. dosszié.

⁶⁰¹ KISS – RIPP – VIDA: i. m. 12-13.

ez az esemény kihatott a magyar belpolitika alakulására, és hozzájárult Rákosi átmeneti megerősödéséhez, valamint Nagy Imre menesztéséhez. Jugoszlávia magyarországi nagykövetségének első titkárán, Milan Georgijevicén keresztül már 1954-ben felvette a kapcsolatot Vásárhelyi Miklóssal, Nagy Imre közeli szövetségesével. Ez az összeköttetés Nagy Imre leváltása után is fennmaradt, egészen 1956. november 4-ig, a második szovjet intervencióig, és ennek révén a jugoszlávok naprakész információval rendelkeztek a magyar belpolitikai helyzetről, a Szovjetunió politikájáról és a kelet-európai csatlósok egymás közötti kapcsolatáról. A jugoszláv vezetés összeköttetései révén tudott az úgynevezett „középvonalasok” – Kádár János, Vas Zoltán, Kovács István – megerősödéséről is, akik szintén szükségesnek tartották Rákosi menesztését.

Rákosi személye miatt azonban a két fél kölcsönösen tartózkodóan viselkedett a másikkal szemben, sőt a jugoszlávok Rákosi hatalmon maradásáig lehetetlennek tartották a további közeledést. Álláspontjukat jól érthetően megfogalmazták: követelték Rajk perének felülvizsgálatát, és teljes jugoszláv jóvátételt tartottak szükségesnek. Habár nyíltan nem támogatták Nagy Imrét, az illegális kapcsolatok fenntartása és a Rajk-per felülvizsgálatának sürgetése önmagában a reformerek támogatását és bizonyos erkölcsi kötelezettséget jelentett, aminek a jugoszlávok teljesen tudtában voltak.

A reformereket tovább erősítette Hruscsov és Tito belgrádi nyilatkozata, amely kellemetlen helyzetbe hozta Rákosit. Tito már 1955. július 27-i karlovaci beszédében rámutatott arra, hogy egyes magyar vezetők, ellentmondva akár a szovjet álláspontnak is, nem kívánják a kapcsolatok normalizálását. Beszédében egyértelműen Rákosira célzott, aki válaszul augusztus 8-án, csepeli beszédében Péter Gáborra, az ÁVH akkori vezetőjére hárította a felelősséget. Rajk rehabilitálásának kérdését szintén kikerülte, amit Gimes Miklós, a *Szabad Név* szerkesztője szóvá is tett. Válaszul Gimest azonnal kizárták a pártból.

Valódi előrelépés csak a XX. kongresszus hatására következett be, miután 1956. július 18-án menesztették Rákosit. Ekkora már az MDP Központi Bizottságának egyes tagjai (mint Ács Lajos és Apró Antal) jugoszláv kollégáiknak július 13-án javasolták a két állam közötti kapcsolatok teljes normalizálását. A szovjet vezetés a kialakult helyzet tisztázására Mikojant küldte Jugoszláviába, aki július 19-én érkezett Brioni szigetére. A szovjet politikus Gerő Ernőt javasolta a jugoszlávoknak az MDP új főtitkáráként. Tito ezt természetesen ellenezte, hiszen Gerő Rákosi egyik legközelebbi híve volt. Emiatt pártfőtitkárrá történt kinevezése után Gerő azonnal levelet

küldött Titónak, amelyben sajnálatát fejezte ki a múltban elkövetett hibák miatt, valamint egy közeli párttalálkozóra tett javaslatot. Ennek érdekében enyhébb politikába kezdett, a lapokban egyre többet írtak a jugoszláv szocialista berendezkedésről, *Az igazság Jugoszláviáról* címmel külön broszúrát is kiadtak. Megengedték a határövezetből 1949 után kitelepítettek visszatérését, a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat pedig nagykövetségi szintre emelték.

Tito azonban a fenti gesztusok ellenére sem fogadta el Gerő személyét, a két pártfőtitkár találkozását javasoló magyar levélre is csak szeptember 11-én válaszolt, lehetséges időpontjának pedig októbert vagy novembert jelölte meg. Az október 15-én kezdődő belgrádi látogatáson gyakorlatilag mindkét résztvevő félből hiányzott a másik elképzeléseivel kapcsolatos nyitottság. A magyar delegáció tagjai között továbbá belső ellentétek is meghúzódtak: amíg Gerő a részletek iránt mutatott érdeklődést, addig Kádár az alapelveket szerette volna rögzíteni. A felek között meglévő ellentéteket október 22-én, a beljei zárótárgyaláson sikeresen leplezték. Annak ellenére, hogy a magyar delegáció az államközi problémákra, a jugoszláv fél pedig az egyenlőségre helyezte a hangsúlyt, barátsági és együttműködési szerződést írtak alá, Tito pedig elfogadta a magyarok meghívását, igaz konkrét dátum említése nélkül.⁶⁰² Másnap a magyar küldöttség hazaindult, de Budapestre érkezésükkor már javában zajlott a forradalom, amely nem csak a magyar–jugoszláv, hanem a szovjet–jugoszláv pártközi kapcsolatokban is újabb fordulatot eredményezett.

Tito a javuló szovjet–jugoszláv és jugoszláv–csatlós kapcsolatok oltárán nem akarta feláldozni a nyugati hatalmakkal az előző években kialakított jó munkakapcsolatot, amit az 1950-es években folytatódó nyugati látogatások is bizonyítanak. 1953 augusztusában Clement Attlee volt munkáspárti brit miniszterelnök (1945–1951) utazott Jugoszláviába, szeptemberben pedig, mint azt a fejezet elején már említettem, Harding brit birodalmi vezérkari főnök vett részt első nyugati katonai vezetőként egy jugoszláv hadgyakorlaton. 1955 novemberében Tito meghívására Belgrádba érkezett John Foster Dulles amerikai külügyminiszter. Dulles látogatásával Tito mindenki számára világossá tette, hogy a jugoszláv vezetés nem volt

⁶⁰² Katarina KOVAČEVIĆ: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956. In: Ljubograd DIMIĆ (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 140–157.

hajlandó lemondani nemzeti szuverenitásáról.⁶⁰³

A keleti kapcsolatok normalizálása azonban kétségkívül nagy előnyt biztosított Tito számára: megnövelte ugyanis a jugoszláv vezetés külpolitikai mozgásterét. Ezzel lehetővé tette, hogy 1955 márciusában már kitérően válaszoljanak John Howard Cassady amerikai admirális javaslatára, amelyben az amerikaiak a jugoszláv flottával és hadsereggel közösen rendezett hadgyakorlatra tettek javaslatot. Való igaz, hogy Dulles amerikai külügyminiszter augusztus közepén már nem látta értelmét annak, hogy további tárgyalásokat folytassanak Jugoszlávia katonai megsegítéséről, de továbbra is úgy gondolta, hogy Tito a két tábor közti semlegességi politikát fog folytatni.⁶⁰⁴

A hruscsovi olvadás abban is segítette a jugoszlávokat, hogy az 1953. február 28-án Ankarában aláírt jugoszláv–görög–török barátsági szerződés, majd annak logikus folytatásaként a brit és amerikai NATO kötelezettségvállalással kapcsolatos aggodalmak ellenére 1954. augusztus 9-én Bledben megkötött katonai paktumtól nagyobb távolságot tartsanak. Az új szovjet külpolitika hatására ugyanis csökkent a tengerszorosok kérdésében Törökországra nehezedő diplomáciai nyomásgyakorlás, amivel egy időben ismét felszakadtak a görög–török kapcsolatok éppen csak behegedt sebei. 1955. szeptember 6-án bomba robbant a thesszaloniki török konzulátus épületénél, amelynek hatására görögellenes zavargások törtek ki Törökországban. Mindez egybeesett a ciprusi kérdés eszkalálódásával, ami a görög–török ellentétek és Jugoszlávia közömbössége miatt 1956-ra a paktum gyakorlati megszűnéséhez vezetett.⁶⁰⁵

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódása miatt megnövekedett jugoszláv mozgástér azt is elősegítette, hogy 1954-ben gyakorlatilag sikerült rendezni a trieszti kérdést, igaz, a végleges megállapodást, a cosimói szerződést majd csak 1975-ben írták alá. 1953 májusában, miután értesülést szerzett az amerikai–olasz titkos tárgyalásokról, Jugoszlávia felhagyott korábbi álláspontjával és Rómában közvetlen tárgyalásokba kezdett Olaszországgal a kérdés rendezéséről, amivel valójában inkább azt akarták megakadályozni, hogy a júniusi olasz parlamenti választások előtt a szövetséges hatalmak az olasz kormánynak kedvező javaslatot nyújtsanak be.

⁶⁰³ HEUSER: *Western Containment Policies*: i. m. 200-201.

⁶⁰⁴ Nemanja MILOŠEVIĆ: Yugoslavia, USA and NATO in the 1950s. *Western Balkan Security Observer – English Edition*, 2007/5. 76-78.

⁶⁰⁵ David R. STONE: The Balkan Pact and American Policy. *East European Quarterly*, 1994/3. 401-404.

Tito ugyanakkor feltételezte, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok abban érdekelt, hogy Jugoszlávia minél kisebb mértékben közeledjen a Szovjetunióhoz, amiből a jugoszlávok számára egyenesen következett, hogy a trieszti kérdésben nem óhajtják Jugoszláviát egy kedvezőtlen megállapodásba belekényszeríteni. Az Egyesült Államok azonban 1953. szeptember 14-én egy négylépéses terv keretében azt javasolta Nagy-Britanniának, hogy a két ország közös jegyzékben közölje mind Jugoszláviával, mind Olaszországgal, hogy az „A-zóna” közigazgatását további konzultáció nélkül Olaszországnak adják át. Ennek október 4-i bejelentése valószínűsítette a jugoszlávokat, de Triesztben is véres atrocitásokra került sor. Az ezt követő hosszadalmas diplomáciai tárgyalások eredményeként 1954. október 5-én sikerült Londonban tető alá hozni az úgy nevezett „megértési nyilatkozatot”, amely minimális területi módosításokkal Olaszországnak és Jugoszláviának ítélte az „A” és „B-zónákat”, továbbá előírta a kisebbségek védelmét és szabad-kikötővé nyilvánította a trieszti kikötőt.⁶⁰⁶

A megnövekedett mozgástér Tito számára kétség kívül a legnagyobb eredményt abban jelentette, hogy elmélyültek Jugoszlávia és az úgy nevezett el nem kötelezett országok közti kapcsolatok, amelynek kezdetei az 1950-es évek elejére nyúltak vissza. A koreai háború hatására az Egyesült Nemzetekben a jugoszlávok Indiával és Egyiptommal több esetben közösen léptek fel, elítélve a nagyhatalmi politikát. A kezdetben még eléggé egyoldalú, jugoszláv közeledés keresésére 1954-ben már pozitív választ kaptak. India 1954. augusztusában delegációt küldött Jugoszláviába, amit októberben belgrádi nagykövetségük megnyitása követett. Tito 1954. december 17. és 1955. január 17. között Indiában és Burmában tett látogatást. Ezt követően pedig végig a mozgalom egyik emblemikus figurája maradt.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ NOVAK: i. m. 417-419., 427-430. és 435-457., illetve Anthony EDEN: *Full Circle. The Memoirs of Anthony Eden*. Boston–Cambridge, Houghton Mifflin-Riverside Press, 1960. 206-209. A trieszti kérdés végleges rendezésébe Eden szerint az is belesegített, hogy az amerikaiak készek voltak enyhíteni a Jugoszláviában most már periodikusan jelentkező gabonahiányon. Cserébe a határvonal végső meghúzásakor a jugoszlávok beleegyeztek abba, hogy kompenzáció nélkül pár száz méterrel Olaszország javára módosítsák a határt. Uo. 209.

⁶⁰⁷ Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok kapcsolatára lásd: Alvin Z. RUBINSTEIN: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton, Princeton University Press, 1970. 33. és Svetozar RAJAK: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment. In: Ljubograd DIMIĆ (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade*,

Az 1956-os magyar forradalom hatására azonban ismételten ellentétes előjelű irányt vettek a jugoszláv–szovjet kapcsolatok, habár az 1948-ashoz hasonló elhidegülésre már nem került sor. Ennek a folyamatnak az alakulása és mindaz, hogy ez miként hatott ki a jugoszláv–nyugati kapcsolatokra, azonban már egy más monográfia lapjaira tartozik.

FORRÁSOK ÉS FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Az Államvédelmi Hatóság iratai.

ÁBTL 1.4.4. ÁVH Határőrség Parancsnoksága iratai, 1951–1953 (1954)

Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok

ÁBTL 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, 1945–1990.

Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék

ÁBTL 3.2.5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Operatív dossziék, 1945–1990.

Magyar Országos Levéltár, Budapest

XIX-J-1-k Külügyminisztérium, általános iratok, Egyesült Államok, 1945–1989.

XIX-J-1-k Külügyminisztérium, általános iratok, Jugoszlávia, 1945–1989.

XIX-J-1-j Külügyminisztérium, titkos ügykezelésű iratok, Nagy-Britannia, 1945–1991.

The National Archives – Public Records Office, London

Cabinet Office

CAB 21 Cabinet Office and predecessors: Registered Files, 1916–1965.

CAB 130 Cabinet: Miscellaneous Committees: Minutes and Papers (GEN, MISC and REF Series), 1945–

CAB 134 Cabinet: Miscellaneous Committees: Minutes and Papers (General Series), Economic Policy Committee, 1945–

Foreign Office

FO 371 Political Departments: General Correspondence, 1906–1966.

Ministry of Defence

DEFE 7 Ministry of Defence prior to 1964: Registered Files (General Series), 1942–1976.

DEFE 11 Ministry of Defence: Chiefs of Staff Committee: Registered Files.

DEFE 60 Ministry of Defence: Joint Intelligence Bureau: Economic and General Division, 1946–1972.

Prime Ministers' Official Papers

PREM 11 Prime Minister's Office: Correspondence and Papers, 1951–1964.

Treasury

T 236 Overseas Finance Division: Registered Files (OF and 2OF Series), 1919–1979.

War Office

WO 106 Directorate of Military Operations and Military Intelligence: Correspondence and Papers, 1837–1962.

WO 216 Office of the Chief of the Imperial General Staff: Papers, 1935–1964.

FORRÁSKIADÁSOK ÉS DOKUMENTUMKÖZLÉSEK

A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között. Újvidék, Forum, 1968.

A Tartós Békéért, Népi Demokráciáért! 1949. november 29.

Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik dokumenata. Beograd, Vojnoistorijski Institut, 2005.

Balogh Sándor – Földesi Margit (vál.): *A jóvátétel és ami mögötte van...: válogatott dokumentumok 1945–1949.* Budapest, Napvilág, 1998.

Clissold, Stephen ed.: *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A documentary survey.* London, Oxford University Press, 1975.

Ceh, Nick ed.: *U. S. Diplomatic Records On Relations With Yugoslavia During The Early Cold War, 1948–1957.* New York, Columbia University Press, 2002.

Central Intelligence Agency, FOIA Electronic Reading Room. Elérhetőség: <http://www.foia.cia.gov>, a hozzáférés ideje: 2006. június 25.

Dunay Pál – Nagy Boldizsár et. al.: *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.

Foreign Relations of the United States. 1948–1954. Washington, United States Government Publication Office, 1974–1988.

Gibianskii, Leonid: 'The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948. In: *Cold War International History Project Bulletin* 10. March 1998. 112–134.

Hansard. House of Commons Official Report. London, His Majesty's Stationary Office, 1951. Volume 484.

Hruscsov, Nyikita: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. Kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25.* Budapest, Kossuth, 1988.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük ... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég, 1994.

Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: *Top Secret: Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956*. I. kötet. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1995.

Marelyin Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk* 2001/1. 233–284.

Mezei Géza szerk.: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001.

Procacci, Giuliano et al. ed.: *The Cominform: minutes of the three conferences 1947/1948/1949*. Milano, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.

ifj. Prohászka Géza: *Hruscsov–Tito levélváltás 1954*. Documenta Historica 72. Szeged, JATEPress, 2005.

Public Papers of the Presidents of the United States. Harry S. Truman. Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President January 1 to December 31, 1949. Washington, United States Government Printing Office, 1964.

Romsics Ignác: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Budapest, Osiris, 2000.

Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története (1948–1949). Ideológiai vádak a korabeli forrásokban*. Szeged, 2005. (egyetemi szakdolgozat forrásközlő melléklete)

Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948. február–1949. november)*. Documenta Historica 70. Szeged, JATEPress, 2005.

Vukman Péter: Amerikai források a szovjet–jugoszláv konfliktus történetéhez (1948–1952). *Múltunk*, 2008/2. 193–228.

Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója 1948. február 10.* Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004.

White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia. Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951.

Zinner Tibor: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989.

VISSZAEMLEKEZÉSEK ÉS EMLÉKIRATOK

Banac, Ivo ed.: *The Diary of Georgi Dimitrov*. New Haven – London, Yale University Press, 2003.

Churchill, Winston S.: *A második világháború II. kötet*. Budapest, Európa, 1989.

Dedijer, Vladimir: *The Battle Stalin Lost. Memoirs of Yugoslavia 1948–1953*. New York, Viking Press, 1971.

Djilas, Milovan: *Die Jahre der Macht: in jugoslawischen Kräftspiel. Memoiren 1945–1966*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 1992.

Djilas, Milovan: *Rise and Fall*. London, Macmillan, 1985.

Djilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989.

Eden, Anthony: *Full Circle. The Memoirs of Anthony Eden*. Boston–Cambridge, Houghton Mifflin–Riverside Press, 1960.

Hodzsza, Enver: *Albánia a szocializmus útján*. Budapest, Szikra, 1953.

Kardelj, Edvard: *Visszaemlékezések*. Újvidék, Forum, 1981.

Király Béla: *Honvédségből néphadsereg*. Budapest, Co-Nexus, 1989.

Macmillan, Harold: *Tides of Fortune 1945–1955*. New York–Evanston, Harper & Row, 1969.

Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. kötet. Budapest, Napvilág, 1997.

Ritter László: Tito diplomatája. Vladimir Velebittel Ritter László beszélget. *Beszélő* 2004/10. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/04/10/13velebit.htm>, a hozzáférés ideje: 2005. március 15.

MONOGRÁFIÁK

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004.

A. Sajti Enikő: Tito. Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, Pannonica, 2000.

Alexander, Stella: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

Andrew, Christopher: *A Mitochrin-archívum: a KGB otthon és külföldön*. [Budapest], Talantum, [2000]

Auty, Phyllis: *Yugoslavia*. London, Thames & Hudson, 1965.

Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, Kossuth, 1988.

Banac, Ivo: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1988.

Barker, Elisabeth: *Britain in a divided Europe 1945–1970*. London, Weidenfeld and Nicholson, 1971.

Barnett, Neil: *Tito*. London, Hans Publishing, 2006.

Bartl, Peter: *Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1995.

Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztében, 1945–1990.* Budapest, Gondolat, 2004.

Bekić, Darko: *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955.* Zagreb, Globus, 1988.

Beloff, Nora: *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia & the West: 1939–1984.* London, Victor Gallancz, 1985.

Benson, Leslie: *Yugoslavia. A Concise History.* Baringstoke, Palgrave Macmillan, 2004.

Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990.* Budapest, Vince Kiadó, 1999.

Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968.* Budapest, Ister, 2000.

Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Budapest, Corvina, 2005.

Bullock, Alan: *Ernest Bevin. Foreign Secretary 1945–1951.* Oxford, Oxford University Press, 1985.

Campbell, John C.: *Tito's Separate Road. America and Yugoslavia in World Politics.* New York–Evanston, Harper & Row, 1967.

Chang, Jung – Jon Halliday: *Mao. Az ismeretlen történet.* Budapest, Európa, 2006.

Christoforos, Athanasiou: *Az újkori Görögország története.* Budapest, Új Mandátum, 2006.

Crampton, Richard J.: *A Concise History of Bulgaria.* Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Crampton, R. J.: *The Balkans Since the Second World War.* London, Longman 2002.

Csanády Márton: *A Jugoszlávia és a nagyhatalmak a XX. században*. Budapest, Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, 2000.

Dedijer, Vladimir: *Joszíp Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz*. Noviszád, Magyar Szó, 1953.

Djilas, Aleksa: *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. Cambridge–London, Harvard University Press, 1991.

Dockrill, Michael: *British Defence since 1945*. Oxford–New York, Basil Blackwell, 1988.

Dockrill, M. L.: *The Cold War 1945–1963*. Atlantic Highlands, Humanities Press, 1988.

Dragišić, Petar: *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1941–1949*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

Dragnich, Alex: *Tito's Promised Land. Yugoslavia*. New Brunswick, Rutgers University Press, 1954.

Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története 1945–1987*. Budapest, HVG, 1991.

Frankel, Joseph: *British Foreign Policy 1945–1973*. London–New York, Oxford University Press, 1975.

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története* I-II. kötet. Budapest–Párizs, Magvető–Magyar Füzetek, 1991.

Fish Armstrong, Hamilton: *Tito and Goliath*. New York, Macmillan, 1955.

Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest, IKVA, 1996.

Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa, 2001.

Gaddis, John Lewis: *The Cold War*. London, Penguin Books, 2007.

Greenwood, Sean: *Britain and the Cold War, 1945–1991*. London, Macmillan, 1999.

Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Budapest, Magvető, 1982.

Harper, John Lamberton: *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean Acheson*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Hatschikjan, Magarditsch A.: *Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Außenpolitik 1944–1948. Die „nationale Außenpolitik“ der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten)*. München, Oldenbourg Verlag, 1988.

Heuser, Beatrice: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. London–New York, Routledge, 1989.

Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest, Eötvös, 1990.

Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Konceptiók perke Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005.

Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. kötet: 20. század. Budapest, Osiris–2000, 1996.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999.

Keeble, Sir Curtis: *Britain and the Soviet Union, 1917–1989*. New York, St. Martin's Press, 1990.

Kenéz Péter: *A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008.

Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona, 2000.

Knoll, Hans: *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943*. München, Oldenburg, 1986.

Kogelfranz, Siegfried: *Jalta öröksége. Az áldozatok és akik megúszták*. Budapest, AB–Beszélő, 1990.

Korbel, Josef: *Tito's Communism*. Denver, University of Denver Press, 1951.

Lampe, John: *Balkans into Southeastern Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2006.

Lampe, John: *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Lampe, John – Russel O. Prickett – Ljubiša S. Adamović: *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*. Durham–London, Duke University Press, 1990.

Lane, Ann: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity, 1941–1949*. Brighton, Sussex Academic Press, 1996.

Lane, Ann: *Yugoslavia: When Ideals Collide*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.

Larson, David L.: *United States Foreign Policy Toward Yugoslavia, 1943–1963*. Washington, University of America Press, 1979.

Lees, Lorraine M.: *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park, Pennsylvania State University Press, 1997.

Lees, Michael: *The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power 1943–1944*. San Diego–New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1990.

Maclean, Fitzroy: *The Heretic. The Life and Times of Josip Broz-Tito*. New York, Harper & Brothers, 1957.

Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*. London, Pan Books, 2002.

Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000.

Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1996.

Maurer, Pierre: *The Tito–Stalin Split in historical perspective*. Bradford University of Bradford Press, 1987.

McMahon, Robert J.: *The Cold War. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2003.

Mehta, Coleman Armstrong: *A Rat Hole to be Watched? CIA Analyses of the Tito–Stalin Split, 1948–1950*. Elérhető: www.lib.ncsu.edu/theses/available.pdf, a hozzáférés ideje: 2009. január 15.

Mezei Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

Milenković, Tome – Momčilo Pavlović (prired.): *Beloemigraciju u Jugoslaviji: 1918–1941*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006.

Miscamble, Wilson D.: *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947–1950*. Princeton, Princeton University Press, 1992.

Nikolakopoulos, Ilias – Alkisz Rigosz – Grigorin Pszolidasz szerk.: *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletekig. 1945 február–1949 augusztus*. Budapest, Új Mandátum, 2006.

Northedge, F. S.: *Descent From Power. British Foreign Policy 1945–1973*. London, George Allen & Unwin, 1974.

Novak, Bogdan C.: *Trieste, 1941–1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1970.

O'Donnell, James S.: *A Coming of Age. Albania Under Enver Hoxha*. New York, Columbia University Press, 1999.

Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, Aquila, 1998.

Ovendale, Ritchie: *The English-Speaking Alliance. Britain, the United States, the Dominions and the Cold War 1945–1951*. London, George Allen & Unwin, 1985.

Pavlowitch, Stevan K.: *A history of the Balkans, 1804–1945*. London, Longman, 1999.

Pavlowitch, Stevan Kosta.: *Serbia: the history behind the name*. London, Hurst, 2002.

Pavlowitch, Stevan K.: *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*. London, C. Hurst & Co., 1992.

Pavlowitch, Stevan K.: *Yugoslavia*. London, Ernest Benn Limited, 1971.

Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd–Šabac, Zaslón, 1991.

Pollo, Stefanaq – Arben Puto: *The History of Albania*. London, Routledge & Kegan Paul, 1981.

Prandler Árpád: *Az ENSZ Biztonsági Tanácsa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

Rabel, Roberto G.: *Between East and West: Trieste, the United States, and the Cold War, 1941–1954*. Durham, Duke University Press, 1988.

Radić, Radmila: *Država i verske zajednice*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.

Reuter-Hendrichs, Irena: *Jugoslawische Außenpolitik 1948–1968. Außenpolitische Grundsätze und internationale Ordnungsvorstellungen. Eine Untersuchung der überregionalen Tagespresse*. Köln–Berlin, Carl Heymann Verlag, 1976.

Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, Aula, 2000.

Ridley, Jasper: *Tito*. London, Constable, 1994.

Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág, 2004.

Rubinstein, Alvin Z.: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton, Princeton University Press, 1970.

Rusinow, Dennison: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1978.

Singleton, Fred: *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Sluga, Glenda: *The problem of Trieste and the Italo–Yugoslav border: difference, identity and sovereignty in twentieth-century Europe*. Albany, State University of New York Press, 2001.

Sokcsevits Dénes: *Horvátország Közép-Európa és a Balkán között*. Budapest, Kreatéka, 2007.

Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, Bereményi Kiadó, [1994]

Stavrakis, Peter J.: *Moscow and Greek Communism, 1944–1949*. Ithaka, Cornell University Press, 1989.

Surányi Róbert: Churchill. Andor László – Surányi Róbert: *Roosevelt – Churchill*. Budapest, Pannonica, 1999.

Ulam, Adam B.: *Titoism and the Cominform*. Westport, Greenwood Press, 1952 (reprint 1971).

Young, John W.: *Winston Churchill's Last Campaign. Britain and the Cold War 1951–1955*. Oxford, Clarendon Press, 1996.

Zubok, Valdislav – Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Massachusetts–London, Harvard University Press, 1996.

TANULMÁNYOK

A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009. július–augusztus. 89-109.

Adamthwaite, Anthony: Britain and the World, 1945–1949: the view from the Foreign Office. *International Affairs*, Spring 1985. 223-235.

Arday Lajos: Nagy-Britannia Kelet-Európa-politikája. *Külpolitika*, 1987/4. 53-72.

Auty, Phyllis: The Post-War Period. In: Stephen Clisold ed.: *A Short History of Yugoslavia. From Early Times to 1966*. Cambridge, Cambridge University Press, 1966. 236-264.

Balló István: Adalékok Magyarország 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről, a várható hadszíntér előkészítéséről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994/4. 800-823.

Balló István: Magyarország katonapolitikája, a hadseregfejlesztés feladatai, 1947–1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor szerk.: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000. 291-300.

Balló István: Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951–1953) *Új Honvédségi Szemle*, 1994/5. 48-59.

Barker, Elisabeth: The Yugoslavs and the Greek Civil War of 1946–1949. In: Lars Baerentzen – John O. Iatrides – Ole L. Smith eds.: *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1987. 297-308.

Barker, Elisabeth: Yugoslav Policy towards Greece 1947–1949. In: Lars Baerentzen – John O. Iatrides – Ole L. Smith eds.: *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1987. 263-295.

Békés Csaba: A hidegháború eredete. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1999. 217-226.

Békés, Csaba: Soviet Plans to Establish the COMINFORM in Early 1946: New Evidence from the Hungarian Archives. *Cold War International History Project Bulletin* 10. Spring 1998. 135-136.

Békés Csaba: Szuperhatalmi politika a hidegháborúban 1945–1962. *Magyar Tudomány*, 2008/3. Elérhető: <http://www.matud.iif.hu/08mar/06.html>, a hozzáférés ideje: 2009. március 05.

Borhi László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1993/3-4. 339-360.

Borhi László: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956. *Történelmi Szemle*, 1995/3. 277-300.

Byrnes, Mark S.: A Titónak nyújtott amerikai segély. *Külpolitika*, 2001/1-2.

Faludi Péter: Magyarország és a koreai háború 1950–1953. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992/3. 120-130.

Gibianski, Leonid. The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model. In: Odd Arne Westad – Sven Holtsmark – Iver B. Neumann: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*. New York, St. Martin's Press, 1994. 26-46.

Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet-jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4. 111-144.

Gyarmati György: Dilemmák a Dunatájon (Magyarország és a délkelet-európai föderációs tervek). *Századvég*, 1986/2. 67-87.

Gyarmati György: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle*, 1992/2. 111-121.

Hajdú Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*. Társadalmi Szemle, 1992/11. 17-36.

Heuser, Beatrice: Yugoslavia in Western Military Planning, 1948–1953. In: Marko Milivojević – John B. Allcock – Pierre Maurer eds.: *Yugoslavia's Security*

Dilemmas. Armed Forces, National Defence and Foreign Policy. Oxford – New York, Berg, 1988. 125-163.

Horváth Gábor: Egység és megosztottság: az euroatlanti kapcsolatokról a Marshall-terv 50. évfordulóján. *Külpolitika*, 1997/1. 75-97.

Johnston, Timothy: Peace or Pacifism? The Soviet 'Struggle For Peace in All the World', 1948–1954. *Slavonic & East European Review*, April 2008. 259-282.

Jovanović, Miroslav: Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: Komparativna analiza ustava FNRJ (1946) i „Staljinskog” ustava SSSR-a (1936). *Tokovi istorije*, 2008/1-2. 280-289.

Kent, John: British Policy and the Origins of the Cold War. In: Melvyn P. Leffler – David S. Painter eds.: *Origins of the Cold War. An International History.* London – New York, Routledge, 2005. 139-153.

Király Béla: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In: Romsics Ignác szerk.: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 229-244.

Kovács Imre: Déli határunk műszaki zárási és erősítési munkái 1950–1955-ben. *Új Honvédségi Szemle*, 1992/1. 33-39.

Kovačević, Katarina: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956. In: Ljubograd Dimić ed.: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd-4th, 2003.* Belgrade, 2005. 140-158.

Lane, Ann J.: Coming to Terms with Tito: Britain and Yugoslavia, 1945–1949. In: Richard J. Aldrich – Michael F. Hopkins eds.: *Intelligence, Defence and Diplomacy: British Policy in the Post-War World.* Ilford – Portland, Frank Cass, 1994. 13-41.

Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 2005/1. 33-88.

Mark, Eduard: Revolution by Degrees. Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941–1947. *Cold War International History Project, Working Papers*, 2001.

Markovich, Stephen C.: American Foreign Aid and Yugoslav Foreign Policy. In: Peter J. Potichnyj – Jane P. Shapiro eds.: *From the Cold War to Detente*. New York – London, Praeger Publishers, 1976. 78-96.

Mastny, Vojtech: NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949–1956. *Cold War International History Project, Working Papers* No. 35, 2002.

Milošević, Nemanja: Yugoslavia, USA and NATO in the 1950s. *Western Balkan Security Observer – English Edition*, 2007/5. 64-80.

Okváth Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006/1. 34-53.

Onslow, Sue: Britain and the Belgrade Coup of March 1941 Revisited. *Electronic Journal of International History*, 2005. 1-57.

Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* XVII. 2001. 253-285.

Ovendale, Ritchie: Introduction. In: Ritchie Ovendale ed.: *The Foreign Policy of the British Labour Governments, 1945–1951*. Leicester, Leicester University Press, 1984. 1-20.

Pappas, Nicholas: The Soviet–Yugoslav Conflict and the Greek Civil War. In: Wayne S. Vucinich, ed.: *At The Brink of War and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspective*. New York, Columbia University Press, 1982. 219-237.

Parrish, Scott D. – Mikhail M. Narinsky: New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports. *Cold War International History Project, Working Paper*, 1994.

Pechatnov, Vladimir O.: The Big Three after World War II. New Documentns on Soviet Thinking about Post War Relations with The United States and Great Britain. *Cold War International History Project, Working Paper* No. 13., 1995.

Perkins, Bradford: Unequal Partners: The Truman Administration and Great Britain. In: WM. Roger Louis – Hedley Bull eds.: *The 'Special Relationship.' Anglo-American Relations Since 1945*. Oxford, Clarendon Press, 1989. 43-64.

Perović, Jeronim: The Tito–Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence. *Journal of Cold War Studies*, 2007/2. 32-63.

Petrovic, Vladimir: Pokušaj sklapanja anglo-jugoslovenskog ugovora i staljinova smrt. *Istorija 20. veka*, 2004/1. 66-78.

Pirjevec, Jože: The Tito–Stalin Split and the End of the Civil War in Greece. In: Lars Baerentzen – John O. Iatrides – Ole L. Smith eds.: *Studies in the History of the Greek Civil war 1945–1949*. Copenhagen, Museum Tusculaneum Press, 1987. 309-316.

Popović, Nebojša: Poseta Josipa Broza Velikoj Britaniji marta 1953. u jugoslaovenska politička emigracija. *Istorija 20. veka*. 2006/2. 51-71.

Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1998. 91-100.

Rajak, Svetozar: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment. In: Ljubograd Dimić ed.: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 –issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd-4th, 2003*. Belgrade, 2005. 84-105.

Rajak, Svetozar: New Evidence from the Former Yugoslav Archives. The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954. *Cold War International History Project Bulletin* 12/13. Fall/Winter 2001. 315-324.

Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: Standeisky Éva szerk.: *A fordulat évei 1947–1949. Politika – Képzőművészet – Építészet*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45-62.

Ristović, Milan: Trumanova doktrina, Grčka i jugoslovenske reakcije (1947–1949). *Tokovi istorije*, 2008/1-2. 84-112.

Ritter László: War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies. Elérhető: www.isu.etho.ch/php, a hozzáférés ideje: 2005. március 9.

Rizman, Rudolf M.: Sztálin és Tito. „Az oroszlán és a róka.” *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1998. 83-89.

Roberts, Frank K.: Ernest Bevin as Foreign Secretary. In: Ritchie Ovendale ed.: *The Foreign Policy of the British Labour Governments 1945–1951*. Leicester, Leicester University Press, 1984. 21-42.

Romsics Ignác: A *State Department* és Magyarország, 1942–1947. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris, 2005. 234-301.

Sajti Enikő: Nemzettudat és jugoszlávizmus. In: A. Sajti Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATEPRINT, 1991. 9-19.

Spehnjak, Katarina: Josip Broz Tito's Visit to Great Britain in 1953. *Review of Croatian History*, 2005/1. 273-293.

Spehnjak, Katarina: Propaganda prijete svega: Kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948. *Tokovi istorije*. 2005/1-2. 112-133.

Stefanidis, Ioannis: United States, Great Britain and the Greek-Yugoslav Rapprochement, 1949–1950. *Balkan Studies*, 1986/2. 315-343.

Stone, David R.: The Balkan Pact and American Policy. *East European Quarterly*, 1994/3. 393-407.

Szabó Annamária: A Duna-táji határok „légiesítésének” tervei (1944–1947). *Társadalmi Szemle*, 1990/3. 65-78.

Székely Gábor: A Kominform, 1947–1949. In: Feitl István – Izsák Lajos - Székely Gábor szerk.: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000. 62-74.

Tucker, Robert C.: The Cold War in Stalin's Time. What the New Sources Reveal. *Diplomatic History*, 1997/2. 273-281.

Ulam, Adam B.: A Few Unresolved Mysteries about Stalin and the Cold War in Europe. A Modest Agenda for Research. *Journal of Cold War Studies*, 1999/1. 110-116.

Varga László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11-25.

Volokityina, T. V.: A „jugoszláv utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 1997/3. 154-171.

Vukman Péter: Az amerikai dilemmák és a hírszerzés elemzései a Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás lehetőségéről (1948–1952). *Acta Historica Szegediensis*, 126. 2007. 101-115.

Warner, Geoffrey: From ally to enemy: Britain's relations with the Soviet Union, 1941–1948. In: *Michael Dockrill – Brian McKercher: Diplomacy and world power. Studies in British Foreign Policy 1890–1950*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 221-243.

Wettig, Gerhard: Stalin and German Reunification: Archival Evidence on Soviet Foreign Policy in Spring 1952. *The Historical Journal*, 1994/2. 411-419.

Weathersby, Kathryn: "Should We Fear 'This'?" Stalin and the Danger of War with America. *Cold War International History Project, Working Paper* No. 39, 2002.

Whittam, J. R.: Drawing the Line: Britain and the Emergence of the Trieste Question, January, 1941– May 1945. *English Historical Review*, April 1991. 346-370.

Zubok, Vladislav: Stalin's Plans and Russian Archives. *Diplomatic History*, 1997/2. 295-395.

NÉVMUTATÓ

- Abakumov, Viktor 221
Acheson, Dean 147, 186
Alexander, Harold 44
Allen, George 109
Attlee, Clement 28, 94, 97, 226
Auer Pál 149
Austin, Merivale 139
Bakarić, Vladimir 53
Balogh páter 92
Barnett, Stendale 139
Bateman, Charles 37
Bebler, Aleš 80, 82, 101, 142, 146, 147, 177
Berija, Lavrentyij Pavlovics 219, 220
Bevan, Aneurin 186, 199
Bevin, Ernest 28, 36, 59, 74, 76, 78, 80, 87, 93, 97, 99, 107, 160, 161, 170
Bjelkin, Fjodor 94
Boarov, Živko 87, 88
Brankov, Lazar 88
Briggs, Ellis O. 203
Burrows, Bernard Alexander
Broccass 204
Cadogan, Alexander 146
Cannon, Cavendish Wells 104
Cassady, John Howard 227
Cheetham, N. J. A. 199, 204
Churchill, Winston Spencer 27, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 41, 140, 207, 210, 212, 214, 215, 218, 219, 243
Clarke, Henry Ashley 149
Collins, A. R. 139
Cservenkov, Vulko 223
Dapčević, Peko 193, 195, 196
Davies, Ernest 184
Dedijer, Vladimir 39
Devedjić, Dušan 89
Dewhurst, C. H. 153, 154
Dézsi Gyula 92
Dimitrov, Georgi 47, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 66, 95
Dixon, Pierson 70
Džilas, Milovan 23, 49, 50, 53, 56, 61, 62, 83, 143, 184, 213
Douglas, Lewis Williams 74, 104, 145
Dudás Lajos 86
Dulles, John Foster 177, 226, 227
Dzapolić, Dragan 163
Dzodze, Kocsi 90, 91, 223
Eden, Anthony 29, 36, 125, 127, 164, 178, 199, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215
Farkas Mihály 92, 93
Ferenc Ferdinánd 65
Figl, Leopold 210
Franks, Oliver 37, 145, 149, 150, 174
French, Paul C. 120
Gainer, Donald St. Clair 85
Georgijević, Milan 225
Gerő Ernő 92, 93, 225
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 66
Gomulka, Wladyslaw 66, 92

- Griguljevics, Jozsif 99
 Handy, Thomas Troy 178, 195, 196, 198, 199, 200, 215
 Hankey, Robert Maurice Alers 85, 164, 167, 172, 173
 Harding, John 218, 226
 Harvey, Oliver 145, 147
 Hebrang, Andrija 61, 62, 82
 Helm, Alexander Knox 71, 72, 86, 87, 88, 113
 Hillenkoetter, Roscoe Henry 74, 144, 145
 Hodzsa, Enver 48, 49, 50, 56, 84, 91, 202, 222, 223
 Holman, Adrian 85
 Hrabec István 166
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 219, 220, 221, 222, 223, 225
 Huta, Nuri 84
 Jebb, Gladwyn 37, 177
 Ješić, Momčilo 86
 Ješić, Zora 86
 Johnson, Louis Arthur 109
 Jovanovic, Arso 79, 81, 82, 89
 Kádár János 92, 157, 225, 226
 Kapić, Osman 162
 Kardelj, Edvard 23, 53, 57, 63, 83, 199, 208, 209, 210, 213
 Karinja, Ljubomir 86
 Kelly, David 94, 95, 143
 Kennan, George Frost 75, 150, 239
 Kidric, Boris 23
 King, Cecil 19, 67, 68, 69, 73, 74, 76, 78, 83, 84, 99, 100
 Kirkpatrick, Ivone 36
 Kiss Imre 157
 Kosztov, Trajcsó 91, 92, 95, 223
 Köprülü, Mehmet Fuat 205
 Kurimszky Sándor 223
 Linder Béla 168
 Lukin, Pavle 86
 Maclean, Donald T. 76
 Maclean, Fitzroy 36, 107, 240
 Malahide, Talbot, de 143, 146, 147, 171, 181, 184
 Malenkov, Georgij
 Makszimilanovics 66, 224
 Mallet, Ivo 199, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 211, 214
 Marshall, George Catlett 51, 75, 100
 Mason, Paul 95, 165, 166, 167, 172
 Merrill, Frederick T. 76
 Mihailović, Draža 20, 23, 31, 77
 Mikojan, Anasztasz Ivanovics 221, 225
 Moić, Miloš 87, 88
 Molnár József 133
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 23, 53, 54, 57, 63, 66, 221
 Morrison, Herbert Stanley 163, 165
 Mrazović, Karlo 94
 Nagy Imre 224
 Panzov, Haji 86
 Papagosz, Alexandrosz 203
 Parker, Harold 188, 189
 Pauker, Ana 82
 Pavelic, Ante 20, 24
 Peake, Charles 19, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 90, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 112, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 153, 154, 162, 163, 165, 168, 169, 171, 177, 203

- Péter, II. 31
 Péter Gábor 92
 Philby, Kim 203
 Popović, Koča 168, 169, 188, 189, 190
 Princip, Gavriilo 65
 Rajk László 70, 87, 91, 92, 93, 94, 225
 Rákosi Mátyás 66, 70, 71, 72, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 223, 224, 225
 Rankovic, Aleksandar 23, 61, 63, 82, 208, 220
 Reams, Robert Borden 73, 74
 Renner, Karl 45
 Révai József 72
 Ribar, Ivan 193, 194, 209
 Rob Anton 70, 168
 Rumbold, Horace Anthony Claude 92, 103, 148, 151
 Salga József 133
 Sargent, Orme 27
 Schuman, Robert 145, 147
 Shehu, Mehmet 222
 Simović, Dušan T. 29
 Smith, Walter Bedell 100
 Soldatić, Dalibor 224
 Sólyom László 179
 Stepinac, Alojzije 23, 206, 215
 Stojnić, Velimir 48
 Strang, William 36
 Sztálin, Joszip Visszarionovics 21, 23, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 87, 93, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 138, 140, 143, 151, 161, 173, 176, 179, 185, 192, 203, 214, 219, 220, 224
 Sztephanopulosz, Sztephanosz 205
 Szuszlov, Mihail Andrejevics 66
 Szűcs Ernő 92
 Thorez, Maurice 64
 Tito, Josip Broz 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 31, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 83, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 117, 126, 134, 138, 145, 150, 151, 153, 156, 165, 168, 176, 177, 178, 184, 195, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 240
 Tolbuhin, Vlagyimir 40
 Truman, Harry S. 52, 56, 74, 75, 105, 109, 119, 144
 Vafiadisz, Markosz 73, 105
 Velebit, Vladimir 61, 62, 63, 206
 Vilfan, Jože 165, 166
 Visinszkij, Andrej 80, 96
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 66, 71
 Wallinger, Geoffrey 37, 60, 80, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 104, 133, 134, 148, 149, 160, 165, 166, 170, 171
 Warner, Christopher 37
 Young, Hilary 93, 94, 161
 Zahariadész, Nikolaosz 106
 Žujović, Sreten 61, 62, 82
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 66
 Zsdanov, Vlagyimir 40

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Historiográfiai áttekintés	9
A második Jugoszlávia létrejötte és a jugoszláv–brit kapcsolatok alakulása 1948-ig	19
A szovjet–jugoszláv konfliktus okai és az 1948. február 10-i moszkvai találkozó	39
<i>Az 1948. február 10-i moszkvai találkozó</i>	<i>53</i>
Nagy-Britannia és a szovjet–jugoszláv konfliktus	59
<i>A moszkvai találkozótól a Tájékoztató Iroda bukaresti üléséig</i>	<i>59</i>
<i>Az első brit elemzések</i>	<i>72</i>
<i>A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódása (1948. június–1949. november)</i>	<i>77</i>
<i>Magyarország szerepe a Jugoszlávia elleni rágalombadjárásban (1948–1949)</i>	<i>86</i>
<i>A „mesteri semmittevéstől” „Tito felszínen tartásáig” (1948. június–1949. november)</i>	<i>97</i>
„Tito felszínen tartása”: Nagy-Britannia és Jugoszlávia gazdasági megsegítése	111
„Az idegek háborúja” és Jugoszlávia katonai megsegítése	129
<i>Határincidensek, katonai manőverek 1949 augusztusáig</i>	<i>129</i>
<i>A Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzéke és következményei.....</i>	<i>142</i>
<i>Idegháború és katonai nyomásgyakorlás a koreai háború kitörése után</i>	<i>159</i>

<i>A nyugati fegyverszállítás problematikája</i>	181
<i>A hárombatalmi delegáció látogatása: a védelmi tervek összehangolása</i>	195
<i>A jugoszláv–görög–török közeledés és a jugoszláv–olasz kapcsolatok romlása</i>	201
<i>Eden belgrádi és Tito londoni látogatása</i>	206
A jugoszláv külpolitika Sztálin halála után (1953–1955)	217
Források és felhasznált szakirodalom	231
Névmutató	251